

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШУГАЙ ЯНА МАКСИМІВНА

УДК 373.3 (477.7) (09)"1932/1958" (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ
ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ (1932 – 1958 РР.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

011 – науки про освіту

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Я. М. Шугай

Науковий керівник:

СЛЮСАРЕНКО Ніна Віталіївна

доктор педагогічних наук, професор

Херсон – 2019

Тернопіль – 2019

АНОТАЦІЯ

Шугай Я. М. Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2019.

Інтеграція України до європейського освітнього простору та потреба у формуванні конкурентоспроможних фахівців зумовлюють необхідність підвищення рівня загальноосвітньої підготовки молодого покоління, насамперед учнів початкової школи. Орієнтири для вирішення цього завдання закладені в низці законодавчих актів та концептуальних документів: Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України, Національній стратегії розвитку освіти на період 2012–2021 рр., Державному стандарті початкової освіти, Концепції Нової української школи та ін. Оскільки в перші роки навчання в школі розпочинається формування ключових компетентностей, набуває актуальності проблема модернізації початкової освіти як підґрунтя становлення й самореалізації кожної особистості.

Пошук нових дієвих теоретичних та практичних розробок щодо вдосконалення навчання та виховання учнів молодших класів супроводжується вивченням, узагальненням і творчим переосмисленням історико-педагогічного досвіду початкової освіти в Україні, зокрема впливу на її генезу здобутків прогресивної педагогіки 1932–1958 рр., досліджень учених із проблем вікових особливостей молодшого школяра, його психічних і фізичних якостей. Результати наукових розвідок відображалися на організації освітнього процесу, зумовлюючи такі конструктивні зміни: реалізація ідей дитиноцентризму, позиціонування початкової школи як школи радості; забезпечення наступності початкової та середньої освіти шляхом їхньої кооперації тощо, – які заслуговують переосмислення й

подальшого використання під час реформування цієї ланки освіти на сучасному етапі.

Об'єкт дослідження – генеза початкової освіти в Україні. Предмет дослідження – теоретичні аспекти та практика організації початкової освіти в Україні (1932–1958 рр.). Мета дослідження – на основі ретроспективного аналізу теоретико-методичних основ розвитку початкової освіти в Україні у 1932–1958 рр. виявити особливості її генези та окреслити перспективи впровадження ідей конструктивного історико-педагогічного досвіду в сучасній початковій школі.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

У дослідженні «розвиток початкової освіти у вітчизняній теорії та практиці» розглядається як цілеспрямований процес переходу системи початкової освіти на вищий рівень її організації під впливом посилення державних вимог до результатів навчання учнів, досліджень вітчизняних учених, а також прогресивних ідей, апробованих у шкільній практиці певного періоду.

У дисертації комплексно досліджено процес розвитку початкової освіти в Україні в 1932–1958 рр. та визначено його особливості (організація шкільної освіти на основі використання новітніх досягнень психології, фізіології, педагогіки; трансформація змісту, форм і методів початкової освіти відповідно до суспільно-політичних чинників та педагогічних ідей; надмірна заідеологізованість навчально-виховного процесу початкової школи; стратегічне спрямування державної політики на охоплення обов'язковою початковою освітою всіх дітей шкільного віку).

У дослідженні «розвиток початкової освіти у вітчизняній теорії та практиці» розглядається як цілеспрямований процес переходу системи початкової освіти на вищий рівень її організації під впливом посилення державних вимог до результатів навчання учнів, досліджень вітчизняних

учених, а також прогресивних ідей, апробованих у шкільній практиці певного періоду.

Виокремлено етапи розвитку початкової освіти в Україні аналізованої доби та їхні провідні тенденції: I-й (1932–1938 рр.) – стандартизаційно-уніфікаційний (упровадження предметного навчання та стабільних підручників; уведення загального обов'язкового початкового навчання; посилення виховної складової в освітньому процесі молодших школярів); II-й (1939–1945 рр.) – реформаційно-авторитарний (подальше розширення мережі шкіл; уведення бального оцінювання навчальних досягнень учнів; ініціювання реформ без моніторингових досліджень; домінування авторитарного стилю роботи з учнями); III-й (1946–1953 рр.) – відновлювально-організаційний (оновлення змісту навчання та програм початкової школи; розширення сітки гуртків та закладів позашкільної освіти для молодших школярів; активне залучення дітей до виховної роботи в класі, загоні, школі); IV-й (1954–1958 рр.) – практико зорієнтований (упровадження політехнічної освіти та виробничого навчання; відновлення викладання навчального предмета «Ручна праця» в початкових класах; започаткування функціонування груп подовженого дня; розширення співпраці з батьками учнів).

Схарактеризовано зміст та організацію навчання в початкових школах України у визначених хронологічних межах та виявлено, що вони зазнавали неодноразових трансформацій. Відбувся перехід від комплексної до класно-урочної системи навчання. Змінювався час, який відводився на вивчення навчальних дисциплін (зокрема, збільшено час на вивчення російської мови через скорочення кількості годин на опанування української мови); запроваджувалися нові предмети (іноземна мова, ручна праця); вилучалися ті, які учні засвоювали на низькому рівні (іноземна мова).

Якщо в 1932–1945 рр. найбільш розповсюдженими серед методів навчання були бесіда, розповідь, робота за книгою, ілюстрування,

демонстрування, то в 1946–1958 рр. значну увагу приділяли евристичному та катехізисному методам.

Упродовж 1932–1958 рр. удосконалювалися засоби навчання, особливо підручники. Збільшилося виробництво фабричних наочних посібників, хоча досить часто учасники освітнього процесу самотужки виготовляли наочність для використання на уроках (натуральні наочні посібники, колекції, роздатковий природний та інший матеріал, ілюстрації, навчальні картини, портрети, таблиці, альбоми, дидактичний матеріал, моделі, муляжі, макети, діорами, умовні наочні посібники, карти, діаграми, картограми, картодіаграми, схеми, схематичні рисунки тощо). Масового розповсюдження набуло використання в освітньому процесі технічних засобів навчання: діафільмів та навчальних фільмів.

Виділено позитивні ідеї початкової освіти минулого (дитиноцентризм; зменшення відриву навчання від життя та підготовка учнів до практичної діяльності; організація змістовного дозвілля дітей; концентрація уваги на виховній та позакласній роботі зі школярами та роботі з їхніми батьками) та окреслено перспективи їхньої творчої реалізації в сучасній школі.

Уточнено квінтесенції основних понять дослідження («дитинство», «розвиток», «розвиток початкової освіти») та визначено сутність поняття «розвиток початкової освіти у вітчизняній теорії та практиці».

Подальшого розвитку набули: характеристика джерельної бази дослідження проблеми розвитку початкової освіти в Україні, висвітлення історико-педагогічного досвіду організації діяльності початкових шкіл на території України у визначених хронологічних межах.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати відображені в методичних рекомендаціях «Розвиток початкової освіти в Україні (1932–1958 рр.)». Основні положення, фактичний матеріал, висновки дослідження можуть бути використані: для визначення стратегії розвитку початкової освіти в Україні, оновлення і збагачення змісту навчальних курсів із загальної педагогіки, історії України, історії освіти,

історії розвитку національних шкіл; у процесі розробки спецкурсів і проведення спецсемініарів, написання праць із проблем історії освіти.

Отримані наукові результати можуть бути корисними для менеджерів освітньої галузі, викладачів, студентів, наукових працівників, педагогів-практиків.

Ключові слова: розвиток, початкова освіта, вітчизняна педагогічна теорія і практика, початкова школа, молодші школярі, зміст навчання, форми навчання, методи навчання, засоби навчання.

SUMMARY

Shuhai Ya. M. Development of primary education in the domestic pedagogical theory and practice (1932–1958). – The manuscript.

Thesis for the Degree of Candidate of Pedagogical Studies in the specialty 13.00.01 – General Pedagogy and the History of Pedagogy. – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Ternopil, 2019.

The integration of Ukraine into the European educational space and the need to form competitive specialists make it necessary to increase the level of general education of the young generation, especially primary school pupils. The guidelines for this task are set out in a number of legislative acts and conceptual documents: Laws of Ukraine «On Education», «On General Secondary Education», the National Doctrine of Education Development in Ukraine, the National Education Development Strategy for the period 2012-2021, the State Standard of Primary Education, Concepts of the New Ukrainian School, etc. As the formation of key competences begins in the early years of schooling, the problem of modernizing primary education as a basis for the formation and self-realization of each personality becomes more relevant.

The search for new effective theoretical and practical developments for improving the education and upbringing of primary school pupils has been accompanied by the study, generalization and creative rethinking of the historical and pedagogical experience of primary education in Ukraine, in particular the

impact on its genesis of the achievements of progressive pedagogy of 1932-1958, scientists' researches on problems age characteristics of a primary school pupil, his mental and physical qualities.

The results of scientific research have been reflected in the organization of the educational process, causing such constructive changes as: the realization of a child-centered approach, the positioning of a primary school as a school of happiness; the continuity of primary and secondary education through their co-operation, etc. which merit reconsideration and further usage in reforming this educational unit at the present stage.

The object of the study is the genesis of primary education in Ukraine. The theoretical aspects and practice of organization of primary education in Ukraine (1932-1958) are the subject of the study. The purpose of the study is to identify on the basis of a retrospective analysis of the theoretical and methodological foundations of the development of primary education in Ukraine in 1932-1958, the features of its genesis and to outline the prospects of implementing ideas of constructive historical and pedagogical experience in a modern primary school.

The scientific investigation consists of introduction, three chapters, conclusions, list of used sources and applications.

In the research «development of primary education in the domestic pedagogical theory and practice» has been considered as a purposeful process of transition of the primary education system to a higher level of its organization under the influence of increasing state requirements for pupils' educational outcomes, domestic scientists' researches, as well as progressive ideas approved in school practice of a certain period.

The development of primary education in Ukraine in 1932–1958 has been holistically investigated. Its features (organization of school education based on the use of the latest achievements of psychology, physiology, pedagogy; transformation of the content, forms and methods of primary education in accordance with socio-political factors and pedagogical ideas; excessive ideologization of the educational-bringing-up process of primary school; strategic

orientation of public policy to basic primary education for all school-aged children) have been defined.

The stages of development of primary education in Ukraine of the analysed period and their leading tendencies have been distinguished: the first stage (1932–1938) is the stage of standardization and unification (implementation of subject education and standard textbooks; introduction of general compulsory primary education; strengthening the educational component in the educational process of younger schoolchildren); the second stage (1939–1945) is the reformation-authoritarian stage (further expansion of the school network; introduction of grade point evaluation of pupils' educational achievements; proclaiming reforms without monitoring studies; dominance of authoritarian style while working with students); the third stage (1946–1953) is the restoration-organizational stage (updating of the content of education and programs of primary school; expanding the network of groups and extracurricular educational establishments for younger schoolchildren; active involvement of children in the educational work in the classroom, group, school); the fourth stage (1954–1958) is the practically oriented stage (implementation of polytechnic education and industrial training; renewal of teaching of the subject «Manual labour» in the elementary classes; commencement of the functioning of extended day groups; establishing closer cooperation with pupils' parents).

The content and organization of education in primary schools of Ukraine within noted chronological frameworks have been characterized and found that they were subjected to repeated transformations. There was a transition from a complex to a classroom education system. The time spent on studying subjects changed (in particular, the time spent on learning the Russian language was increased due to the reduction in the number of hours for mastering the Ukrainian language); new subjects were introduced (foreign language, manual labour); those subjects which pupils learned at a low level (foreign language) were removed.

While in 1932-1945 the most common teaching methods were conversation, narration, book work, illustration, demonstration, then in 1946-1958 considerable attention was paid to heuristic methods and methods of catechism.

Teaching aids during 1932-1958 were improved, especially textbooks. The production of factory visual aids was increased, although quite often the participants of the educational process themselves produced visual materials for use in lessons (natural visual aids, collections, natural handouts and other material, illustrations, training pictures, portraits, tables, albums, didactic material, models, waxworks, dioramas, visual aids, maps, charts, cartograms, card charts, schemes, schematic drawings, etc.). There was widespread use of the technical means of education: filmstrips and educational films.

The positive ideas of primary education of the past (child-centrism; reducing the gap between learning and preparing pupils for practical work; organization of meaningful leisure for children; focusing on educational and extracurricular work with schoolchildren and work with their parents) have been highlighted and the perspectives of their creative realization have been outlined in the New Ukrainian School.

The quintessence of the basic concepts of the research («childhood», «development», «development of primary education») have been clarified and the essence of the concept of «development of primary education in domestic theory and practice» has been defined.

The characterization of the source base of the research of the problem of development of primary education in Ukraine, coverage of the historical and pedagogical experience of organizing the activity of elementary schools in the territory of Ukraine within stated chronological frameworks require further scientific exploration.

The practical significance of the study is that its results have been represented in the methodological recommendations (guidelines) «Development of Primary Education in Ukraine (1932–1958)». The main provisions, factual material and conclusions of the study can be used to determine the strategy of

development of primary education in Ukraine, updating and enriching the content of such training courses as General Pedagogy, History of Ukraine, History of Education, History of Development of National Schools; in the process of developing special courses and holding special seminars, writing works on the problems of history of education.

The obtained scientific results can be useful for educational managers, organizers of educational-bringing-up institutions, teachers, students, researchers, teacher practitioners.

Key words: development, primary education, domestic pedagogical theory and practice, elementary primary school, younger schoolchildren, content of learning, forms of learning, methods of learning, training tools of learning.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Шугай Я. М. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл в Україні (30-ті роки ХХ ст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Вип. 32. С. 309–314.

2. Шугай Я. М. Періодизація розвитку початкової освіти в Україні в 1932–1958 рр. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Вип. 36. С. 297–304.

3. Шугай Я. М. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл в Україні (50-ті роки ХХ століття). *Інноваційна педагогіка*. 2018. № 8. С. 51–54.

4. Шугай Я. М. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти в Україні (1945-1958 рр.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 38. С. 301–308.

5. Слюсаренко Н. В., Шугай Я. М. Развитие начального обучения в Украине в контексте общественно-политических событий (30-40-е гг. XX ст.). *Доклады Казахской академии образования*. Астана, 2018. № 4. С. 138–143.

6. Шугай Я. М. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл в Україні (40-ві роки XX століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 39. С. 304–310.

7. Шугай Я. М. Джерельна база дослідження розвитку початкової освіти в Україні (1932–1958 рр.). *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. 2019. № 86. С. 87–90.

8. Шугай Я. М. Понятійний апарат проблеми розвитку початкової освіти. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 41. С. 64–69.

9. Шугай Я. М. Вплив вітчизняної педагогічної теорії і практики на розвиток початкової освіти в 1932 – 1958 рр. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 42. С. 283–289.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

10. Шугай Я. М. Моральне виховання учнів початкової школи (1932-1958 рр.). *II Дунайські наукові читання: духовно-творча константа особистості: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 60-річчю педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, 23 вересня 2016 р.): в 2 т.* Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2016. Т. 2. С. 90–93.

11. Шугай Я. М. Розвиток початкової освіти у 1932 – 1958 роках. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами: матеріали II Всеукр. (з міжнарод. уч.) наук.-метод. конф. (Херсон, 18 листопада 2016 р.): в 2 ч. / за ред. Кузьменка В. В.,*

Слюсаренко Н. В. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Ч. 2. С. 217–221.

12. Шугай Я. М. Упровадження дидактичних поглядів Я. Коменського в навчально-виховний процес початкової школи в 1932 – 1958 рр. *Я. А. Коменський – видатний педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)*: матеріали II Всеукр. пед. читань (Херсон, 24 березня 2017 р.) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 309–314.

13. Шугай Я. М. Понятійний апарат проблеми розвитку початкової освіти в Україні. *Світові наукові тенденції XXI сторіччя*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Київ – Карлови Вари, 30 листопада 2017 р.). Київ – Карлови Вари, 2017. С. 348–353.

14. Шугай Я. М. Труднощі та суперечності функціонування початкових шкіл в Україні (30-ті – середина 40-х рр. XX ст.). *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами*: матеріали III Всеукр. (з міжнародною участю) наук.-метод. конф. (Херсон, 5 грудня 2017 р.) / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В.: у 3 ч. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Ч. 3. С. 298–301.

15. Шугай Я. М. Інтегровані уроки як засіб розвитку ключових компетентностей учнів початкової школи України початку XXI століття. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті*: матеріали III-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород – Івано-Франківськ – Ченстохова, 29–30 березня 2018 р.) / [редактори-упорядники: І. Зимомря, В. Ільницький, Г. Бурунова, Д. Романюк, А. Сохал]. Ченстохова – Ужгород – Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 388–390.

16. Шугай Я. М. Розвиток початкової ланки освіти: історія та сьогодення. *Нові стратегії розвитку початкової освіти в умовах євроінтеграції*: матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (Івано-Франківськ, 16

травня 2018 р.). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. С. 100–103.

17. Шугай Я. М. Інтегроване навчання предмету і мови. *Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 14-21 травня 2018 р.). Запоріжжя: ДВНЗ «Запорізький інститут післядипломної освіти», 2018. URL: https://drive.google.com/file/d/18cFijgY-9sMwDjmACRj5yjnpuZ_YTIJk/view

18. Шугай Я. М. Реалізація основних завдань освітньо-виховної роботи з молодшими школярами в літній період 40-х рр. XX ст. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності*: матеріали IV Всеукр. наук.-метод. конф. (Херсон, 13-14 листопада 2018 р.): у 2 ч. / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Ч. 2. С. 132–135.

19. Шугай Я. М. Реализация принципов дидактики в обучении младших школьников в 1932-1958 годах. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук*: матеріали Междунар. науч.-практ. конф. / под общей редакцией А. К. Кусаинова (Астана, 7 декабря 2018 г.). Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2018. С. 122–125.

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження

20. Шугай Я. М. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти в Україні (1932-1945 рр.). *Науковий пошук молодих*: збірник статей аспірантів та магістрантів. 2018. № 2. С. 216–221.

21. Шугай Я. М. Перспективи впровадження творчих ідей минулого в сучасну систему початкової освіти України. *Науковий пошук молодих*: збірник статей аспірантів та магістрантів. 2019. № 3. С. 173–176.

22. Шугай Я. М. Розвиток початкової освіти в Україні (1932-1958 рр.): методичні рекомендації. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. 95 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	15
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	25
1.1. Характеристика джерельної бази дослідження	25
1.2. Аналіз понятійного апарату проблеми розвитку початкової освіти.....	37
1.3. Періодизація розвитку початкової освіти в Україні у 1932 – 1958 рр.....	55
Висновки до першого розділу.....	77
РОЗДІЛ 2. ПРЕДМЕТНЕ НАВЧАННЯ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ (1932 – 1945 РР.)	79
2.1. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл.....	79
2.2. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти.....	93
Висновки до другого розділу.....	134
РОЗДІЛ 3. ОНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (1946 – 1958 РР.)	139
3.1. Організаційно-педагогічне забезпечення освітнього процесу....	139
3.2. Зміст, форми, методи та засоби навчання в початкових школах	152
3.3. Перспективи використання творчих ідей розвитку початкової освіти в сучасних школах України.....	175
Висновки до третього розділу.....	196
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТКИ	237

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП (б) –	Всесоюзна комуністична партія більшовиків
ДАЗО –	Державний архів Запорізької області
ДАХО –	Державний архів Херсонської області
ЗЗСО –	Заклад загальної середньої освіти
МО України –	Міністерство освіти України
МОН України –	Міністерство освіти і науки України
Наркомос	Народний Комісаріат освіти
РНК –	Рада народних комісарів
РНО –	Рада народної освіти
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР –	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦДАВО України –	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦК КПРС –	Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ВСТУП

Актуальність дослідження. Інтеграція України до європейського освітнього простору та потреба у формуванні конкурентоспроможних фахівців зумовлюють необхідність підвищення рівня загальноосвітньої підготовки молодого покоління, насамперед учнів початкової школи. Орієнтири для вирішення цього завдання закладені в низці законодавчих актів та концептуальних документів: Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України, Національній стратегії розвитку освіти на період 2012–2021 рр., Державному стандарті початкової освіти, Концепції Нової української школи та ін. Оскільки в перші роки навчання в школі розпочинається формування ключових компетентностей, набуває актуальності проблема модернізації початкової освіти як підґрунтя становлення й самореалізації кожної особистості.

Пошук нових дієвих теоретичних та практичних розробок щодо вдосконалення навчання та виховання учнів молодших класів супроводжується вивченням, узагальненням і творчим переосмисленням історико-педагогічного досвіду початкової освіти в Україні, зокрема впливу на її генезу здобутків прогресивної педагогіки 1932–1958 рр., досліджень учених із проблем вікових особливостей молодшого школяра, його психічних і фізичних якостей. Результати наукових розвідок відображалися на організації освітнього процесу, зумовлюючи такі конструктивні зміни: реалізація ідей дитиноцентризму, позиціонування початкової школи як школи радості; забезпечення наступності початкової та середньої освіти шляхом їхньої кооперації тощо, – які заслуговують переосмислення й подальшого використання під час реформування цієї ланки освіти на сучасному етапі.

Теоретичні засади освіти молодших школярів та методики початкового навчання закладені в дослідженнях класиків зарубіжної (Я. А. Коменський,

Й. Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо) та вітчизняної (О. Духнович, М. Корф, Т. Лубенець, І. Огієнко, В. Сухомлинський, К. Ушинський) педагогіки.

Історико-педагогічні аспекти становлення та розвитку початкової освіти в Україні відображені в працях Л. Березівської, О. Бондар, С. Васильєвої, А. Вихруща, Е. Голанта, Н. Гупана, В. Дереш, І. Жорової, Г. Іванюк, Л. Кравчук, Н. Красножон, В. Кузьменка, В. Мусієнко, І. Ніколіної, Т. Пантюк, Г. Поліщук, Л. Романець, Н. Слюсаренко, О. Сухомлинської, Л. Терлецької, С. Ткачова, О. Янкович, Т. Янченко та ін.

Еволюція теорії та практики початкової освіти в Україні в певні періоди, провідні методи й організаційні форми навчання в початкових школах набули різнопланового висвітлення в наукових розвідках В. Вдовенко, Т. Вожегової, Т. Гавриленко, А. Кикилик, Н. Ключко, Я. Кодлюк, Т. Кравченко, М. Кудли, Т. Литньової, М. Мінца, А. Предик, В. Примакової, Н. Смолянюк, О. Фізеші, Г. Черненко, Т. Чижик та ін. Проте поза увагою науковців залишилися питання організації початкової освіти в Україні у 1932–1958 рр., коли сформувалася принципово нова система початкового навчання.

Актуальність досліджуваної проблеми підсилюється низкою суперечностей, зокрема між:

- необхідністю вдосконалення початкової ланки освіти та відсутністю цілісного історико-педагогічного дослідження її розвитку в 1932–1958 рр.;

- реформуванням початкової школи в умовах сьогодення та недостатнім застосуванням продуктивних ідей конструктивного досвіду минулого;

- потребою забезпечення якісної початкової освіти молодого покоління та реальною практикою використання ефективних технологій навчання молодших школярів.

Подолання окреслених суперечностей, а також недостатнє вивчення зазначеної наукової проблеми в історико-педагогічній науці, її актуальність і відповідність сучасному етапу реформування системи освіти зумовили

вибір теми дисертаційного дослідження **«Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради «Історико-педагогічні аспекти розвитку неперервної освіти в Україні та зарубіжжі» (державний реєстраційний номер 0115U002891). Тему дисертації затверджено вченою радою Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (протокол № 1 від 21.01.2016 р.) й погоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 26.04.2016 р.).

Об'єкт дослідження – генеза початкової освіти в Україні.

Предмет дослідження – теоретичні аспекти та практика організації початкової освіти в Україні (1932–1958 рр.).

Мета дослідження – на основі ретроспективного аналізу теоретико-методичних основ розвитку початкової освіти в Україні у 1932–1958 рр. виявити особливості її генези та окреслити перспективи впровадження ідей конструктивного історико-педагогічного досвіду в сучасній початковій школі.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати й систематизувати джерельну базу дослідження та уточнити його понятійний апарат.
2. Виявити особливості та виокремити основні етапи розвитку початкової освіти в Україні у 1932–1958 рр. і їхні провідні тенденції.
3. Дослідити генезу вітчизняної педагогічної теорії у визначених хронологічних межах.
4. Схарактеризувати зміст та організацію навчання в початкових школах України досліджуваної доби.

5. Визначити позитивні ідеї початкової освіти минулого задля їхньої творчої реалізації в сучасних навчальних закладах.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження використовувався комплекс таких взаємопов'язаних методів: історико-логічний аналіз, систематизація наукової літератури, архівних джерел, що уможливило узагальнення та систематизацію поглядів учених на проблему, яка вивчається; хронологічно-системний, проблемно-пошуковий методи, які дали змогу простежити розвиток початкових шкіл у 1932–1958 рр. у динаміці, у часовому просторі й послідовності; структурно-порівняльний аналіз документальних, науково-літературних джерел з метою зіставлення архівних, друкованих матеріалів із досліджуваної проблеми; ретроспективний логіко-системний аналіз для порівняння подій, фактів, поглядів щодо означеної проблеми, характеристики питань організації навчання учнів початкових шкіл у досліджуваній період.

Джерельну базу дослідження становлять наукові праці та публікації провідних вітчизняних і зарубіжних учених середини ХХ – початку ХХІ століття (монографії, рукописи дисертацій, автореферати, підручники, навчальні та методичні посібники, статті), законодавчі й нормативні акти, які регламентували роботу загальноосвітніх шкіл України, статистичні збірники, нариси з історії школи, матеріали з'їздів, протоколи нарад керівних структур органів освіти, конференцій, нарад із народної освіти, навчальні плани, навчальна література досліджуваного періоду; матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Херсонської області, бібліотеки Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України, Державної науково-технічної бібліотеки України, Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. В. О. Сухомлинського Національної академії педагогічних наук України, Наукової бібліотеки Запорізького національного університету, Запорізької

обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького; інтернет-ресурси.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1932–1958 рр.

Нижня межа (1932 р.) зумовлена ухваленням ЦК ВКП (б) постанови від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі», де рекомендовано проводити навчання за класно-урочною системою, оскільки навчання за комплексними програмами не забезпечувало належної якості.

Верхня межа (1958 р.) пов'язана з прийняттям Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», у якому проголошувався перехід школи до обов'язкової восьмирічної освіти, а повну середню освіту почали надавати середні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням. Для виконання цього закону вживали всіх заходів щодо підготовки учнів до життя, суспільно-корисної праці, подальшого підвищення рівня загальної і політехнічної освіти, підготовки грамотних людей. Було також визнано необхідним готувати учнів початкової школи до участі в суспільно корисній праці.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в дисертаційній роботі *вперше*:

комплексно досліджено процес розвитку початкової освіти в Україні в 1932–1958 рр. та визначено його особливості (організація шкільної освіти на основі використання новітніх досягнень психології, фізіології, педагогіки; трансформація змісту, форм і методів початкової освіти відповідно до суспільно-політичних чинників та педагогічних ідей; надмірна заідеологізованість навчально-виховного процесу початкової школи; стратегічне спрямування державної політики на охоплення обов'язковою початковою освітою всіх дітей шкільного віку);

виокремлено етапи розвитку початкової освіти в Україні аналізованої доби та їхні провідні тенденції: I-й (1932–1938 рр.) – стандартизаційно-

уніфікаційний (упровадження предметного навчання та стабільних підручників; уведення загального обов'язкового початкового навчання; посилення виховної складової в освітньому процесі молодших школярів); II-й (1939–1945 рр.) – реформаційно-авторитарний (подальше розширення мережі шкіл; уведення бального оцінювання навчальних досягнень учнів; ініціювання реформ без моніторингових досліджень; домінування авторитарного стилю роботи з учнями); III-й (1946–1953 рр.) – відновлювально-організаційний (оновлення змісту навчання та програм початкової школи; розширення сітки гуртків та закладів позашкільної освіти для молодших школярів; активне залучення дітей до виховної роботи в класі, загоні, школі); IV-й (1954–1958 рр.) – практико зорієнтований (упровадження політехнічної освіти та виробничого навчання; відновлення викладання навчального предмета «Ручна праця» в початкових класах; започаткування функціонування груп подовженого дня; розширення співпраці з батьками учнів);

схарактеризовано зміст та організацію навчання в початкових школах України в 1932–1958 рр.;

виділено позитивні ідеї початкової освіти минулого (дитиноцентризм; зменшення відриву навчання від життя та підготовка учнів до практичної діяльності; організація змістовного дозвілля дітей; концентрація уваги на виховній та позакласній роботі зі школярами та роботі з їхніми батьками) та окреслено перспективи їхньої творчої реалізації в сучасній школі;

уточнено квінтесенції основних понять дослідження («дитинство», «розвиток», «розвиток початкової освіти») та визначено сутність поняття «розвиток початкової освіти у вітчизняній теорії та практиці».

Подальшого розвитку набули: характеристика джерельної бази дослідження проблеми розвитку початкової освіти в Україні, висвітлення історико-педагогічного досвіду організації діяльності початкових шкіл на території України у визначених хронологічних межах.

До наукового обігу введено маловідомі й невідомі архівні документи, історичні факти і відомості про зміст та організацію діяльності навчальних закладів різного типу в досліджуваний період (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, ф. 166; Державного архіву Запорізької області, ф. Р-1327, 2505, 5137; Державного архіву Херсонської області, ф. Р-2239, ф. 3706).

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати відображені в методичних рекомендаціях «Розвиток початкової освіти в Україні (1932–1958 рр.)». Основні положення, фактичний матеріал, висновки дослідження можуть бути використані: для визначення стратегії розвитку початкової освіти в Україні, оновлення і збагачення змісту навчальних курсів із загальної педагогіки, історії України, історії освіти, історії розвитку національних шкіл; у процесі розробки спецкурсів і проведення спецсемініарів, написання праць із проблем історії освіти.

Отримані наукові результати можуть бути корисними для менеджерів освітньої галузі, викладачів, студентів, наукових працівників, педагогів-практиків.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Запорізької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 81 (довідка № 116 від 21.06.2019 р.), Херсонської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 28 ім. О. С. Пушкіна (довідка № 01-18/213 від 24.06.2019 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 756 від 27.06.2019 р.), Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (довідка № 01-23/431 від 27.06.2019 р.), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії Хмельницької обласної ради (довідка № 336 від 27.06.2019 р.), Запорізького національного університету (довідка № 0101-13/82 від 12.08.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження отримані автором самостійно і є його науковим здобутком. У статті, опублікованій у співавторстві [265], автору належить обґрунтування процесу розвитку

початкової освіти в контексті суспільно-політичних подій (30–40 pp. XX ст.).

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалася шляхом їхнього оприлюднення на науково-практичних конференціях різного рівня:

міжнародних: «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2017), «Світові наукові тенденції XXI сторіччя» (Київ – Карлові Вари, 2017), «П Дунайські наукові читання: духовно-творча константа особистості» (Ізмаїл, 2016), «Етнодизайн: пошуки українського національного стилю (Полтава – Петриківка)» (Полтава, 2017), «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Ужгород – Івано-Франківськ – Ченстохова, 2018), «Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи» (Запоріжжя, 2018), «Сучасні проблеми гуманітарних і соціальних наук» (Астана, Казахстан, 2018);

всеукраїнських: «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (Херсон, 2016, 2017), «Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід» (Херсон, 2016), «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика» (Івано-Франківськ, 2016, 2018), «Я. А. Коменський – видатний педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» (Херсон, 2017), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності» (Херсон, 2018), «Нові стратегії розвитку початкової освіти в умовах євроінтеграції» (Івано-Франківськ, 2018), «Стратегії інноваційного розвитку природничих дисциплін: досвід, проблеми та перспективи» (Кропивницький, 2018);

регіональних: «Підготовка вчителя нової української школи: проблеми та шляхи їх вирішення» (Хмельницький, 2017).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 22 публікаціях, з них: 8 статей у наукових фахових вітчизняних виданнях та виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах даних, 1 –

у зарубіжному науковому періодичному виданні, 10 – у матеріалах науково-практичних конференцій, 2 – у збірниках статей, 1 – методичні рекомендації.

Структура та обсяг дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (320 найменувань, з них 73 – архівні матеріали), 7 додатків. Загальний обсяг тексту дисертації становить 314 сторінок. Основний текст – 190 сторінок. Робота містить 15 таблиць, 16 рисунків.

РОЗДІЛ 1

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Характеристика джерельної бази дослідження

Розвиток та виховання молодого покоління – проблема всіх історичних епох. Людство завжди намагалося дізнатися про минулі часи та історичні події шляхом вивчення та аналізу інформації, залишеної нашими пращурами. Давні люди споконвіку старанно зберігали дані про побут, місцевість, форми правління, війни та монархів різноманітними способами – від наскальних малюнків первісних людей до літописів й історичних трактатів сьогодення. Носіями такої інформації є усні перекази, звичаї, ритуали й обряди, матеріальні (предметні) пам'ятки й образотворче мистецтво, а також офіційні письмові документи, змісту яких відведено багато уваги в контексті нашого дослідження, тощо.

Одним із найпоширеніших питань, яке традиційно привертає багато уваги, було й залишається проблема розвитку початкової школи. Вчених, дослідників, учителів та пересічних громадян цікавить, яким чином було організовано навчання та виховання найменших учнів від давнини до теперішніх часів. Необхідну інформацію можна здобути шляхом вивчення та дослідження джерельної бази, яка стосується певного проміжку часу.

Питання вивчення джерельної бази розвитку загальноосвітньої (зокрема, й початкової) школи в Україні висвітлювали у своїх дослідженнях багато вчених, серед яких: Л. Березівська, Н. Гупан, Н. Дічек, О. Драч, Д. Раскін, О. Сухомлинська, Г. Черненко та ін.

Науковцями запропоновано декілька класифікацій джерельної бази педагогічних досліджень.

Л. Березівська пропонує розділити складові джерельної бази досліджень на дві групи: джерельні та історіографічні. Якщо до джерельної

бази віднесені надруковані статті, звіти, аналіз стану освіти на сучасному етапі, то до історіографічних – джерела, де висвітлено історичні зміни в освітянській сфері. Науковець також акцентує увагу, що деякі джерела можна розглядати і як історіографічні і як безпосередньо джерела з досліджуваної проблеми [2, с. 48].

Н. Гупан, на відміну від Л. Березівської, пропонує використовувати для кожного напрямку дослідження свою джерельну базу, адже іноді окремі джерела не можна чітко віднести до окремої групи. Як зазначає вчений, «система дає можливість впевнено орієнтуватися у ресурсах джерельної бази історії педагогіки», з'ясувати її резерви й вносити корективи в процес освоєння науковцями розмаїття різних груп джерел [46, с. 70].

У нашому дослідженні враховано класифікацію джерельної бази, представлену Ю. Кузьменко, яка виділяє такі групи джерел: нормативно-правові документи загальнодержавного та місцевого характеру, що регулювали систему освіти; архівні матеріали; наративні джерела; електронні ресурси [93, с. 292-293].

У процесі проведеного дослідження до вищеназваних груп додано відповідні візуальні матеріали (кінострічки, діафільми тощо). Складові джерельної бази дослідження представлено на рис. 1.1.

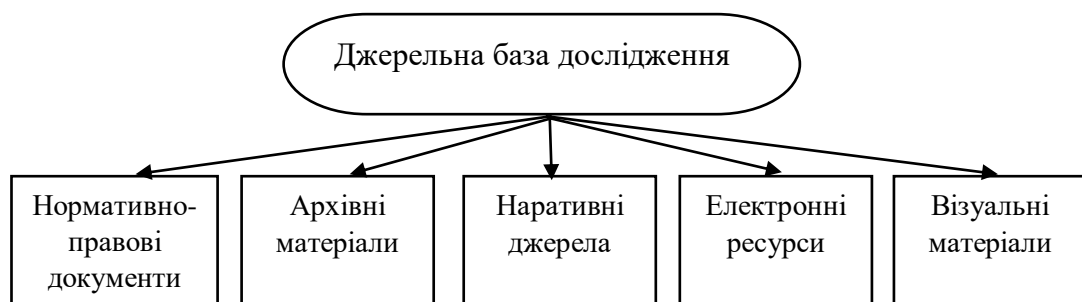

Рис. 1.1. Складові джерельної бази дослідження розвитку початкової освіти (1932 – 1958 рр.)

Визначені складові джерельної бази дозволили ґрунтовно дослідити окреслену проблему та виконати завдання дослідження.

До першої групи джерел (нормативно-правові документи) віднесено накази, вказівки і розпорядження обласних, міських і районних відділів

народної освіти, директивні накази МО УРСР, накази Наркомосу УРСР, постанови Ради Міністрів СРСР та УРСР, РНК СРСР та ін.

Поміж них нормативно-правові документи як минулих періодів: Постанова ЦК ВКП(б) від 25 липня 1930 р. «Про загальне обов'язкове початкове навчання» [217]; Постанова заступника Наркома освіти т. Карпеко від 23.01.1933 р. «Про запровадження в учбових закладах «Фізкультхвилинки» та гімнастики до занять» [219]; Інструкція про підготовку та проведення перевірочних іспитів у початковій, неповній середній та середній школі від 17.03.1937 р. [66]; наказ Наркомосу УРСР від 01.03.1941 р. «Про закупівлю в 1941 році вживаних стабільних підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи» [218]; так і сучасні: Закони України «Про охорону дитинства» [233], «Про освіту» [231], «Сімейний кодекс України» [260]; Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. «Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти» [220]; Наказ Міністерства освіти, молоді й спорту України від 20.04.2018 р. «Про затвердження типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти I ступеня» [224] та ін.

Другу групу джерел становлять архівні матеріали з фондів ЦДАВО України (ф. 166, оп. 10, спр. 138, 916, 931, 949, 994, 1014, 1178, 1229; оп. 11, спр. 63, 152, 165, 457; оп. 15, спр. 1, 3, 6, 7, 10, 11, 53, 127, 380, 381, 382, 558, 764, 773, 775, 895, 901–905, 1070, 1079, 1344, 1413, 1783, 1784, 1786–1788, 1790, 2348); ДАЗО (ф. Р – 1327, оп. 2, спр. 84, 100; ф. Р – 2505, оп. 1, спр. 9, 11–13, 29, 38, 46, 54, 62, 71, 72; оп. 2, спр. 2, 9, 29; ф. Р – 5137, оп. 1, спр. 1, 3, 21, 26, 30, 34, 42); ДАХО (ф. Р – 2239, оп. 1, спр. 116, 181, 254, 859; ф. Р – 3706, оп. 1, спр. 72, оп. 53, спр. 2).

Матеріали зазначених фондів містять достатньо повну інформацію щодо розвитку початкової освіти в 1932 – 1958 рр. та діяльності загальноосвітніх шкіл (зокрема, початкових) на території України, а саме: відомості про організацію навчально-виховного процесу в конкретних школах і в школах України загалом; листування між МО УРСР та

керівниками ОблВНО; кількісні показники (число дітей охоплених початковою освітою, штатні розписи тощо); інформація про навчально-методичну організацію роботи школи (навчальні програми та плани, розклади занять, рівень засвоєння учнями навчального матеріалу та ін.)

Наприклад, надзвичайно багато вичерпної інформації щодо стану розвитку шкіл на території УРСР та подальші перспективи знаходиться в ЦДАВО України в матеріалах фонду МО УРСР (ф. 166), де зберігається 41691 справа.

Як уже зазначалося, в зазначеному фонді для нашого дослідження було використано матеріали описів 10, 11 та 15.

В описі 10 знаходяться документи, які висвітлюють основні реформаційні зрушення та нововведення досліджуваного періоду. Це стенограми нарад, протоколи засідань, постанови та відомості про впровадження загального навчання в Україні [79], виконання постанов про навчальні програми і режим у початковій школі, політехнізації шкіл, шкільного будівництва [207], а також цифрові показники щодо ліквідації неписьменності та малописьменності в Україні [78].

В описі 11 зберігаються відомості, статистичні дані, матеріали листування, накази, рознарядки, протоколи, стенограми, які висвітлюють питання масової освіти, забезпечення шкіл приміщеннями [24], наочним приладдям та устаткуванням [270], проведення виховної роботи в школах, друку підручників та забезпечення ними школярів [97] та ін.

Матеріали описів 10 та 11 відображають основні зміни в роботі українських початкових шкіл в період з 1930-х до 1940-х рр. Детальне вивчення зазначених документів дало змогу сформуванню власних уявлень про причини та наслідки реформаційних процесів в школах УРСР.

В описі 15 представлено процеси подальшого реформування українських шкіл в 1940-х – 1950-х рр. Значну частину опису становлять постанови Народного Комісаріату освіти УРСР 1942 р. [204], 1943 р. [203], 1944 р. [206], 1945 р. [202], Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти

1946 р. [195], 1948 р. [199; 200; 201], 1949 р. [196], 1950 р. [197], а також звіти облВНО про діяльність початкових, середніх шкіл в 1944–1945 рр. [63], директивні накази МО УРСР [53], навчальні плани початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР за 1952–1953 [120] та 1957–1958 рр. [124].

В зазначених документах чітко простежується єдина мета діяльності загальноосвітніх шкіл в 1940-х – 1950-х рр., а саме: відбудова та відновлення своєї роботи після завершення Другої світової війни, перехід до загальної обов'язкової семирічної, а пізніше й восьмирічної освіти, відродження політехнічної освіти школярів та посилення заідеологізованої пролетарської виховної складової в повсякденному житті школярів.

Поглибити та розширити уявлення з питань розвитку початкової школи в 1932–1958 рр. допомагають також матеріали фондів регіональних архівів.

Так, у ДАЗО в описі 1, фонду Р – 5137 знаходимо річні плани навчально-виховної роботи шкіл м. Запоріжжя на 1954 – 1959 рр. [250; 252; 253], річні звіти про роботу шкіл у 1948 – 1950 рр. [248; 249], протоколи засідань педагогічних рад за 1946 р. [244] та ін. У фонді Р – 2505 зберігаються накази МО УРСР та обласного відділу народної освіти за 1946 – 1959 рр. [26; 27; 129; 137; 138; 143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 193], в яких відображено нормативно-правове підґрунтя функціонування шкіл, зокрема м. Запоріжжя та Запорізької області.

У ДАХО у фондах Р – 2239, Р – 3706 містяться звіти та накази облВНО, матеріали обласних інструктивних нарад завідувачів райво, інспекторів шкіл і вчителів щодо початку нового навчального року та вирішення поточних питань навчально-виховного процесу в школах Херсонської області [61; 236; 241; 255], а також звіти Херсонського обласного інституту вдосконалення вчителів з 1945 по 1949 рр. [62], плани та звіти Херсонського обласного відділу народної освіти [176] та ін.

До третьої групи (нарративні джерела) включено, насамперед, дисертаційні роботи, в яких висвітлено різні аспекти історії розвитку освіти України: Н. Гупан «Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний

аспект)» (2001 р.), Н. Красножон «Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.)» (2002 р.), І. Ніколіна «Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.» (2008 р.), Л. Березівська «Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті» (2009 р.), В. Кузьменко «Теоретичні і методичні засади формування в учнів наукової картини світу в історії розвитку шкільної освіти (ХХ століття)» (2009 р.), О. Янкович «Розвиток освітніх технологій у теорії та практиці вищої педагогічної освіти України (1957–2005)» (2009 р.), Г. Поліщук «Методи навчання в українській школі (20 – 30-ті роки ХХ століття)» (2010 р.), Л. Романець «Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя» (2010 р.), Н. Слюсаренко «Теорія і практика трудової підготовки дівчат у школах України (кінець ХІХ – ХХ ст.)» (2010 р.), О. Бондар «Проблема шкільного підручника у періодичних фахових вітчизняних виданнях (50-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ століття)» (2011 р.), Л. Кравчук «Навчання іноземних мов у загальноосвітній школі України (друга половина ХХ століття)» (2013 р.), С. Ткачов «Становлення і розвиток ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (2013 р.), Г. Іванюк «Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні (друга половина 50-х – 90-ті рр. ХХ століття)» (2014 р.), В. Дереш «Соціалізаційний вплив сім'ї на формування дитини в соціокультурному вимірі (друга половина ХХ століття)» (2015 р.), І. Жорова «Розвиток професіоналізму вчителів природничих дисциплін у системі післядипломної освіти України (1940-і рр. ХХ – початок ХХІ ст.)» (2015 р.), Л. Терлецька «Формування пізнавальної активності учнів у навчальній діяльності загальноосвітніх шкіл України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)» (2015 р.), С. Васильєва «Розвиток професійного статусу вчителя у вітчизняній педагогічній теорії та практиці (друга половина ХХ ст. – початок

XXI ст.)» (2017 р.), В. Мусієнко «Формування почуття патріотизму в дітей у дошкільних навчальних закладах України (1930 – 1991 рр.)» (2018 р.), Т. Пантюк «Суспільно-педагогічні детермінанти підготовки дітей до школи в Україні: теорія і практика (1945 – 2017 рр.)» (2018 р.) та ін. (додаток Б).

Так, наприклад, І. Ніколіна у своїй дисертації «Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. XX ст.» [157] розглядає особливості відновлення матеріально-технічної бази школи, висвітлює кадрову політику наркомату освіти, форми та методи партійно-державного тиску на працівників загальноосвітньої школи та учнів.

Логічним продовженням наукової праці І. Ніколіної стало дисертаційне дослідження Н. Красножон «Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.)» [86], в якому схарактеризовано стан, наслідки руйнувань та особливості відновлення матеріально-виробничої бази школи за умов повоєнної розрухи та залишкового принципу фінансування освіти.

Трансформаційні зміни в змісті освіти описує Г. Поліщук в дисертації «Методи навчання в українській школі (20 – 30-ті роки XX століття)» [177]. Науковець аналізує особливості розвитку й становлення вітчизняної системи освіти в досліджуваній період, нормативно-правові, науково-теоретичні й практичні особливості використання методів навчання в українських професійно-трудовай та політехнічній школах.

О. Бондар, виходячи з того, що поміж основних джерел інформації щодо освітнього процесу в Україні за радянської доби неабияке місце посідають підручники, які постійно вдосконалюються та змінюються залежно від зміни соціально-політичних чинників, обрав таку тему для своєї дисертації «Проблема шкільного підручника у періодичних фахових вітчизняних виданнях (50-ті рр. XX ст. – поч. XXI століття)» [11]. У дослідженні розглянуто особливості та загальні тенденції висвітлення проблеми шкільного підручника в періодичних фахових вітчизняних виданнях вищеназваного періоду.

Проблемі вивчення мови, не лише української та російської, а й іноземної, присвячена дисертація Л. Кравчук «Навчання іноземних мов у загальноосвітній школі України (друга половина ХХ століття)» [85], в якій розкрито організаційно-педагогічні аспекти іншомовної підготовки учнів загальноосвітньої школи України в означених хронологічних межах.

Не менш важливому питанню – розвитку сільської шкільної освіти присвячене дослідження Г. Іванюк «Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні (друга половина 50-х – 90-ті рр. ХХ століття)» [65], в якому розвиток сільської школи в Україні представлено як соціокультурний феномен, детермінований змінами освітніх парадигм.

У значній частині дисертаційних робіт розглядається не лише освітній процес, а й діяльність учителя, оскільки його праця завжди висувалась на перший план та розглядалась, передусім, як вагомий інструмент ідейного впливу на свідомість учнів. Особливо ситуація загострилась упродовж та після подій Другої світової війни, що дало поштовх для подальших науково-педагогічних розвідок. Так, Л. Романець в дисертації «Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя» [257] розкриває вплив і наслідки Великої Вітчизняної та Другої світової війни на зміни в складі вчительства, кадрове та матеріально-технічне забезпечення загальноосвітніх шкіл.

Важливим джерелом дослідження є також монографії та посібники, зокрема: А. Бондар «Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917 – 1967)» (1968 р.), О. Сухомлинська «Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем» (2003 р.), О. Сухомлинська, Н. Дічек, Л. Березівська, Н. Гупан, Л. Пироженко та ін. «Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.)» (2017 р.) та ін.

Чи не найбільший інтерес у контексті нашого дослідження становлять дисертації та автореферати, в яких набули різнопланового висвітлення

історико-педагогічні аспекти початкової освіти, а саме: Т. Кравченко «Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.» (1999 р.), Т. Гавриленко «Проблеми дидактики початкової школи в Україні кінця XIX – початку XX ст.» (2004 р.), В. Вдовенко «Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920)» (2005 р.), Я. Кодлюк «Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.)» (2005 р.), Г. Черненко «Соціально-педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні (1917–1933 рр.)» (2005 р.), М. Кудла «Дослідження проблеми розвитку початкової школи в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічний та джерелознавчий аспект» (2006 р.), М. Мінц «Розвиток початкової освіти на Півдні України в XIX – поч. XX ст.» (2007 р.), Т. Вожегова «Проблема індивідуалізації і диференціації початкового навчання у вітчизняній дидактиці 50 – 90-х рр. XX ст.» (2008 р.), А. Предик «Проблема оцінювання навчальної діяльності учнів початкової школи в Україні (50-ті – 90-ті роки XX століття)» (2009 р.), Н. Смолянук «Організація природничої освіти молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах України (друга половина XX століття)» (2010 р.), Н. Клочко «Вступ до школи як загальнопедагогічна проблема в історії розвитку початкового навчання в Україні (XX століття)» (2011 р.), Т. Гавриленко «Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XX – поч. XXI ст.)» (2012 р.), А. Кикилик «Українська мова як навчальний предмет в історії розвитку початкової школи в Україні (1917–1941 рр.)» (2014 р.), В. Примакова «Розвиток післядипломної освіти вчителів початкових класів в Україні (1948–2012 рр.)» (2016), О. Фізеші «Початкові школи Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини XIX – початку XXI століття» (2016), М. Кудла «Організаційно-педагогічні засади управління початковою школою в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття» (2017 р.), Т. Чижик «Організаційно-педагогічні засади фізичної підготовки молодших школярів (1947–1991 рр.)» (2018 р.) та ін. (див. додаток Б).

Зокрема, історичний дискурс щодо розвитку початкової освіти у своєму дослідженні «Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861 – 1920)» [19] відобразила В. Вдовенко. Вчена розглянула зміст, форми, принципи та методи навчання, які обговорювалися під час педагогічних з'їздів; дослідила вплив освітянських з'їздів на систему народної освіти України; виявила основні тогочасні проблеми початкової ланки освіти, які були висвітлені на з'їздах.

Г. Черненко у своїй дисертації «Соціально-педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні (1917 – 1933 рр.)» [286] детально проаналізувала питання розбудови закладів початкової освіти в Україні (реформування національного змісту, організацію та структуру навчального року, методи навчання тощо).

Дослідження А. Кикилик «Українська мова як навчальний предмет в історії розвитку початкової школи в Україні (1917–1941 рр.)» [69] присвячене проблемі державної мови в Україні. Науковець акцентує увагу на тому, що ця проблема є однією з найбільш тривалих, адже українська мова пройшла шлях від поступового знищення у радянські часи до часткового відродження в сьогоденні. В дисертації проаналізовано особливості становлення і розвитку української мови як навчального предмета в історії початкової школи України в 1917–1941 рр.

А. Предик в дисертації «Проблема оцінювання навчальної діяльності учнів початкової школи в Україні (50-ті – 90-ті роки ХХ століття)» [210] розглядає достатньо дискусійну проблему – оцінювання навчальних досягнень молодших школярів. Вона наголошує, що оскільки ця вікова група є найбільш емоційно вразливою, то некоректне оцінювання може глибоко травмувати дитину. В дисертаційному дослідженні визначено і розкрито характерні особливості структури, змісту, форм, методів і засобів педагогічного оцінювання навчальної діяльності молодших школярів в окреслений період.

Теоретичне та практичне підґрунтя становлення підручника для початкової школи детально розглянуто Я. Кодлюк у дослідженні «Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960 – 2000 рр.)» [72], де акцентовано, що стабільні підручники виступають необхідною умовою для отримання учнями стабільних та міцних знань. Ученою «вперше у вітчизняній педагогіці здійснено комплексний історико-педагогічний аналіз проблеми теорії і практики підручникотворення в галузі початкової освіти України; виділено, обґрунтовано та охарактеризовано два основних етапи підручникотворчого процесу для школи першого ступеня у 1960–2000 роках (I етап – підручникотворення в початковій освіті у 60–80-х роках ХХ століття, II етап – підручникове забезпечення початкової школи в умовах державної незалежності України); виявлено і проаналізовано сучасні тенденції підручникотворення для цієї ланки освіти» та ін. [72, с. 8].

У контексті нашого дослідження певний інтерес становить також дисертація Т. Чижик «Організаційно-педагогічні засади фізичної підготовки молодших школярів (1947–1991 рр.)» [287], в якій «вперше у вітчизняній історико-педагогічній науці: комплексно досліджено науково-педагогічну проблему розвитку теорії та практики фізичної підготовки молодших школярів протягом 1947–1991 рр. та обґрунтовано організаційно-педагогічні засади як сукупність методологічних підходів, нормативно-правового забезпечення, цілей, змісту фізичної підготовки учнів початкової школи в ретроспективі» [287, с. 4].

До цієї (третьої) групи джерел відносимо й опубліковані матеріали, в яких розглядаються умови, специфіка та підґрунтя реформування загальноосвітніх шкіл в Україні під керівництвом радянської влади. Це збірники, які містять нормативно-законодавчі акти, постанови, що регламентують діяльність шкіл в Україні: «Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917–1973 гг.» [156], «Народное образование. Основные постановления, приказы и инструкции»

[49], а також збірники статистичних даних, довідкові видання, матеріали конференцій та ін.

До третьої групи ввійшли й періодичні видання, які друкувалися протягом досліджуваного періоду. Адже, саме в періодичних виданнях чітко простежується зв'язок між прийнятими владою нововведеннями і відповідною реакцією на них широкого кола громадськості (батьків, учителів, науковців). Поміж найбільш інформативних видань: журнал «Советская педагогика» [267], статистичний збірник «Народна освіта, наука і культура в Українській РСР» [154], «Бюлетень Народного Комісаріату освіти УРСР» [15] та ін. Періодичні видання, насамперед, цікаві тим, що в них постійно з'являлась інформація, яка відображала найактуальніші проблеми школи. Водночас, у досліджуваний період в більшості надрукованих статей наскрізно простежувалась заідеологізованість.

Четверта група джерел містить різноманітні електронні ресурси, які вміщено на сайтах державних органів влади, бібліотек України та зарубіжжя, закладів освіти тощо.

Електронні ресурси, які було використано в нашому дослідженні, містять: тексти законів України, постанов і наказів Кабінету Міністрів України [228; 231–233; 260]; вислови відомих людей про навчання [21], цитати українських поетів та письменників [284]; інформацію про освіту й виховання в роки Другої світової війни та у повоєнні роки [36; 87; 89] та ін.

П'яту групу джерел складають візуальні матеріали, які допомагають розкрити та пізнати особливості навчання учнів, повсякденної роботи шкіл та детальніше проаналізувати гострі проблеми досліджуваного періоду.

У 30-ті рр. ХХ ст. великою проблемою перед системою освіти постала ліквідація неписьменності та запровадження загальнообов'язкового навчання дітей і підлітків. А отже, була створена низка художніх фільмів, які висвітлюють проблему безпритульності та популяризують образ самовідданого вчителя, педагога, а саме: «Путевка в життя» (1931 р.), «Семикласники» (1938 р.), «Учитель» (1939 р.) та ін.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. посилили увагу до теми дружби, друзів, допомоги та важливості військової служби. Саме тоді, 31 грудня 1940 р. на екрани вийшов художній фільм А. Гайдара «Тимур та його команда». Тематика школи, навчання та стосунків між учнями в класі поступово набули популярності. У 1943 році в школах УРСР ввели роздільне навчання хлопців і дівчат з метою покращення дисципліни та зменшення гендерної різниці між навчальними програмами. З метою підтримання позитивного образу вчителя в 1948 році на екрани вийшов художній фільм «Першокласниця», в якому чітко зображені щоденна робота школи, виховні аспекти та їх ідеологічна складова.

Після закінчення Другої світової війни одним з найпоширеніших питань стало вимушене сирітство, адже тисячі дітей втратили своїх батьків та змушені були жити на вулиці. За мотивами цих соціальних проблем знято, наприклад, художній фільм «Педагогічна поема» (1955 р.).

Таким чином, джерельна база досліджуваної проблеми є досить широкою та інформативною. Її ретельний аналіз дозволяє відтворити у наступних структурних підрозділах дисертації генезу початкової освіти в Україні в 1932 – 1958 рр.

1.2. Аналіз понятійного апарату проблеми розвитку початкової освіти

Кожна досліджувана наукова проблема базується на певній специфічній термінології, притаманній окресленій тематиці. Як зазначив С. Гончаренко, «ступінь коректності проблеми будь-якого дослідження значною мірою залежить від смислу використовуваних понять». Їх аналіз допоможе виявити немало прихованих умов існування об'єкта і предмета дослідження. Тому кожен науковий термін, який використовується, має бути явно і чітко визначений [38; с. 27].

Початкова школа є надважливою частиною процесу становлення особистості людини, її моральних і знанневих принципів. Залежно від того, яке значення науковці надають певному поняттю, педагоги будують індивідуальну траєкторію розвитку кожної дитини.

Здійснений аналіз наукових досліджень свідчить, що проблемі розвитку школи, зокрема початкової, вчені завжди приділяли багато уваги (Л. Березівська, Н. Гупан, В. Колпакова, О. Савченко, А. Семенова, М. Сокол, О. Сухомлинська та ін.). Однак, сутність основних понять проблеми розвитку початкової освіти потребує уточнення.

У нашому дослідженні до понятійного апарату проблеми розвитку початкової освіти віднесено терміни: «дитинство», «молодший шкільний вік», «початкова школа», «початкова освіта», «розвиток», «розвиток початкової освіти», «розвиток початкової освіти у вітчизняній теорії та практиці». Розглянемо тлумачення поняття «дитинство».

Кожна людина в своєму розвитку до стану дорослості проходить декілька етапів становлення особистості. Психологи трактують ці етапи як вікову періодизацію. Згідно визначення та класифікації вікових меж життя людини Е. Еріксона, період дитинства припадає на третій щабель розвитку (рис. 1.2).

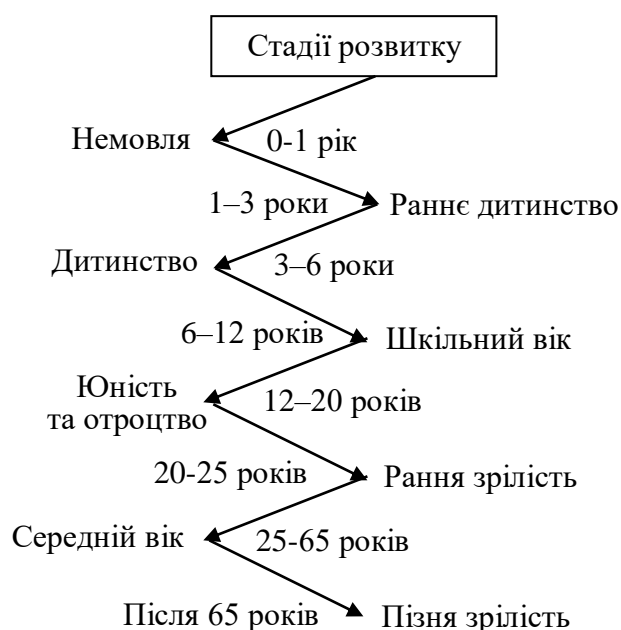

Рис. 1.2. Вікова періодизація за Е. Еріксоном

Як видно з рис. 1.2, учений відносить період дитинства до віку 3 – 6 років. Тобто, зазначений проміжок повністю охоплює період сучасного дошкільництва та підготовки до школи.

Б. Лихачовим відмежовані інші часові рамки періодизації дошкільного і шкільного віку: раннє немовля – від народження до одного року; власне немовля – від 1 до 3 років; раннє дитинство – від 3 до 6 років; власне дитинство – від 6 до 8 років; передпідлітковий період – від 8 до 11 років; підлітковий вік – від 11 до 14 років; юнацький вік – від 14 до 18 років. [58, с. 56 – 57].

На думку вченого, період дитинства триває з 3 до 8 років, тобто охоплює перші роки навчання в школі (6 – 8 років). Якщо врахувати той факт, що до 1943 року діти вступали до школи у вісім років, а починаючи з 1944 року, було зменшено віковий кордон вступу до школи на рік, то можна стверджувати, що період дитинства закінчувався зі вступом до школи.

А. Петровський [96, с. 80], на відміну від Е. Еріксона та Б. Лихачова, пропонує іншу класифікацію:

* період раннього дитинства – 0-3 р.;	}	Епоха дитинства
* період дошкільного дитинства – 3 – 7 р.;		
* період молодшого шкільного віку – 7 -11 р.;		
* період середнього шкільного віку – 11 – 15 р.;	}	Епоха отрочтва
* період старшого шкільного віку – 15 – 17 р.		
	}	Епоха юності

Вік дитини від народження до 11 років учений відносить до епохи дитинства, з поділом на певні установчі періоди.

Аналіз зазначених класифікацій доводить, що на даний момент не існує єдиних вікових меж щодо окреслення пори дитинства.

Спробуємо докладніше розглянути тлумачення поняття «дитинство», оскільки період дитинства часто асоціюють з періодами дошкільництва та навчанням у початкових класах.

Дитинство, в широкому розумінні, – це шлях, який проходить дитина від народження до стадії дорослості. Проте, тлумачні видання по-різному дають роз'яснення цього поняття.

Законом України «Про охорону дитинства» поняття «дитинство» трактується як «період розвитку людини до досягнення повноліття» [233].

На території України повнолітньою вважається особа, яка досягла 18 років [260]. Як бачимо, на законодавчому рівні відсутнє чітке вікове розмежування та визначення терміну «дитинство».

Наприклад, В. Бусел пише, що дитинство – це «дитячий вік, дитячі роки, стан дитини до повноліття» [14, с. 300].

О. Степанов підкреслює, що «дитинство – період інтенсивного фізичного й психічного розвитку індивіда, протягом якого відбувається підготовка забезпечення системою навчання та виховання, і є наслідком засвоєння індивідом досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури» [271, с. 102-103].

Якщо звернутися до філософського тлумачення поняття «дитинство», то можна зробити висновок, що воно зустрічається вкрай рідко і є досить абстрактним. Так, С. Лупаренко вважає, що «дитинство – ніщо за своєю суттю. Воно не має константної форми, виступає мірою можливостей людини. Воно є тією основою, що закладається у житті людини, формує її як особистість, а й у подальшому – лише розгортається» [102, с. 289].

Визначення поняття «дитинство», вміщені у психологічних словниках, досить схожі між собою. Ці джерела пояснюють термін «дитинство» як період онтогенетичного розвитку дитини від народження до підліткового віку. У ньому виокремлюють: вік немовля (від народження до року), раннє дитинство (від 1 до 3 років), дошкільний вік (від 3 до 6-7 років), молодший шкільний вік (від 6-7 до 11 років). Стадії дорослості передують 2 стадії: підлітковий і юнацький вік [271, с. 102-103].

Дитинство в педагогічних словниках трактують дещо ширше, ніж в будь-яких інших лексикографічних джерелах, а саме: як «період життя

людини від народження до юнацького віку, коли відбувається її фізичний і розумовий розвиток, соціальне становлення; як період онтогенетичного розвитку людини від народження до дорослості, який характеризується ростом організму, формуванням вищих психічних функцій, має біологічну основу й опосередкований соціально-культурними факторами, вихованням і навчанням; як період інтенсивного фізичного та психічного розвитку індивіда, протягом якого відбувається підготовка його до життя дорослих. Ця підготовка забезпечується системою навчання та виховання і є наслідком засвоєння індивідом досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури» [75, с. 5].

Своє бачення феномену «дитинства» висловила І. Носко, яка вбачає за необхідне розгалуження визначення на два варіанти: індивідуальний та узагальнений. Дослідниця зазначила, що в індивідуальному варіанті дитинство – це стійка послідовність певних актів дорослішання людини, її стану до «дорослої». В узагальненому – це сукупність дітей різного віку, які складають «перед дорослий» контингент суспільства [160, с. 56].

Якщо порівнювати дитинство сучасних дітей ХХІ століття та дітей, які росли протягом досліджуваного періоду, то можна помітити суттєву різницю. Дитинство сучасної дитини в доволі спокійному екзистенційному напрямку. Шлях новонародженої дитини спланований батьками заздалегідь: дитячий садок – школа – вищі навчальні заклади – робота. Сучасна реальність дозволяє батькам більше піклуватися про духовний та моральний розвиток дитини. Основна задача дитини – це навчатися й поглинати знання, які вона отримує від родини та навколишнього суспільства.

Однак, у 1932 – 1958 рр., через соціально-економічні та політичні події в країні, дитячі роки у більшості населення проходили в надзвичайно стресовому форматі: перехід до предметної системи навчання, тотальна уніфікація, Друга світова війна, голодомор, курс на загальну політехнізацію тощо. Всі ці фактори призводили до того, що діти починали раніше дорослішати, працювати на рівних із батьками, для того, щоб прогодувати

родину. Фактично, людям доводилось просто виживати, мало хто опікувався тоді розвитком талантів та здібностей дітей.

Отже, констатуємо, що не існує чіткого, однозначного трактування поняття «дитинство». На пострадянському просторі найчастіше вважають дитинство необхідним «трампліном» для розвитку дитини. Нижня межа бере свій початок від народження, верхня межа завершується віком від 16 до 18 років. Саме в період дитинства людина отримує від навколишнього середовища необхідний базис знань, синтез норм поведінки, моральних якостей, власних переконань, які розкриваються та доповнюються протягом усього життя.

Як уже зазначалося, період дитинства продовжується й після вступу дитини до першого класу школи. У віковій періодизації цей проміжок часу називають «молодший шкільний вік». Розглянемо докладніше зазначений термін.

Під терміном «молодший шкільний вік», зазвичай, розуміють вік дитини від 6 до 11 років, яка навчається в початкових класах школи. Однак, у такому розумінні цей термін виник лише в 30-х роках ХХ століття.

Як зауважує С. Давидов, «молодший шкільний вік – це особливий період у житті дитини, який виділився історично порівняно недавно. Його не було у тих дітей, які взагалі не відвідували школу. Його не було і в тих, для яких початкова школа була першою і останньою сходинкою освіти. Поява цього віку пов'язана з введенням системи загальної і обов'язкової неповної і повної середньої освіти» [82]. Саме цим і пояснюється виникнення терміну «молодший шкільний вік».

Якщо брати до уваги життя дітей в період кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., то у багатьох із них такого періоду в житті, як молодший шкільний вік, не існувало. Це пов'язане із суспільно-економічними причинами, тотальною безграмотністю населення тощо. Останню вдалося згодом подолати шляхом уведення загальної обов'язкової середньої освіти.

Нині молодший шкільний вік є одним з найбільш відповідальних періодів не тільки в житті батьків і вчителів, які спільними зусиллями закладають підґрунтя для подальшого гармонійного розвитку дитини, а й, передусім, для 6–7-річної дитини, в житті якої відбуваються вагомі зміни.

Згідно з визначенням Національного інформаційного центру академічної мобільності (ENIC UKRAINE), «початкова освіта – це старт в інтелектуальному, фізичному та соціальному розвитку дитини. Саме в початковій школі діти здобувають перший досвід – вміння навчатися, культури поведінки тощо» [209].

С. Гончаренко наголосив на тому, що «молодший шкільний вік – важливий етап у формуванні в дитини ставлення до навчальної діяльності як відповідальної, суспільно значущої праці. Розвиток психіки дітей у цей період відбувається, головним чином, на основі провідної діяльності – навчання» [39, с. 214].

Прихід дитини до школи є своєрідним активатором кризи. Адже у 6-річної дитини різко змінюється її соціальний статус (перехід від дошкільника до школяра), оточення (зв'язка дитячий садок – школа), з'являються нові обов'язки (на зміну ігровій провідній діяльності приходить навчання).

Спочатку переважна більшість першокласників сприймають навчання із задоволенням, ототожнюючи його з грою. Однак, згодом приходить розуміння, що навчання – це праця, наполеглива, щоденна, яку не можна зупинити, якщо стане вкрай важко. З цього приводу Л. Ткаченко зазначає, що «навчання – праця, що вимагає вольових зусиль, мобілізації уваги, інтелектуальної активності, самообмежень. Якщо дитина до цього не звикла, то в неї настає розчарування, виникає негативне відношення до навчання. Для того, щоб цього не трапилось, вчитель повинен вселяти дитині думку, що навчання – не свято, не гра, а серйозна, напружена робота, однак дуже цікава, тому що вона дозволить довідатися багато нового, цікавого, важливого, потрібного» [277, с. 149].

О. Степанов підкреслює, що «молодший шкільний вік – період психічного розвитку дитини з 6/7 до 10 років, пов'язаний із навчанням у початкових (1-4 класах) школи» [271, с. 67]. Саме в цей віковий проміжок у дитини починає активно розвиватися мозок та психічні процеси: увага, мислення, пам'ять, сприйняття та запам'ятовування отриманого матеріалу. Молодший шкільний вік є своєрідним перехідним етапом між дошкільником та школярем. У цей період починають проявлятися здібності і таланти учнів, а мета школи – допомогти дитині розкрити свої якості та яскравіше проявитися.

У Педагогічній енциклопедії «молодший шкільний вік» розглядається як етап розвитку дітей від 7–8 до 11–12 років. Акцентується, що вступ до школи докорінно змінює характер їх життя. Навчання стає провідною діяльністю й основою подальшого розвитку [168, с. 844-847]. Психологи здебільшого називають цей період початком становлення та проявів особистості. На відміну від дошкільника, учень початкової школи більш активно використовує основні види діяльності: навчальну, трудову, ігрову. Разом із тим, вагоме місце посідає ще один вид діяльності – «спілкувально-аналітичний», як похідний від основних. Школяр починає соціалізуватися в колективі, вчиться будувати стосунки з однолітками, намагається аналізувати власні вчинки та дії однокласників, а також реакцію вчителя та батьків. Тобто встановлює причинно-наслідкові зв'язки.

У процесі навчання молодший школяр отримує певний досвід спілкування, вирішення конфліктних ситуацій та засвоює правила поведінки в суспільстві. Як зазначає Ю. Кулагіна, молодший шкільний вік – вершина дитинства. Дитина зберігає чимало дитячих якостей, зокрема: легковажність, наївність, дивиться на дорослого знизу догори. Але вже починає втрачати дитячу безпосередність у поведінці, у дитини з'являється вже інша логіка мислення. Навчання для неї – надзвичайно значуща діяльність. У школі дитина набуває не тільки нових знань та вмінь, а й відповідного соціального статусу. Змінюються її інтереси, цінності, весь устрій життя [96, с. 129]. На

перших порах учень засвоює моральні норми поведінки шляхом схвалення дорослими хороших та засудження поганих вчинків. Надалі здійснює вчинки, спираючись на власний досвід, не очікуючи оцінювальних суджень.

У молодшому шкільному віці у дитини закладаються не лише норми та правила поведінки. Згідно визначення С. Пальчевського, «молодший шкільний вік – період життя дитини в межах від 6-7 до 11 років. Вершинним досягненням цього періоду є навчальна зрілість як готовність до навчання в основній школі. Вона передбачає: елементарні знання, уміння й навички із предметів, узагальнені навчальні вміння: елементарні комунікативні вміння; мотивацію продовження навчання на II ступені; відповідність віковим нормам фізичного й психічного розвитку; знання елементарних моральних правил поведінки» [165, с. 64]. Для успішного проходження молодшим школярем цього етапу, педагог використовує низку прийомів та засобів впливу на її свідомість. Учитель має неухильно дотримуватися системи та відповідно реагувати на негативні й позитивні прояви якостей учня. Важливо, щоб на етапі переходу учнів до середньої ланки школи, вчителі також діяли відповідно до вікових особливостей дітей.

Як уже зазначалося, провідною діяльністю учня початкової школи є навчання. Звичний устрій життя дитини значно змінюється: треба виконувати домашні завдання, звикати до нового режиму дня, налагоджувати стосунки в колективі тощо.

Як підкреслює Є. Філіпова, молодший шкільний вік триває від 6-7 до 11 років. У західній психології ці роки називають «середнім дитинством». Центральною подією в житті дитини цього віку є вступ до школи, перехід до систематичного шкільного навчання. Зазначене кардинально змінює життя дитини. Вона починає здійснювати «суспільно значущу і суспільно оцінювану діяльність – навчальну» [279].

Особливістю молодшого шкільного віку є природна зацікавленість в навчанні та отриманні нових знань. Учителю важливо підтримувати цей інтерес, інакше дуже швидко захоплюючий процес навчання перетвориться

на важкий тягар та нудьгу для дитини, вкрай негативно вплине на подальший процес пізнання.

Отже, молодший шкільний вік є надзвичайно важливим в житті кожної дитини, адже змінюється її соціальний статус, відбувається перехід від дошкільника до учня початкової школи. Вчителям і батькам вкрай важливо підтримувати дитину та допомагати їй на зазначеному етапі, оскільки позитивне ставлення до навчання та усвідомленість власних здібностей і нахилів є своєрідним «трампліном» у доросле життя.

Роки молодшого шкільного віку припадають на період навчання в початковій школі, де учень отримує початкову освіту. Досить часто поняття «початкова школа» і «початкова освіта» ототожнюють, хоча цього робити не варто. Розглянемо сутність зазначених понять більш детально.

Згідно визначення Великого тлумачного словника, «початкова школа» – це «тип загальноосвітнього навчального закладу» [14, с. 1096].

І. Каїров трактує це поняття значно ширше. Він пише, що початкова школа – це загальноосвітній заклад, в якому навчаються та виховуються діти молодшого шкільного віку, здобуваючи початкову освіту [168, с. 71].

В Українському педагогічному словнику термін «початкова школа» трактується виходячи з багатьох аспектів. Це «загальноосвітній навчально-виховний заклад для дітей, що дає початкову освіту (елементарні знання з рідної мови, математики, а також про природу й суспільство); перший ступінь загальної середньої освіти. У початковій школі може проводитись робота з раннього профілювання класів (музичні, художні, хореографічні, фізкультурні, з вивченням іноземних мов тощо). Строк навчання 3 – 4 роки». [39, с. 266].

Початкові школи з'явилися в світі багато століть тому. На території України перші школи беруть свої витоки ще з часів Київської Русі. В таких школах давали основи знань та навчали письму, лічбі та пізнанню молитовних трактатів. На початку ХХ ст. освітні початкові послуги надавали, наприклад, школи грамоти, «до 1917 р. це одно- та дворічні школи

елементарного навчання. Навчання в школах грамоти обмежувалося заучуванням молитов, початками читання, письма й лічби. Ліквідовані після 1917 р.» [39, с. 366].

У 30-х рр. ХХ ст., після початку ліквідації тотальної безграмотності, початкові школи почали набувати масового характеру. Особливістю шкіл того часу була вікова розбіжність: за однією партою в першому класі могли опинитися 8-річна дитина й 14-річний юнак-переросток. До 1958 року початкові школи існували як у складі загальноосвітніх середніх шкіл, так і в якості окремого навчального закладу I ступеню. Після переходу до обов'язкового восьмирічного навчання в 1958 році початкова школа втратила свою автономність і перетворилася на перший ступінь середньої освіти.

Отже, вчені позиціонують початкову школу лише як навчальний заклад, в якому учні отримують певні знання і навички. Однак початкова школа є не лише приміщенням, де здобувають освіту. Це – певний часовий проміжок, етап, протягом якого відбувається колосальне становлення дітей молодшого шкільного віку. Вони не лише вчаться читати, писати й рахувати, а й, головним чином, соціалізуються в колективі, намагаються проявити себе якнайкраще. Головне завдання початкової школи – прищепити учням любов до знань, до всього нового, розкрити та підкреслити їхні таланти.

У початковій школі учні набувають елементарних знань, тобто отримують початкову освіту.

За визначенням В. Кременя, «початкова освіта – перший ступінь загальної середньої освіти, метою якої у більшості країн світу є одержання дітьми базових умінь і навичок загальнокультурного, загальнорозвивального характеру» [88, с. 700].

У постанові Кабінету Міністрів України № 87 від 21 лютого 2018 року «Про затвердження Державного стандарту початкової освіти» знаходимо таке визначення початкової освіти. Це – «перший рівень повної загальної середньої освіти, який відповідає першому рівню Національної рамки кваліфікацій» [221]. В Україні початкову освіту здобувають протягом 4-х

років. За роки навчання учні отримують не лише базові знання, а цілий спектр ключових компетентностей.

Згідно ст. 12 Закону «Про освіту», щоб досягти всебічного розвитку особистості в людини мають бути сформовані наступні ключові компетентності: «вільне володіння державною мовою; здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; математична компетентність; компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій; інноваційність; екологічна компетентність; інформаційно-комунікаційна компетентність; навчання впродовж життя; громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробутом та здоровим способом життя; культурна компетентність; підприємливість та фінансова грамотність; інші компетентності, передбачені стандартом освіти» [231].

Звісно, всі ці компетентності неможливо реалізувати повною мірою лише в початковій освіті, однак певні елементи досить успішно впроваджуються в освітній процес сучасних молодших школярів. Тобто, «початкова освіта забезпечує загальний розвиток дитини, вміння впевнено читати, знати основи арифметики; набуття первинних навичок користування книжкою та іншими джерелами інформації; формування загальних уявлень про навколишній світ, засвоєння норм загальнолюдської моралі та особистісного спілкування, основ гігієни, вироблення перших трудових навичок» [6, с. 103].

За типовим навчальним планом початкової школи з українською мовою навчання, основні освітні галузі Державного стандарту початкової загальної освіти реалізуються шляхом викладання української мови, іноземної мови, математики, природознавства, «Я у світі», мистецтва, трудового навчання, інформатики, основ здоров'я, фізичної культури [220]. Робочі навчальні плани складають заклади освіти, враховуючи специфіку регіону та індивідуальні освітні проблеми учнів [там само].

Якщо порівняти зміст сучасної початкової освіти та досліджуваного періоду, то можна знайти спільні риси, серед яких: типовість для закладів освіти, обов'язковість для всіх типів навчальних закладів та неухильне дотримання вимог. Головною відмінною рисою сучасної початкової освіти й окресленого періоду є кінцева мета реалізації компонентів освіти.

У 1932 – 1958 рр. провідною метою початкової освіти була ліквідація безграмотності, оволодіння основами наук та підготовка молодого покоління до активного розвитку аграрної й важкої промисловості в регіонах, заради «побудови щасливого майбутнього країни в цілому». Відповідно до концепції Нової української школи (НУШ), «метою повної загальної середньої освіти є різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності» [159, с. 10].

Можна підсумувати, що мета сучасної освіти – не лише дати основи знань, а й прищепити дитині любов до навчання, спонукати вчитися й самовдосконалюватися впродовж всього життя, а не лише в період навчання в школі, та розкрити свої індивідуальні здібності й таланти.

Отже, початкова освіта – перший ступінь в системі державної освіти, загальною метою якої є не лише оволодіння учнями основами елементарних знань, а й успішна соціалізація в суспільстві, підсилення прагнення до самопізнання та прищеплення любові до навчання.

У контексті нашого наукового пошуку, який присвячений дослідженню процесу розвитку початкової освіти, розглянемо також сутність поняття «розвиток».

Із самого початку зародження життя на планеті людство та все, що створено ним, знаходиться в незмінному русі. Цей рух носить постійний характер та відбувається по спіралі. Завдяки йому людство зробило

величезний крок від первісної людини до сучасної. Науковці називають цей рух розвитком.

Згідно філософського словника, термін «розвиток» визначається як – «незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів; один із загальних видів зв'язку» [282, с. 555].

Тобто розвиток є тією рушійною силою, завдяки якій відбуваються постійні зміни в матеріальному світі.

У довідниковій літературі це поняття розглядається дещо по-різному (додаток В).

Розвиток – це «специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового; поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного» [95].

Як зауважує О. Скріпченко, «розвиток, перш за все, характеризується якісними змінами, появою новоутворень, нових механізмів, процесів, структур» [262, с. 37].

На сторінках Великого тлумачного словника сучасної української мови термін «розвиток» трактується виходячи з двох позицій, які є різними, однак мають зони дотику, а саме: 1) розвиток – дія; процес, унаслідок якого відбувається зміна якості статі, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого; 2) розвиток – ступінь освіченості, культурності, розумової, духовної зрілості [14, с. 1235].

Розглядаючи ці трактування з точки зору розвитку початкової освіти, можна побачити взаємозв'язок між ними, позаяк у процесі вдосконалення початкова школа підлягала нововведенням, змінювалась та переходила на вищий рівень. Відповідно зростав рівень розумової та культурної зрілості учнів молодших класів.

Схоже пояснення терміну «розвиток» знаходимо в тлумаченні О. Сергєєнкової. Вчена пише, що «це процес накопичення кількісних та якісних прогресивних змін, рух вперед від простого до складного, від нижчого до вищого» [25, с. 368].

Учені-філософи Є. Губській, Г. Корабльов, В. Лутченко розкладають поняття «розвиток» на декілька смислових складових. Вони вважають, що розвиток поділяється на: екстенсивний. Прояв і збільшення вже отриманого; – інтенсивний (епігенез). Виникнення якісно нових форм; екзогенний. Несправжній розвиток, визначений лише зовні, навколишнім світом; ендегенний. Справжній розвиток, джерело якого знаходиться в самій людині [280, с. 382].

Зазначені вище складові розвитку можна спостерігати в становленні особистості дитини молодшого шкільного віку. Найбільш бажаний і прогресивний тип розвитку – ендегенний. За сприятливих умов людина прагне розвиватися й самовдосконалюватися не під тиском зовнішніх чинників (родина, школа, суспільство), а виходячи зі своїх уподобань і інтересів. Школи, які прагнуть до цього, позиціонують себе як новаторські. Однак, найбільш розповсюдженими типами розвитку особистості учня в умовах школи залишаються екстенсивний, інтенсивний та екзогенний.

В. Кизима розглядає розвиток як «незворотню, спрямовану, закономірну зміну матеріальних і ідеальних об'єктів», та виділяє певні властивості, які дають можливість виділити процеси розвитку поміж інших змін. Зокрема: «оборотність змін характеризує процеси функціонування (циклічне відтворення постійної системи функцій); відсутність закономірності характерна для випадкових процесів катастрофічного типу; за відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися, і тому процес втрачає характерну для розвитку єдину, внутрішньо взаємозалежну лінію» [282, с. 555].

Результатом розвитку є «новий якісний стан об'єкта, що виступає як зміна його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів або зв'язків)» [282].

Тобто, процес розвитку по суті повинен відбуватися циклічно з урахуванням основних закономірностей. Кінцевим результатом розвитку стає

виникнення, зміна або знищення вже накопиченого матеріалу, досвіду, інформації.

Протягом життя людина поступово переходить з одного щабля розвитку до іншого у власному, притаманному їй, темпі.

В останні 150 років діти почали розвиватися набагато швидше. Так, у ХХ ст. діти швидше опановували та запам'ятовували нову інформацію, а в ХХІ – поглинають та оброблюють нові дані набагато швидше, ніж їхні ровесники 60–70 років тому.

Розвиток – це «інноваційний процес, процес закономірних змін, переходу з одного стану в інший; створення й освоєння нововведень, тобто рух до якісно нового стану, об'єктивно необхідного» [283, с. 38].

Розвиток безперечно призводить до обов'язкових, безперечних змін. Утворення нового неможливе без руйнування та переосмислення старого, непотрібного. Це – замкнута, циклічна система. Будь-яке зміщення від звичного на нижньому рівні призведе до автоматичних змін на верхньому, й навпаки.

Д. Ельконін характеризує розвиток як якісні зміни психічної функції, виникнення в ній певних новоутворень. Він висловив думку, що поняття «розвиток» тісно пов'язане з поняттям «системні процеси». Такі процеси вмикають велику кількість аспектів, що мають відому структуру, які в даний момент визначають їх відносини. Розвиток складається з якісних перетворень різних «системних процесів», що призводить до виникнення нових структур тощо. Розвиток також характеризується нерівномірністю виникнення різних структур, коли одні з них «відстають», інші «забігають наперед» [312, с. 28].

Позаяк розвиток в сфері освіти неможливий без участі людей, розглянемо пояснення цього терміну з точки зору людиноцентризму.

Так, Л. Виготський тлумачить розвиток, як інволюційно-еволюційний складний поступальний рух, під час якого спостерігаються як прогресивні, так і регресивні зміни у свідомості людини (особистісні, інтелектуальні, діяльнісні, поведінкові) [32].

Б. Лихачов у трактуванні цього поняття спирається на головні зміни, які суттєво змінюють людину до стадії дорослості, адже розвиток – надскладний, суперечливий і довготривалий процес. Зміни в організмі людини тривають упродовж всього її життя, хоча значно інтенсивніше фізичний і духовний світ змінюються в дитячому та юнацькому віці. Розвиток – це не тільки просте накопичення кількісних змін і поступовий рух від нижчого рівня до вищого. Для цього процесу характерна така особливість: перетворення не лише фізичних властивостей особистості, а й психічних та духовних, перехід кількісних видозмін у якісні [99, с. 134].

Г. Костюк у своїх працях спирається на основні зміни, які відбуваються в процесі розвитку. Він зазначає, що існує прямо пропорційна залежність між розвитком, змінами й якостями. В процесі розвитку відбуваються якісні зміни, які зумовлюють виникнення нових якостей і зникнення старих, адже «розвиток – безперервний процес, що виявляється у кількісних змінах людської істоти, тобто збільшення одних і зменшення інших ознак (фізичних, фізіологічних, психічних тощо). Однак він не зводиться до кількісних змін, до зростання того, що вже є, а включає «перерви безперервності», тобто якісні зміни» [83, с. 79].

Оскільки розвиток людини неможливий без соціалізації в суспільстві, то В. Ягупов указує на «активну участь людини в суспільно-корисній діяльності та виконання певних соціальних ролей» [313, с. 36]. Відповідно до цієї концепції, розвиток – «це процес кількісних і якісних змін в організмі під впливом різноманітних детермінант зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих» [313, с. 10].

Отже, аналіз поглядів науковців щодо тлумачення поняття «розвиток», дозволяє зробити висновок про політоаспектність та багатогранність даної категорії. Однак, беручи до уваги наведену вище інформацію, виділимо основні дефініції (короткі визначення) поняття «розвиток» (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Основні дефініції поняття «розвиток»

Як видно з рис. 1.3, короткими визначеннями поняття «розвиток» є такі: процес, дія, рух та зміни, які стають своєрідним поштовхом до циклічного повторення етапів розвитку.

Розвиток початкової освіти триває ще з давнини й продовжується у XXI столітті. Якщо у стародавні часи люди отримували знання для того, щоб вижити, то згодом освіту отримували лише деякі верстви населення для підтримування елітарності в суспільстві. В XX – XXI столітті освіта стала обов’язковою для всього населення, процес розвитку освіти продовжується.

Таким чином, аналіз понятійного апарату проблеми розвитку початкової освіти дозволив сформулювати визначення основних понять дослідження, а саме: «дитинство» – період онтогенетичного розвитку дитини, що триває до її повноліття; «молодший шкільний вік» – етап розвитку дітей, які здобувають освіту в початковій школі; «початкова школа» – часовий проміжок, етап, протягом якого відбувається колосальне становлення дітей молодшого шкільного віку; «початкова освіта» – певний комплекс знань, умінь та навичок, оволодіння яким дозволить учневі початкових класів перейти до середньої школи та максимально розкрити свої природні нахили і здібності; «розвиток» – неперервний процес, під час якого відбуваються кількісні і якісні, закономірні й об’єктивно необхідні зміни, що дають змогу дитині перейти з одного стану в інший; «розвиток початкової освіти» –

системний, безперервний процес змін та комплексного вдосконалення початкової школи, відповідно до потреб та запитів суспільства.

Поняття «розвиток початкової освіти у вітчизняній теорії та практиці» – це цілеспрямований процес переходу системи початкової освіти на вищий рівень її організації під впливом посилення державних вимог до результатів навчання учнів, досліджень вітчизняних учених, а також прогресивних ідей, апробованих у шкільній практиці певного періоду.

1.3. Періодизація розвитку початкової освіти в Україні у 1932 – 1958 рр.

Питання періодизації розвитку освітнього процесу було і залишається одним з найскладніших та найсуперечливіших в історії педагогіки. Залежно від того, що вчені покладуть в основу періодизації (суспільно-політичні явища, нормативно-правові аспекти діяльності держави або інші події), вибудовується певна унікальна ніша для науково-дослідницької роботи.

Проаналізуємо тлумачення терміну «періодизація».

Періодизація – це поділ процесів розвитку на основні періоди, які якісно відрізняються один від одного. Наукова періодизація будується відповідно до об'єктивних закономірностей природи і суспільства [170].

Позаяк наше дослідження вивчає певні особливості та закономірності історичного розвитку освіти, зокрема початкової, розглянемо також поняття «періодизації в історії».

За визначенням Л. Зашкільняка, періодизація в історії – це «раціональний спосіб упорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу. Заснована на властивостях людського інтелекту виокремлювати і поділяти інформацію на кількісно та якісно однорідні групи й систематизувати її за часовими та просторовими критеріями для отримання теоретичних знань. Застосовується

в усіх науках як засіб виявлення і фіксації якісних та кількісних змін в об'єкті пізнання» [59, с. 152].

З філософської точки зору, періодизація в історії являє собою особливого роду систематизацію, що «полягає в умовному діленні історичного процесу на певні хронологічні періоди». Вони мають певні відмінні особливості, які визначаються залежно від вибраної підстави (критерію) періодизації [169].

Н. Гупан розглядає періодизацію як «науковий метод, що передбачає систему процедур, прийомів і способів, спрямованих на виокремлення в історико-педагогічному процесі найбільш важливих відтинків часу за спільними ознаками і критеріями: епоха, період, етап» [45, с. 53-54].

На думку О. Школи, «періодизація – поділ всього процесу розвитку науки на відрізки часу, які відрізняються один від одного специфічними особливостями, встановленими на основі об'єктивних критеріїв та принципів. Цей поділ може мати загальний характер і стосуватися цілої науки або її частини, якій притаманні певні відмінні риси, що зумовлюють більш детальне виділення часових рамок» [290, с. 48].

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що періодизація – це суб'єктивний поділ часового простору та виміру певними подіями і супутніми факторами на періоди, який залежить від обраного критерію. Чіткої періодизації розвитку початкової освіти у досліджуваний період бракує. Це питання донині вченими майже не вивчалось.

Разом із тим, як зазначив М. Константинов, історичні грані періодів відносні, умовні й рухомі. Між окремими періодами відсутні «кам'яні стіни», етапи розвитку не відділені один від одного будь-якими непрохідними бар'єрами, а знаходяться у певному зв'язку. Задача науковців полягає в тому, щоб правильно визначити, які явища переважають й складають сутність того чи іншого періоду [76, с. 105]. Під час дослідження встановлено, що на процес розвитку початкової освіти впродовж 1932–1958 рр. впливали різні події та явища.

Крізь призму досліджуваної проблеми проаналізовано декілька підходів до систематизації подій в історико-педагогічному ракурсі та періодизацій, а саме: О. Сухомлинської – нові підходи до проблем історико-педагогічного процесу [274]; С. Пальчевського – становлення народної освіти в першій половині ХХ ст. [165]; Є. Голанта – етапи становлення радянської школи [35]; В. Кузьменка – формування наукової картини світу молодших школярів в ХХ ст. [91]; А. Вихруща, В. Мадзігона, Н. Слюсаренко – розвиток трудової підготовки учнівської молоді [23; 103; 263]; Т. Денисюк – розвиток змісту початкової освіти у другій половині ХХ ст. [51]; Т. Литнєвої – розвиток змісту загальної середньої освіти в ХХ ст. [98]; Л. Березівської – періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991рр.) [3]; І. Жорової – розвиток післядипломної освіти в Україні в 40-х рр. ХХ ст. [56]; О. Яструб – розвиток професійної підготовки вчителів початкової школи в Україні [317]; В. Примакової – розвиток післядипломної освіти вчителів початкових класів в Україні (1948 – 2012 рр.) [211] та ін.

О. Сухомлинська виокремила такі періоди та етапи розвитку української школи в історії педагогіки:

I період (IX – XVI ст.) – педагогічна думка Княжої Доби;

II період (1569 – сер. XVII ст.) – педагогіка в контексті слов'янського Відродження;

III період (друга половина XVII – XVIII ст.) – педагогічна думка і школа Козацької доби;

IV період (XIX ст. – 1905 р.) – становлення модерної педагогічної думки;

V період (1905 – 1920 рр.) – педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу;

VI період (1920 – 1991 рр.) – українська педагогічна думка і школа за радянських часів [274, с. 65].

Як видно, перші три періоди охоплюють досить великі проміжки часу,

що є показником майже повної відсутності прогресу та інноватики в становленні української освіти, а починаючи з четвертого, зменшуються у значній прогресії. Таке протиставлення дає змогу стверджувати, що ХХ ст. є одним з карколомніших в історії освіти людства. Досліджувані нами хронологічні межі стосуються шостого періоду, та складаються, на думку О. Сухомлинської, з двох етапів:

- 1) 1920 – 1933 – експериментування й новаторства;
- 2) 1933 – 1985 – українська педагогічна думка у змаганнях за демократичний розвиток [274, с. 65-66].

Якщо впродовж першого етапу українська освіта почувала себе досить вільно, бо певною мірою заохочувалася творчість та ініціатива, хоч і в рамках марксистсько-ленінської ідеології, то другий етап ознаменувався так званим «закручуванням гайок», тотальним контролем та відчайдушними спробами українських освітян зберегти національно-культурну специфіку.

На провідній ролі марксистко-ленінського вчення, що пронизувало навчально-виховний процес в обов'язковій початковій, восьмирічній і середній школі (зокрема, у досліджуваній нами період), наголошує також В. Кузьменко у своїй науковій праці щодо формування наукової картини світу у школярів у ХХ ст.

Учений виділяє у вищеназваному процесі кілька періодів [91, с. 15], із яких для нашого наукового пошуку найбільш цікавими є третій (1920 – 1991 рр.).

Учений розділяє цей період на декілька субперіодів:

«1932 – 1958 рр. – формування в учнів фрагментарної наукової картини світу, що базувалася на ідеях більшовизму та антирелігійної боротьби, під час переходу школи до введення обов'язкового семирічного навчання;

1958 – 1964 рр. – формування в учнів фрагментарної наукової картини світу на партійних принципах в умовах переходу школи до обов'язкової восьмирічної освіти та переходом середніх шкіл до 11-річного навчання;

1965 – 1985 рр. – формування в учнів фрагментарної наукової картини

світу в умовах уніфікації і регламентації шкільної освіти адміністративно-командною системою з одночасним введенням міжпредметних зв'язків та переходу школи до обов'язкової середньої освіти;

1986 – 1991 рр. – формування в учнів фрагментарної наукової картини світу на партійно-демократичних засадах в умовах застосування в школах міжпредметних зв'язків та інтегрованих навчальних предметів» [92, с. 8-9]. Для нашого дослідження становить наукову цінність субперіод (1932 – 1958 рр.), коли загальноосвітня школа здійснювала перехід до введення обов'язкового восьмирічного навчання.

Розвиток та становлення народної освіти в першій половині ХХ ст. знайшли відображення в періодизації С. Пальчевського, який виділяє в цьому процесі наступні етапи:

1. 1900 – 1917 рр. Царські укази того часу «поліпшили умови для відродження національного шкільництва, дали можливість для розгортання мережі «Просвіт» – громадських культурно-освітніх товариств, які опікувалися освітніми справами: дбали про розгортання мережі початкових шкіл та розвиток після початкової освіти, несли освіту в широкі маси населення, ознайомлювали з історією та культурою України».

2. 1917 – 1919 рр. У ці роки прийнято постанови про запровадження загального і безоплатного навчання, відбувалася децентралізація управління освітою. Видано Декрет про державну українську мову в УНР. Затверджено «Проект єдиної школи в Україні», згідно якого система загальноосвітньої школи мала такий вигляд: 1) молодша школа (4 роки), 2) старша школа (4 роки), 3) колегія (4 роки). Основну школу представляли перші два ступені, середню – третій.

3. Грудень 1919 – 1930 рр. У травні 1919 р. було прийнято Положення про єдину трудову школу УРСР, згідно якого «запроваджувалося безплатне, спільне навчання хлопчиків і дівчаток із 8 років, заборонялося релігійне виховання, оголошувався загальноосвітній і політехнічний характер освіти, впроваджувалася продуктивна праця дітей, скасовувалися перевідні та

випускні іспити, домашні завдання, п'ятибальна система оцінювання знань».

4. 1930 – червень 1941 рр. Це період повної уніфікації української освіти.

5. 1941 – 1945 рр. – період руйнування.

6. 1945 – 1949 рр. – відбудова системи освіти.

7. Із 1949 р. – розвиток адміністративно-командної педагогіки та її поступове перетворення [165, с. 320].

Як бачимо, дослідник окреслив та структурував сім основних етапів розвитку народної освіти в Україні, та зазначив, що «пошуки нових шляхів розбудови вітчизняної освіти та розвитку її педагогічної науки тривають й донині» [165, с. 325].

Є. Голант акцентував увагу на таких етапах становлення радянської школи:

1917 – 1920 рр. – руйнування старої шкільної системи;

1921 – 1929 рр. – принципова зміна змісту шкільної роботи;

1930 – 1937 рр. – підсумковий етап у побудові соціалізму;

1938 – 1941 рр. – перехід від соціалізму до комунізму;

1941 – 1945 рр. – період військових дій;

1945 – 1952 рр. – відбудова шкіл й завершення семирічного всеобучу;

1952 – 1958 рр. – новий етап в розвитку школи, перехід до загальної середньої освіти. Для останнього етапу характерні: перехід до загальної середньої освіти, створення шкіл-інтернатів, посилення політехнічної підготовки, перегляд під кутом зору нових задач всього змісту шкільної роботи [35, с. 108-110].

Свою теорію Є. Голант будував спираючись на дослідження відомих учених радянського періоду М. Константинова та Ф. Корольова. Він почав відлік характерних етапів розвитку радянської школи з 1917 року, а завершив 1958 р. (це час реформування недієвого змісту освіти та переходу до створення прогресивної, на той момент, школи).

Оскільки досліджуваний період припадає на активне впровадження політехнічної трудової підготовки в загальноосвітніх навчальних закладах УРСР, розглянемо періодизації розвитку трудової підготовки учнів.

А. Вихрущ, В. Мадзігон та Н. Слюсаренко, розглядаючи періодизацію розвитку трудової підготовки учнівської молоді, виділяють наступні періоди: 1917 – 1937 рр., 1938 – 1952 рр., 1953 – 1991 рр. Зазначені періоди, у свою чергу, розбиваються на субперіоди: 1937 – 1941 рр.; 1942 – 1945 рр.; 1946 – 1952 рр.; 1953 – 1958 рр.; 1959 – 1966 рр.; 1967 – 1977 рр.; 1978 – 1984 рр.; 1985 – 1991 рр. [16; 103; 263].

Незважаючи на помітний прогрес в розвитку трудової політехнічної освіти в школах УРСР, на практиці спостерігався відрив шкільної програми від життя. Навчання для школярів, а особливо учнів початкових класів перетворилося на простий алгоритм: послухав – вивчив – відтворив. Ця тенденція негативно позначалася не лише на якості знань, а й на прагненні учнів пізнавати щось нове. Тому, питання наповнення змісту початкової освіти постійно звучало на методичних нарадах вчителів та засіданнях членів ЦК ВКП(б).

У розвитку змісту початкової освіти у другій половині ХХ ст. Т. Денисюк виділив такі етапи:

1. 1950 – середина 1960 рр.: панування традиційного змісту початкової освіти, спрямованого на накопичення учнями певного переліку знань. Протягом 1951–1955 рр. у галузі освіти стояло завдання завершити перехід від 7-річної до загальної середньої освіти у великих промислових і культурних центрах країни. З середини 50-х рр. основні завдання радянської школи спрямовувалися на підготовку учнів до навчання у вузах і технікумах.

2. II половина 60-х – 70-ті роки: період суттєвого вдосконалення змісту початкової освіти на основі наукової теоретичної концепції його конструювання. У цей період відбувалося суттєве вдосконалення змісту початкової освіти. Основними тенденціями реформування змісту початкової освіти на цьому етапі був перехід від традиційно-концентричного принципу

побудови навчальних програм до лінійно-концентричного визначення змісту предметів, підвищення теоретичного рівня засвоєння знань, прискорення темпів навчання.

3. 80-ті роки: реформування змісту початкової освіти відповідно до збільшення її тривалості з трьох до чотирьох років із урахуванням принципів розвиваючого навчання.

4. 90-ті роки: побудова нового змісту початкової освіти відповідно до мети та завдань національної школи. Здобуття Україною незалежності висунуло актуальні вимоги до змісту початкової освіти. Нові історичні реалії позначили появу нової освітньої парадигми. Зміст початкової освіти став варіативним. Велася активна підготовка до його реформування [51].

У хронологічних межах нашого дослідження певний інтерес становить перший період (1950 – 1960 рр.). У цей час по всій території держави було взято курс на політехнізацію навчального процесу, задля збільшення конверсії при вступі випускників до вищих навчальних закладів та пропаганди робітничих професій. Нова стратегія розвитку загальної середньої освіти не могла не позначитися на роботі початкових шкіл. В програмах для початкової освіти відбулися зміни, збільшилася кількість годин на працю та вводилися нові теми, пов'язані із популяризацією праці, робітничих професій та засудження лінощів й неробства у суспільстві.

У 1932 – 1958 рр. початкова школа проходила різні стадії розвитку: від самостійного ступеню до складової частини загальної середньої освіти. Однак, трансформаційні процеси, які відбувалися в загальній середній освіті, безумовно впливали на розвиток та становлення початкової освіти.

Саме тому для нашого дослідження цікавою є також періодизація процесу розвитку змісту загальної середньої освіти, запропонована Т. Литньювою, а саме:

I етап: орієнтації на репродукцію знань учнів (1930–1940-ві рр.). Основні тенденції: запровадження у школу предметного навчання; перехід до парадигми «школи навчання», орієнтованої на репродукцію готових знань;

II етап: політехнізації (1950-ті рр.). Основні тенденції: хвиля політехнізації змісту шкільної освіти; посилення зв'язку школи з життям; використання у шкільній практиці новітніх науково-технічних досягнень, зокрема ТЗН, програмованого навчання;

III етап: орієнтації на розвиток особистості (1960-ті рр.). Основні тенденції: розробка ідей розвивального навчання, активізації навчального процесу; введення факультативних занять з метою врахування індивідуальних інтересів дитини;

IV етап: запровадження діяльнісного підходу до змісту освіти (1970-ті рр.). Основні тенденції: заміна рецептивно-репродуктивного підходу на конструктивно-діяльнісний; посилення розвивальної функції навчання; розробка особистісно діяльнісної моделі навчального процесу;

V етап: переходу до культурологічної концепції змісту освіти (1980-ті рр.). Основні тенденції: розробка культурологічного підходу до побудови змісту навчання (4-компонентна модель змісту освіти); спроби запровадження ідеї варіативності змісту освіти;

VI етап: формулювання і впровадження ідеї гуманізації змісту освіти (1990-ті рр.). Основні тенденції: демократизація і деполітизація змісту освіти; насичення змісту освіти національним компонентом; гуманітаризація змісту освіти; реалізація ідеї варіативності змісту освіти; розробка проектів Державних стандартів змісту шкільної освіти;

VII етап: упровадження компетентнісної парадигми змісту освіти (початок XXI ст.). Основні тенденції: розробка і запровадження компетентнісного підходу до побудови змісту освіти; профілізація змісту освіти в старшій школі [98, с. 71-72].

Як бачимо, дослідницею були окреслені вектори розвитку середньої освіти загалом. Цей розвиток відбувався від репродуктивного відтворення вивченого матеріалу, до впровадження концепції політехнічного навчання, орієнтації на особистість дитини та гуманізації освітнього процесу. Однак,

значні зміни, які відбувалися на державному законодавчому рівні в системі освіти (зокрема, початкової), мали як позитивні, так і негативні наслідки.

Це підтверджує дослідження Л. Березівської, яка розробила періодизацію реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби. Досліджуваний часовий проміжок учена розділила на такі періоди та етапи:

I період (1919 – 1930 рр.) – радянська реформа школи в УРСР. Етапи цього періоду: 1919 – 1920 рр. – реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСФРР; 1920 – 1924 рр. – реформування шкільної освіти згідно із схемою Г. Ф. Гринька; 1924 – 1927 рр. – реформування школи як етап експериментування й пошуку; 1927 – 1930 рр. – реалізація національної радянської системи шкільної освіти в УРСР у контексті посилення уніфікаційних процесів;

II період (1930 – 1991 рр.) – реформування радянської загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства. Цей період поділено на такі етапи: 1930 – початок 1950-х рр. – контрреформа шкільної освіти як її уніфікація в загальнорадянську; 1956 – 1964 рр. – зміцнення зв'язку школи з життям як складова десталінізації суспільного життя; 1964 – 1984 рр. – часткові зміни й наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті; 1984 – 1991 рр. – зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи та визрівання національної реформи освіти [3, с. 46].

Отже, в історичних розвідках дослідниці чітко простежується пряма залежність шкільної освіти радянської доби в УРСР від реформ та постанов, які шляхом спроб та помилок сформували каркас історичного розвитку освіти та проклали шлях до становлення сучасної системи освіти.

Періодизація О. Яструб стосується становлення та розвитку професійної підготовки вчителів початкової школи в Україні. В процесі роботи науковець виокремила такі історичні періоди:

I період – елементарний (X ст. – до сер. XVI ст.). Характеризувався загальноосвітнім духовним характером педагогічних знань. Уся наукова

педагогічна думка була зосереджена в межах духовних закладів (монастирів, храмів, церков), а світських закладів, які б готували вчителів, не було. «Майстри грамоти», як називали педагогів у давньоруській державі, виконували свій громадянський обов'язок – навчали інших усього, що знали самі, через індивідуальну передачу здобутих знань, умінь та навичок.

II період – наслідування (XIV– XVII ст.) знаменував собою нове піднесення освітнього рівня населення України, відродження і розвиток шкільної справи, започаткованої в Княжу добу. Цей етап характеризувався тим, що освіта громадян перестає бути лише перевагою церкви. Поряд із церковними починають відкриватися світські освітні заклади, викладати в яких могли люди, які не мали духовного сану. Такий стан речей позитивно вплинув на розвиток світської педагогіки, яка демаркувалася від педагогіки духовної, та сприяв інституціалізації учительства – процесу виникнення і становлення соціального інституту учительства як важливого структурного елементу суспільства.

III період – «одержавлення» (XIX ст. – поч. XX ст.). Знаменувався створенням Міністерства народної освіти, ієрархічного підпорядкування установ управління освітою і навчальних закладів, поділ імперії на навчальні округи, а навчальних закладів – на розряди (приходські, повітові, губернські й університети); появою нових типів навчальних закладів середнього й вищого рівня, загальноосвітнього і професійного рівня [317, с. 15-16].

Підготовка вчителів початкової школи довгий час була прерогативою лише церкви та духовних закладів і відбувалася «стихійно» та безсистемно. Однак, у XIX – XX ст. розпочався бурхливий розвиток підготовки вчителів початкових класів уже на державному рівні.

У процесі розвитку початкової освіти радянського періоду значна роль відводилася підготовці вчителів молодших класів до професійної діяльності. Тому розглянемо періодизації, які стосуються освіти вчителів в Україні, зокрема післядипломної. Адже саме післядипломна освіта вчителів підлягає

постійним трансформаціям та змінам відповідно до численних нововведень, які впроваджуються в початкових школах.

У цьому контексті певний інтерес викликає періодизація І. Жорової, яка досліджувала розвиток післядипломної педагогічної освіти в Україні в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Основу періодизації складають чотири періоди:

I період (1940–1958 рр.) – організаційно-пошуковий (субперіоди: 1940–1948; 1949–1958 рр.);

II період (1959–1967 рр.) – адаптаційно-політехнічний;

III період (1968–1990 рр.) – реформаторсько-новаторський (субперіоди: 1968–1974; 1975–1983; 1984–1990 рр.);

IV період (1991–2014 рр.) – технологічно-творчий (субперіоди: 1991–2000; 2001–2014 рр.) [Жорова].

Привертає особливу увагу перший період (1940 – 1958 рр.), який ознаменувався активним набором та навчанням вчителів задля укомплектування шкіл педагогічними працівниками у зв'язку з гострою нестачею кваліфікованих кадрів.

В. Примакова у своєму дослідженні розвитку післядипломної освіти вчителів початкових класів у 1948 – 2012 рр. виділила наступні часові проміжки:

I період (1948–1970 рр.) – формувальний – період формування змісту післядипломної освіти вчителів початкових класів, який пов'язували із необхідністю забезпечення української школи педагогічними кадрами з високим рівнем наукового (а насправді – атеїстичного) світогляду та постійного підвищення ідейно-політичного рівня розвитку вчителів, їх ділової кваліфікації; формування державної системи підвищення кваліфікації вчителів після затвердження положень про його обов'язковість та систематичність;

II період (1971–1990 рр.) – теоретико-реформувальний – період удосконалення змісту, форм і методів підвищення кваліфікації вчителів початкових класів, що характеризувався періодичними спробами реформування

освіти та відповідної переорієнтації та перепідготовки вчителів в умовах періодичної реструктуризації початкової школи;

III період (1991–2012 рр.) – модернізаційний – період модернізації післядипломної освіти вчителів початкових класів у складі неперервної педагогічної освіти, що визначався спрямуванням на відновлення та відбудову національної школи у зв'язку з проголошенням Незалежності України, коли розпочалися масштабні зміни в усіх ланках освітньої галузі [211].

У перший і другий періоди, виділені В. Примаковою, процес післядипломної перепідготовки вчителів початкових класів відбувався згідно запитів органів народної освіти. Провідною рисою підвищення кваліфікації вчителів була ідейна спрямованість та підвищення освітнього рівня шляхом утвердження комуністичної культури.

Розглянемо більш детально основні історико-педагогічні події першої третини ХХ ст. та досліджуваного нами періоду (1932 – 1958 рр.).

Відомо, що ХХ ст. в історії педагогіки виступає найбурхливішим та наймінливішим періодом, протягом якого відбувалися і ліквідація тотальної безграмотності серед населення, і розвиток нової соціально-економічної держави СРСР, і багато інших процесів, що кардинально змінювали суспільство. Відповідно змінювалася й система освіти, зокрема початкової.

Так, 1920-ті рр. можна назвати особливими з точки зору багатьох аспектів, зокрема народної освіти. Жовтневі події 1917 р., перевороти, народні бунти проклали шлях до корінних змін у житті та освіті суспільства. Якщо в попередні роки діти (переважно заможних батьків) навчалися у класичних дореволюційних гімназіях, то після 1917 р. більшовицька влада всіма силами позбавлялася пережитків царського володарювання. Школа відокремлювалася від церкви, запроваджувалася спільна безоплатна освіта для хлопців і дівчат та ін.

У 20–30-х роках ХХ ст. навчання в школах відбувалося за комплексною системою. Комплекс, як зазначає О. Сухомлинська, – це «життєвий зв'язок явищ, тому комплексна побудова програм базується, з

одного боку, на педологічному підході до дитини, певній педологічній схемі, що обґрунтовує розвиток дитячого мислення й дитячих інтересів, а з іншого – відображає мету виховання, цілі діяльності школи» [152, с. 181].

У школах України комплексна система почала діяти з 1924 – 1925 н. р. Провідною метою втілення комплексів у навчально-виховний процес було – якомога більше наблизити шкільне навчання до життя.

Характеризуючи комплексну систему, Н. Ярош зазначає, що «програма початкової школи (перший концентр – 1-4 класи) мала інтегрований характер. Заради цього ліквідовувалася предметна система викладання, а зміст навчального матеріалу будувався за єдиним комплексом: «Життя дитини й оточуючого її середовища». Матеріал цього комплексу розташовувався за трьома блоками: Природа – Праця – Суспільство. Тематика комплексів на першому концентрі будувалася наступним чином: перший рік – орієнтував дитину в найближчому трудовому оточенні (родина, школа, вулиця). Другий рік – поглиблене вивчення найближчого трудового оточення (родина, вулиця, школа, район). Третій рік – політико-економічне вивчення округи. Четвертий рік – вивчення трудових процесів у масштабі України та СРСР» [316, с. 192].

На перший погляд здається, що комплексна система була досить ефективною, але вона не витримала випробувань часом, оскільки мала низку недоліків, особливо в початковій школі, а саме:

- безсистемність викладу матеріалу, а відповідно міцність засвоєння учнями знань була низькою;
- тематика комплексів фактично не відповідає психо-фізіологічним особливостям молодшого школяра;
- матеріал розподілявся на головний та другорядний: математика й природознавство були на першому місці, а всім іншим дисциплінам не приділяли належної уваги;
- відсутність уроку як основної форми організації навчальної діяльності;

– серед основних форм і методів комплексної системи активно використовувалися дальтон-план, метод проєктів, метод тестів тощо.

Отже, комплексні програми хоч і вводили в навчальний процес новий зміст, але фактично ігнорували потреби школярів. Значна частина вчителів не підтримувала таку побудову навчальних планів і програм, адже комплексні програми заважали оволодінню учнями основами наук.

На початку 30-х рр. ХХ ст. в практиці роботи школи намітилися неабиякі зміни. Про це свідчить постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» від 05 вересня 1931 року. Поєднання навчання з виробничою працею мало відбуватися таким чином, щоб суспільно-виробнича праця учнів підкорялася навчально-виховним цілям школи та прокладала шлях подальшому вдосконаленню освіти. 30-ті роки можна схарактеризувати як період «побудови комунізму» та «віри у світле майбутнє». Активно будувалися, розширювалися та відновлювалися заводи, фабрики, комбінати. А отже, виникла потреба в грамотних, освічених людях, які б добре володіли основами наук. На жаль, в ті роки, як зазначає С. Оськін, «професійна підготовка отримала пріоритет над загальноосвітнім процесом» [163, с. 85]. Тоді як «принцип досягнення найкращих результатів з найменшою затратою сил добре діє у станка, але з педагогічної точки зору, він є аморальним» [там само].

У 1932 р. поворотним моментом у розвитку початкової освіти стає постанова ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим роботи в початковій та середній школі» від 25 серпня 1932 р., згідно якої було школам рекомендовано працювати за класно-урочною системою, оскільки навчання за комплексними програмами не забезпечувало належної якості.

З 1932 р. в загальноосвітніх закладах розпочався новий період, під час якого впроваджено обов'язкову початкову освіту, здійснювався перехід до загальної семирічної та введення середньої школи на основі предметної системи навчання. У ці роки не було єдиного навчального плану, а Наркомос УРСР дозволяв місцевим органам народної освіти і школам

самостійно складати навчальні плани. У більшості в I–IV класів вивчалися: рідна мова (українська, російська тощо); арифметика; фізичні вправи; співи; ручна праця; клубна робота.

Постановою «Про навчальні програми та режим роботи в початковій та середній школі» від 25 серпня 1932 р. було відзначено деякі досягнення в освітній галузі, але більшою мірою вказано на недоліки. Засуджувався «лабораторно-бригадний метод», що призвів до байдужості в навчальній роботі, зниження ролі педагогів та ігнорування індивідуальної роботи учнів. А отже, для вирішення нагальних проблем було запропоновано такі шляхи вирішення:

- ліквідація лабораторно-бригадного методу;
- запровадження в початковій і середній школі уроку як основної форми організації навчання;
- проведення занять за певним розкладом і зі сталим складом учнів;
- забезпечення жорсткого контролю дисципліни;
- надання педагогічним працівникам керівної ролі в забезпеченні навчально-виховної роботи.

ЦК ВКП(б) мав розробити ідеологізовані програми, які б базувалися на марксистсько-ленінському вченні та жорстко регламентували зміст освіти. Таким чином, розпочалася повна уніфікація освіти, як у СРСР, так і в Україні.

Зокрема, сектор освіти ЦК ВКП(б) у висновках щодо перегляду нових програм для семирічної політехнічної школи, підкреслював такі недоліки програм, які використовувалися в молодшому концентрі:

- в багатьох місцях програм відсутній зв'язок навчання з практикою соціалістичного будівництва (так, в темі «Наш завод» не йдеться про соцзмагання, ударництво, керівництво заводом);
- у програмі «Суспільствознавства» 1 концентру (4-й рік навчання) не вказано на потребу ознайомлення дітей з основними елементами п'ятирічного плану;

– у програмах із суспільствознавства бракує тем про світову кризу, скорочення виробництва, безробіття; про генеральну лінію партії та боротьбу на два фронти; про політехнізацію школи. А інформацію про боротьбу селян подано лише у період після реформи 1861 р. наче до того не було селянських бунтів;

– у програмі з природознавства I концентру окремі теми також не пов'язані з соціалістичним будівництвом (так, в темі «Весна та весняні роботи» не йдеться про господарче та політичне значення весняної сівби, про класову боротьбу;

– відсутнє в програмі з природознавства та у вказівках до неї пояснення, в якому обсязі та яким чином опрацьовувати деякі теми. В окремих розділах є теми: «Дикі тварини: заєць, лисиця, вовк» (1 рік, 3 стор.); сівба пізніх ярових: просо, гречки, посів кукурудзи, буряків, соняшника» (1 рік, 30 стор.) [22, арк. 12–21].

На жаль, керівництво країни в розробці стратегій розвитку освіти «кидало» в крайності, від майже повної свободи у навчанні (комплексна система) до тотального контролю (предметна система). Як пише С. Оськін, «положення про суворо обмежений курс систематизованих знань стало використовуватися для контролю за діяльністю вчителя і пригнічувало його творчу ініціативу. Через те плідотворна творча робота стримувалась в умовах окреслених рамок та багаточисленних регламентацій» [163, с. 86].

Підтвердження цього знаходимо в постанові «Про підручники для початкової та середньої школи» від 12 лютого 1933 р. В ній суворо критикували тогочасні «розсипні» підручники, які не відповідають вимогам щодо переходу до нових стійких програм, та наказували ліквідувати метод нескінченного проектування підручників. Постановою заборонялося вносити будь-які зміни до існуючих підручників без погодження колегії Наркомосу. З методичної точки зору, рішення переходу на стабільні підручники було правильним, адже підручник має повністю відповідати основним вимогам програми, забезпечувати оволодіння учнями необхідними знаннями та

навичками тощо. Разом з тим виникає суперечність. Головна задача радянської школи полягала в тому, щоб підготувати «грамотних людей, які б володіли основами наук» [156, с. 164]. Доцільнішим було б видати та затвердити декілька підручників на вибір вчителя, які по-різному вирішували б навчальні та виховні задачі. Саме тому стабілізація фактично замінила стандартизацію підручників.

1934 р. відзначився чіткою структуризацією початкової і середньої ланок. Початкова школа перестала існувати як окрема освітня установа, й стала першим ступенем загальноосвітньої школи. Понад те, як стверджує Л. Березівська, «протягом 1930–1934 рр. радянські партійні структури, не оголошуючи про проведення шкільної реформи, за допомогою партійних постанов, тоталітарно-репресивними методами встановили на території України загальнорадянську структуру шкільної освіти» [4, с. 54].

Постановою ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи й внутрішній розпорядок у початковій, середній, неповній середній та середній школі» від 03 вересня 1935 р. встановлено в усіх школах єдиний режим роботи, щоденну кількість уроків, навчальні плани, тривалість уроків та перерв. Було також уведено єдину форму одягу та встановлено вербальне оцінювання навчальних досягнень учнів.

Фактично були завершені уніфікація шкільної освіти та перехід до предметної системи навчання. Але в цій абсолютно новій системі не надавалося можливості для багатогранного розвитку індивідуальності кожної дитини. Вся система була зорієнтована на виробничу підготовку: одразу ж після завершення першого ступеню школи учень потрапляв у жорстку залежність від суспільно-виробничого оточення.

Друга світова війна негативно вплинула на розвиток української освіти. Найбільш важким періодом стали роки нацистської окупації території України. Їх початок припав на літні канікули, а отже восени більшість школярів не мали змоги розпочати навчання. Тисячі вчителів пішли на фронт. Почалася масова евакуація населення. Німецькі окупанти всіма

силами намагалися знищити радянську систему освіти, духовно поневолити український народ. Як стверджує Е. Кринко, «для ненімецького населення було достатньо наявності чотирикласних народних шкіл. Метою навчання в цій народній школі повинно бути лише: проста лічба, само більше до 500, вміння поставити підпис, та навіювання, що божа заповідь полягає в тому, щоб підкорюватися німцям» [89, с. 41].

Але все ж таки навчання в школах відбувалося, часто під відкритим небом, переважно в теплі місяці року та з посиленням фашистської ідеології. З цього приводу М. Гриценко зазначив, що «навчання і виховання учнів в школах, які подекуди існували, проводилося відповідно до вказівок шкільної німецької адміністрації: навчання було платним, застосовувалися фізичні покарання, учнів навчали німецькою, румунською та польськими мовами, всіляко знущалися з вчителів. Зміст навчання в цих школах був просякнутий фашистською та буржуазно-націоналістичною ідеологією» [42, с. 169]. Тобто на місце марксистсько-ленінської ідеології прийшла фашистська. Навчання в початковій школі відбувалося за німецькими підручниками та посібниками (радянська навчальна література була майже повністю знищена), починаючи із 3 класу учні обов'язково вивчали німецьку мову [156, с. 177].

На звільнених від фашистів територіях школи поступово відновлювали свою роботу відповідно до постанов ЦК ВКП(б) «Про впровадження роздільного навчання хлопчиків і дівчаток у неповних середніх школах СРСР» від 16 липня 1943 р., «Про введення цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності і поведінки учнів початкової, семилітньої і середньої школи» від 10 січня 1944 р. та ін. Вводилися нові навчальні предмети (наприклад, військово-фізична підготовка (до 3 год.)) [156, с. 180].

У 1944–1945 рр. з'явилися перехідні програми. У них було знято частину непосильного та складного для учнів матеріалу. У системі початкової освіти вводилося пояснювальне читання за книжками для класного читання, у яких подавалися елементарні знання з історії, географії, природознавства тощо.

У 1946 р. відбулося чергове оновлення змісту початкової освіти. У програмах для початкової школи було зроблене деяке скорочення і перерозподіл матеріалу по роках навчання. Проте в українських школах спостерігався відрив від життя. Тому у 1955-1956 н. р. до навчального плану початкової школи введено ручну працю.

У 40-ві – на початку 50-х рр. ХХ ст., як констатує Л. Піроженко, відбувся «завершальний етап кристалізації шкільних навчальних курсів, утвердження знаннєвої парадигми в шкільній освіті. Для цього етапу характерне виведення з навчального плану трудового навчання, переважання знаннєвого компоненту у змісті навчальних предметів, зменшення годин на практичні заняття, екскурсії тощо» [174, с. 30–31].

Повоєнний період ознаменувався відбудовою шкіл та оновленням змісту початкової освіти. У перший повоєнний навчальний рік (1945-1946) треба було докласти набагато більше зусиль, ніж у попередні: відбудова зруйнованих шкіл, забезпечення учнів письмовим приладдям та підручниками, зошитами та ін.

С. Каіров відзначав, що «законом про п'ятирічний план відбудови та розвитку ССРСР на 1946 – 1950 рр. передбачалось довести кількість початкових, семирічних та середніх шкіл в 1950 році до 193 тис. та кількість учнів до 31,8 млн. осіб, забезпечивши загальне обов'язкове навчання дітей з семирічного віку, як у містах, так і в селах» [155, с. 54].

Навчальні плани вибудовувалися за зразками планів 30-х рр. ХХ ст., але зі змінами, передбаченими постановами пануючої партії. За даними дослідження Л. Клочко, «в навчальному плані порівняно з 30-ми роками відбувся істотний перерозподіл годин: майже вдвічі скоротилась кількість уроків естетичного циклу і праці, зменшилась загальна кількість уроків на тиждень, але за переліком навчальних предметів план 1 класу змінився неістотно» [70, с. 40].

Треба зазначити, що значний приріст семирічних шкіл у 1949 році дозволив перейти до загальної семирічної освіти. Ці колосальні зміни в

структурі освіти створили підґрунтя для підвищення якості освіти, що в свою чергу потребувало посилення ідейно-політичного та ідеологічного виховання. Як цілком слушно наголошує Л. Клочко, «навчальні програми для 1–10 класів 1953 р. базувалися на постановках 30-х років і мали формувати матеріалістичний світогляд учнів, виховувати їх у «дусі комунізму», радянського патріотизму, відданості батьківщині» [89, с. 42]. Однак в побудові та реалізації навчальних планів шкіл спостерігалася негативна тенденція, а саме: школи взяли курс на вивчення основ наук, забезпечуючи тим самим міцні теоретичні знання учнів із предметів, водночас вони повністю відійшли від практичної частини та політехнізму, що негативно відбивалося на зв'язку навчання з життям. Починаючи з 1956-1957 н. р. школи повністю перебудовують навчально-виховну роботу, згідно нових вимог суспільства: збільшується кількість навчальних годин із трудового навчання в 1–10 класах, в початковій ланці впроваджувалася літня навчально-виробнича практика для учнів 3–4 класів.

24 грудня 1958 року ЦК ВКП(б) було прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», який мав суттєво змінити вектор розвитку загальної середньої освіти. Згідно цього закону відбувся перехід до обов'язкової восьмирічної освіти, а повну середню освіту надавали середні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням. У восьмирічних школах навчально-виховна робота повинна була базуватися на таких засадах: поєднання вивчення основ наук, політехнічної освіти та трудового виховання із широким залученням школярів до посильної суспільно-корисної праці.

Таким чином, аналіз історико-педагогічних розвідок вітчизняних учених показав, що в основу періодизації освітніх процесів вони, як правило, покладають певні критерії.

Наприклад, Л. Березівська, розробляючи періодизацію реформування шкільної освіти, виділяє структурно-правовий критерій [3]. Л. Гуцал

обґрунтовує такі критерії періодизації розвитку шкільної природничої освіти: історичний, нормативний, дидактичний, змістовий, методичний, організаційний, реформативний, історіографічний [48]. С. Васильєва у своєму дослідженні періодизації розвитку дошкільних навчальних закладів різних типів спирається на законодавчий критерій [18]. О. Петренко в періодизації розвитку гендерних підходів до вітчизняної освіти й виховання акцентує увагу на культурологічному критерії [172]. І. Скляренко у періодизації історичних процесів у сфері освіти враховує структурно-ресурсний критерій [261].

Вищезазначене дало змогу виокремити критерії періодизації розвитку початкової освіти, а саме: історичний, нормативний, змістовий, історіографічний. Історичний передбачає висвітлення процесу розвитку початкової освіти в контексті історичних подій і явищ досліджуваної доби. Нормативний – врахування законодавчих і нормативно-правових документів, які були прийняті впродовж 1932 – 1958 рр. Змістовий – відображення змін у змісті початкової освіти. Історіографічний – врахування впливу вітчизняних педагогічних теорій на практику початкової освіти.

З урахуванням цих критеріїв у розвитку початкової освіти в Україні у досліджуваній період виділено чотири етапи:

- I-й (1932 – 1938 рр.) – стандартизаційно-уніфікаційний;
- II-й (1939 – 1945 рр.) – реформаційно-авторитарний;
- III-й (1946 – 1953 рр.) – відновлювально-організаційний;
- IV-й (1954 – 1958 рр.) – практико зорієнтований.

У кожен із цих етапів початкова освіта, насамперед, залежала від суспільно-політичних явищ, що відбувалися в нашій державі, її пріоритетних стратегічних напрямків і завдань.

Висновки до першого розділу

У процесі дослідження встановлено, що теоретичні аспекти та практика організації початкової освіти в Україні впродовж 1932–1958 рр. достатньо широко представлені в джерельній базі, яку розподілено на кілька груп: нормативно-правові документи (постанови, накази, вказівки і розпорядження обласних, міських і районних відділів народної освіти, директивні накази Міністерства освіти УРСР, накази Народного Комісаріату освіти УРСР, постанови Ради Міністрів СРСР та УРСР, Ради Народних Комісарів СРСР та ін.); архівні матеріали (стенограми нарад, протоколи засідань педагогічних рад, статистичні дані, матеріали листування, річні плани та звіти навчально-виховної роботи шкіл, штатні розписи та кошториси, інформація про навчальні програми та плани, розклади занять, рівень засвоєння учнями навчального матеріалу та ін.); нарративні джерела (дисертаційні дослідження та автореферати дисертацій, монографії, підручники та науково-методична література, збірники нормативно-законодавчих актів та статистичних даних, довідкові видання, матеріали конференцій, періодичні видання та ін.); електронні ресурси (сайти бібліотек та інформаційних сайтів, сайти державних органів влади, бібліотек України та зарубіжжя, закладів освіти, електронні посібники та ін.); візуальні матеріали (фільми про початкову школу та дітей молодшого шкільного віку, сюжет яких має в основі реальні події досліджуваного періоду).

Ретельне вивчення джерельної бази надало також можливість уточнити квінтесенції основних понять дослідження («дитинство», «розвиток», «розвиток початкової освіти») та визначити сутність поняття «розвиток початкової освіти у вітчизняній теорії та практиці».

У дослідженні «дитинство» визначено як період онтогенетичного розвитку дитини, що триває до її повноліття. Поняття «розвиток» потрактовано як неперервний процес, під час якого відбуваються кількісні і якісні, закономірні й об'єктивно необхідні зміни, що дають змогу дитині перейти з одного стану в інший; «розвиток початкової освіти» – як

системний, безперервний процес змін та комплексного вдосконалення початкової школи, відповідно до потреб та запитів суспільства; «розвиток початкової освіти у вітчизняній теорії та практиці» розглядається як цілеспрямований процес переходу системи початкової освіти на вищий рівень її організації під впливом посилення державних вимог до результатів навчання учнів, досліджень вітчизняних учених, а також прогресивних ідей, апробованих у шкільній практиці певного періоду.

Під час наукового пошуку розглянуто та проаналізовано історико-педагогічні розвідки Л. Березівської, С. Васильєвої, А. Вихруща, Е. Голанта, Л. Гуцал, Т. Денисюк, І. Жорової, В. Кузьменка, Т. Литнєвої, В. Примакової, І. Скляренко, Н. Слюсаренко, О. Сухомлинської, О. Яструб та ін., що дало змогу виокремити критерії періодизації розвитку початкової освіти: історичний, нормативний, змістовий, історіографічний.

З урахуванням цих критеріїв у розвитку початкової освіти в Україні в 1932–1958 рр. виокремлено чотири етапи: стандартизаційно-уніфікаційний (1932–1938 рр.); реформаційно-авторитарний (1939–1945 рр.); відновлювально-організаційний (1946–1953 рр.); практико зорієнтований (1954–1958 рр.).

Матеріали та висновки першого розділу висвітлено у наукових публікаціях автора [265; 291; 292; 299; 301; 302; 305–307].

РОЗДІЛ 2

ПРЕДМЕТНЕ НАВЧАННЯ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ (1932 – 1945 РР.)

2.1. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл

30-ті рр. ХХ ст. ознаменувалися кардинальними перетвореннями та змінами в багатьох сферах функціонування країни. На зміну звичній, усталеній освітній системі прийшла абсолютно нова, головною метою якої був спрямований вплив на свідомість молодого покоління, яке мало побудувати нове суспільство на комуністичних засадах та марксистсько-ленінській ідеології.

У цей бурхливий період новаторських звершень, експериментування та знаходження нестандартних для свого часу рішень відбувалося становлення системи народної освіти. Однак, на шляху утворення цього соціального інституту виникало чимало перепон, зокрема політико-заідеологізованих та історико-політичних.

Якщо в перші роки після Жовтневого перевороту головною задачею була ліквідація неписьменності, то в 30-х рр. ХХ ст., у період перебудови внутрішнього устрою країни, перед школою постало інше завдання – готувати для закладів вищої освіти освічених людей, які б мали змогу опанувати певним рівнем знань. Відповідно до цього завдання в побудові суспільства нової формації окреслювались засади утворення та функціонування нових шкіл на всій території держави. Варто зазначити, що завдання школобудування відбувалось надзвичайно потужними темпами.

Зокрема, початок 30-х рр. ХХ ст., як пише Л. Пироженко, характеризувався «посиленням авторитаризму та перемогою ідей докорінної реконструкції народного господарства і, як наслідок, кардинальною зміною соціального замовлення у системі освіти в цілому та загальноосвітній школі, зокрема. Середня школа втрачала свою самоцінність як фактор розвитку та

самовизначення особистості й перетворювалася на сходинку для підготовки спеціалістів із середньо-спеціальною та вищою освітою» [173., с. 62]. На думку Т. Литнєвої, 30–40 рр. ХХ ст. були зорієнтовані «на репродукцію знань учнів» в умовах загального розвитку народної освіти [98 , с. 68].

Цей час вирізнявся надзвичайним підйомом та розгортанням загального обов'язкового навчання й удосконалення освітньої діяльності шкіл. Вони перебували в центрі уваги партійних з'їздів, адже більшовики добре розуміли, яку велику роль в розбудові нової країни рад відігравала школа. Як наслідок, було прийнято низку постанов, які безпосередньо вплинули на розвиток школи в подальші роки. В документах наголошувалось на необхідності радикальної перебудови устрою та функціонування шкільної системи, перегляду змісту освіти, переходу до стабільних підручників тощо.

У процесі реалізації державної програми подолання ліквідації безграмотності серед населення ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про загальне обов'язкове початкове навчання» (25.07.1930 р.), в якій наголошувалося на важливості прийнятого документу не лише на педагогічному рівні, а й на політичному. У постанові йшлося про необхідність загального початкового навчання 8–10-річних дітей та, згодом, залучення до отримання освіти підлітків 11–15 років. Для дітей, які не пройшли курс початкового навчання, планувався прискорений освітній курс. Термін навчання тривав не 4 роки, а 1–2. Учні, які успішно закінчили початкову школу, мали обов'язково продовжувати навчання в семирічних школах.

У постанові ЦК ВКП(б) «Про загальне обов'язкове початкове навчання» від 14 серпня 1930 р. значна увага приділялась посиленню та розширенню мережі шкіл для сільської молоді. Постановою також передбачалося врегулювання кількості учнів на 1932–1933 н. р. Утілення постанови в життя розгорталось дуже швидко і було успішним. Тому вже до початку 1932 р. нижчий рівень освіти отримувала значна кількість дітей шкільного віку.

Контроль за виконанням цієї постанови покладався на представників місцевої влади та педагогічний склад шкіл. Батьки або опікуни дітей також не залишались осторонь, вони несли відповідальність за відвідування учнями школи та отримували покарання за неналежне виконання поставлених завдань.

21 лютого 1931 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про хід загального початкового навчання», в якій увага зосереджувалась на аналізі успіхів та невдач. Серед успіхів відзначено значний приріст кількості дітей, які були охоплені початковою освітою; активну роботу щодо збільшення педагогічного контингенту; поширення обов'язкового навчання на семирічні школи у промислових містах та районах країни. До недоліків – недостатнє охоплення початковим навчанням дітей-переростків. Основною причиною невиконання плану охоплення дітей навчанням була нестача шкільних приміщень, не дивлячись на те, що на той час йшло активне будівництво нових будівель та споруд для навчання.

М. Гриценко писав, що «у 1930/31 навчальному році на Україні було 4 256 400 дітей, віком від 8 до 14 років, а навчалось в школі тільки 3 708 095 дітей (в першому концентрі – 3 161 564, в другому концентрі – 546 531). Планом на 1932-1933 навчальний рік було передбачено відкрити 11 200 нових шкільних комплектів першого концентру на 890 тис. дітей віком від 8 до 10 років, а також охопити 445 тис. підлітків 11–16 років школами для переростків і відкрити 3800 груп другого концентру» [42, с. 118].

Відповідно до контрольних чисел обліку неписьменного та малописьменного населення, в 1932 р. кількість такого населення складала на «100 душ, від 16-15 – по містах, від 16-40 – по селах» [78, арк. 3].

У зв'язку із розгортанням мережі шкіл виникла потреба в нових учительських кадрах. Однак стан цієї справи був незадовільним. Так, згідно звіту за 1932-1933 н. р., наявність учителів I концентру складала 10 414 осіб, з яких вищу освіту мали 9 %, середню – 60 %, нижчу – 31 %. А для задоволення потреби шкіл необхідно було ще 470 учителів [60, арк. 7].

У 1932–1945 рр. проводилася значна робота щодо створення нормативно-правового забезпечення діяльності шкіл, зокрема початкових.

Спираючись на досягнення щодо розвитку початкової і середньої школи, влітку 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про навчальні програми та режим в початковій та середній школі».

У документі констатовалося, що за 1931 р. відбулися зміни в системі обов'язкового початкового навчання, пов'язані з оновленням певних навчальних планів та програм. Однак, засуджувався рівень освіти в школі, який відбивався на виконанні головної мети держави – побудові нового суспільства на комуністичних засадах. Серед основних недоліків та причин такої ситуації було: нагромадження навчального матеріалу та перевантаження учнів, особливо в початковій школі; низький методичний рівень супроводу освітнього процесу; критично низька дисциплінованість учнів; значне порушення логічного зв'язку між матеріалом початкової та середньої школи.

Обов'язковою умовою усунення вищевказаних недоліків було впровадження в навчально-виховний процес нових стабільних програм і кардинально інших методів викладання, а також наявність з усіх предметів стабільних підручників. З огляду на зазначене, 12 лютого 1933 р. ЦК ВКП(б) видав Постанову «Про підручники для початкової й середньої школи» [156, с. 164; 296, с. 311]. У постанові вказано на серйозні недоліки в роботі Наркомоса і його органів. Як наслідок, ЦК ВКП(б) «заборонив Наркомосам і видавництвам видавати так звані «робочі книги» й «розсипні підручники», які не забезпечували систематичних знань з основ наук. Постанова зобов'язала Наркомоси якнайшвидше підготувати й видати стабільні підручники з усіх навчальних предметів» [42, с. 139].

Реформуючи освітню систему та намагаючись забезпечити чітку організаційну структуру й порядок, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли Постанову «Про структуру початкової й середньої школи в СРСР». Цією постановою було чітко закріплено типи загальноосвітніх навчальних закладів

на всій території СРСР. Для забезпечення чіткої організаційної структури й порядку на території держави встановлено такі типи загальноосвітньої школи: початкова школа (1-4 класи); неповна середня школа (1-7 класи); середня школа (1-10 класи) [156, с. 167; 296, с. 312].

Згідно зазначеного документу, групи перейменовували в класи з порядковою нумерацією (з 1-го по 10-й). Постановою надавалося право випускникам неповної середньої школи вступати до технікумів, а випускникам середньої школи – до вищих навчальних закладів. Це значно покращило профорієнтаційний напрям роботи в школах та зміцнило зв'язок між середніми і вищими навчальними закладами, що було вкрай необхідно в умовах бурхливого розвитку держави [156, с. 167; 296, с. 312].

Отже, внаслідок прийняття постанови «Про структуру початкової й середньої школи в СРСР», загальна освіта вийшла на новий рівень, розпочався поступовий перехід до десятирічної школи, а в 1934 р. – на обов'язкове семирічне навчання. Цим рішенням визначався подальший розвиток загальноосвітніх шкіл [296, с. 312].

Для поліпшення якості навчання та зміцнення набутих знань із предметів природничо-гуманітарного циклу РНК СРСР і ЦК ВКП(б) було видано постанови:

1) «Про викладання географії в початковій і середній школі в СРСР» від 15 травня 1934 р., де зазначено, що викладання географії в початковій і середній школі налічує безліч суттєвих недоліків, та рекомендовано переглянути програми й підручники з географії для учнів зазначених класів, врахувавши принципи наочності та доступності;

2) «Про введення в початкову й середню школу елементарного курсу загальної історії та історії СРСР» від 9 червня 1934 р. Наркомосам було запропоновано ввести до програм початкової й середньої шкіл елементарний курс загальної історії та історії СРСР. У 3-му класі на вивчення цих курсів відводилося 80 год., в IV класі – 40;

3) «Про організацію навчальної роботи та внутрішньому розпорядку в початковій, неповній середній та середній школах» від 3 вересня 1935 р. Народним комісаріатам освіти запропоновано встановити єдину організаційну структуру школи, закріпити порядок і дисципліну серед учнів, чітко організувати весь хід навчальної роботи та забезпечити оперативне, конкретне й диференційоване керівництво кожною школою. Були введені єдині правила початку й кінця навчального року, вступу учнів до школи та випуску з неї, затверджені умови отримання атестатів, схвалено оцінювання за п'ятибальною шкалою тощо [156, с. 166, 170; 296, с. 312].

У наступні роки зміст освіти зазнавав подальших змін, проте далі посилювався тиск партійного контролю на школу. Унаслідок прийняття в 1938 р. постанов РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» та РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» в українських школах та школах національних меншин вводилося обов'язкове вивчення з 2 класу російської мови. Також у додатках до постанови № 331 РНК УРСР «Про доповнення постанови РНК ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» збільшено кількість годин для вивчення російської мови в українських та школах національних меншин у 1938–1939 н. р. Ці постанови свідчили про русифікацію шкіл національних меншин. Припинення українізації супроводжувалося скороченням кількості українських шкіл. Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. стало обов'язковим вивчення російської мови, змінювалися українська абетка і граматики в напрямку максимального наближення їх до російської [212; 296].

У цьому контексті С. Шевченко зазначає, що «остаточно політика коренізації в Україні була згорнута в 1938 р. Саме цим роком датовані постанови Раднаркому УРСР про обов'язкове викладання російської мови в неросійських школах, що сприяла русифікації. У цьому ж сумнозвісному 1938 році ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про реорганізацію національних

шкіл в Україні». Отже, влітку 1938 року перестала існувати мережа закладів освіти всіх рівнів, які здійснювали навчання мовами національних меншин» [289].

У 40-ві рр. ХХ ст. шкільна мережа на українських землях діяла виключно згідно постанов та директив 30-х рр. Унаслідок прийняття цих документів «українська система шкільної освіти втратила свої особливості в контексті суспільно-політичних трансформацій, підпорядкування педагогічної науки офіційній ідеології, згортання українізації та посилення русифікації, створення одноманітної школи (єдина 10-річна з 4-річною початковою школою, неповна 7-річна школа)» [153, с. 32].

У 1941 р. наказом Наркомосу УРСР № 504 від 4 березня «Про підсумки роботи початкових, неповних середніх і середніх шкіл в I півріччі 1940-1941 навчального року» було відзначено позитивну динаміку показників у навчально-виховній роботі у порівнянні з минулим навчальним роком, а саме: покращення охоплення дітей шкільного віку навчанням; зменшення відсіву учнів та відкриття додаткових закладів; зміцнення дисципліни і порядку; поліпшення викладання основ наук; значне підвищення успішності учнів [234, с. 4].

Разом із тим звернуто увагу і на недоліки контролю за роботою шкіл і учителів працівниками Наркомосу УРСР. Із вищезгаданого наказу зрозуміло, що місцеві керівники активно намагалися підняти управлінський престиж радянської влади в масштабах країни та активно здійснювали пресинг учителів та працівників шкіл.

Водночас, коли у звітах відзначалося загальне підвищення рівня навчальних досягнень учнів та успішне оволодіння ними навчальними програмами, Наркомос УРСР видав наказ № 487 від 1.03.1941 р. «Про закупівлю в 1941 році вживаних стабільних підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи» [218, с. 3]. Згідно цього наказу вчителі мали зробити облік учнів, які були готові продати свої підручники, переходячи до старших класів. Завідувачі відділами народної освіти,

директори, вчителі повинні були провести агітаційну роз'яснювальну роботу серед батьків щодо необхідності продажу вживаних підручників та сприянню виконання «державного завдання – повної реалізації встановленого плану закупівлі вживаних підручників» [там само]. Тобто, освіта не була однаково доступною для всіх, адже далеко не всі родини могли купити нові підручники для своїх дітей.

Ситуація значно погіршилася із початком Другої світової війни. Діти та вчителі змушені були працювати в непристосованих, жахливих умовах, часто навіть під відкритим небом. Гостро відчувався дефіцит кваліфікованих учительських кадрів унаслідок вимушеної евакуації за лінію фронту, окупації міст та сіл фашистськими загарбниками. У свою чергу безсистемна робота шкіл призвела до значного погіршення якості та інших показників навчально-виховного процесу в школах УРСР.

Навчання в школах відновлювалося відразу ж після визволення окупованих та контрольованих фашистами земель. Це відображено у Постанові РНК УРСР і ЦК ВКП(б) від 27 лютого 1943 р. «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів», згідно якої діти мали якомога швидше приступити до занять у школах, що мало чітко контролюватись відповідними органами влади.

Зважаючи на те, що під час Другої світової війни майже вся територія УРСР була окупована, школи, які відновили свою роботу в 1943 р., не могли функціонувати на повну силу. Це зумовлювалося низкою причин, серед яких:

«– значний відсоток від загальної кількості зруйнованих шкільних будівель і приміщень, які відновлювалися силами робочих, працівників колгоспів та, власне, дітьми;

– гостра нестача кваліфікованих спеціалістів, адже багато вчителів пішли добровольцями на фронт, звідки не повернулися. Для поліпшення забезпечення шкіл педагогічними кадрами здійснено низку заходів, зокрема прийнято спеціальне рішення про розвиток системи заочної педагогічної освіти, створювались короткотермінові курси підготовки й перепідготовки

вчителів. У звільнених районах учителів, у першу чергу, забезпечували житлом. Надалі в міру звільнення окупованих територій і відновлення роботи шкіл ще гострішою поставала потреба в педагогічних кадрах, адже в 1944-1945 н. р. було лише 154812 учителів (майже вдвічі менше, ніж до війни);

– погіршення демографічної ситуації. Багато дітей, учнів загинуло, залишилося без батьків, тому постало питання відкриття нових типів навчальних закладів, матеріальної допомоги самотнім та багатодітним матерям. У таких умовах у край важко було забезпечити дітей необхідними для школи речами. Непоодинокими були випадки, коли до школи молодші діти ходили по черзі, адже на всю родину були одні чоботи. Старші діти були змушені кинути навчання для забезпечення можливості існування родини» [308, с. 303]. Із такими життєвими реаліями зіткнулася майже кожна українська родина, і школа не була остронь.

У ті роки на першому плані були військово-фізична підготовка та патріотичне виховання.

Так, 24 жовтня 1942 року РНК УРСР прийняла Постанову № 1730 «Про військово-фізичну підготовку учнів початкових 1–4 класів неповних середніх і середніх шкіл», в якій йшлося про: затвердження спеціальної програми з військово-фізичної підготовки; введення посади військового керівника; введення в навчальні плани учнів 1–4 класів додаткових годин (1–2 класи – 1 год., 3–4 класи – 2 год.). У такому обсязі військово-фізична підготовка існувала в школах майже до закінчення Другої світової війни [187].

Активно популяризувалися та висвітлювалися героїчні вчинки дітей, які самовіддано допомагали армії. Яскравим свідченням цього є наказ Народного Комісара освіти УРСР П. Тичини № 1207 від 4 липня 1944 р., де відзначено вчинок учня 2-го класу К. Кравчука, який зберігав у себе впродовж 2-х років бойові прапори Червоної Армії. Хлопця нагородили орденом бойового Червоного Прапора, а його вчинок широко популяризували серед громадськості [128, арк. 131.].

У 1945 році Постановою РНК СРСР № 378 від 28 лютого «Про покращення військового навчання та фізичної підготовки в школах» [189] рекомендовано в 1–4 класах основну увагу зосередити на фізичному вихованні учнів. У старших класах також збільшити кількість годин на фізичну підготовку (з 388 до 516) за рахунок зменшення годин на вивчення тактичної, вогневої та хімічної підготовки. Ці заняття проводили військові керівники, однак вже 25 жовтня 1945 року постановою РНК СРСР № 2746 «Про покладання на вчителів початкових шкіл обов'язків щодо проведення фізичної підготовки учнів» [190, арк. 76-77] відповідальність за проведення уроків з фізичного виховання було покладено на вчителів початкової школи, а посаду військового керівника вилучено зі штатного розпису.

Той факт, що «в умовах військових дій і надзвичайного стану в країні на перший план виходило патріотичне виховання, яке успішно втілювалось в суспільне життя держави й школи, був цілком логічним. Однак це відбувалося досить дивним способом. На думку Наркомосу та інших керівників освітньої галузі, одним з найголовніших напрямів розвитку патріотичного виховання учнів, як молодших, так і старших, було запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат. Це знайшло своє відображення в Постанові ЦК ВКП (б) від 16 липня 1943 р. «Про запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат в 1943/44 н. р. у неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік та великих промислових міст» [308, с. 304].

Окрім патріотичної складової, до прийняття такого рішення спонукали такі причини та передумови: необхідність укріплення дисципліни в школі, адже під час війни значно впав рівень дисциплінованості серед учнів, особливо хлопців; відмінності в діючих програмах військової підготовки хлопців і дівчат; різний стан фізичної підготовки хлопців і дівчат; диференційований підхід щодо практичних навичок військової справи [308, с. 304].

З метою, «реалізації положень цієї Постанови з 1 вересня 1943 р. запроваджувалося роздільне навчання хлопців і дівчат у 1–10 класах усіх неповних середніх і середніх шкіл, створювалися окремі чоловічі та жіночі школи, де навчання в 1943-1944 н. р. мало здійснюватися за чинними на той час навчальними планами неповних середніх і середніх шкіл» [194].

На той час «в Україні роздільне навчання хлопців і дівчат було запроваджено в 660 школах, з них 314 чоловічих (205 тис. учнів) і 346 жіночих (240,4 тис. учнів). Загалом у 1945-1946 н. р. роздільно навчалось близько 9 % учнів від їх загальної кількості» [9, с. 69].

Хоча в освітній системі УРСР відмінностей між навчанням хлопців і дівчат фактично не існувало, дівчата вивчали той самий матеріал, здавали ті самі нормативи з військової та фізичної підготовки.

Однак, як уже зазначалося, в 1943 р. було введено роздільне навчання. Причиною таких дій уряду стало не намагання якомога краще врахувати психологічні та фізіологічні особливості хлопців і дівчат, а необхідність посилення патріотичних настроїв серед населення.

У цьому контексті Л. Березівська зазначає, що «у вересні 1943 р. в низці міст України введено роздільне навчання хлопців і дівчат. У Постанові РНК СРСР «Про запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат в 1943/44 н. р. у неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік та великих промислових міст» (16 липня 1943 р.) пояснювалися причини такого державного рішення: за умов спільного навчання неможливо належним чином урахувати особливості фізичного розвитку хлопців і дівчат, їхню підготовку до практичної діяльності, військової справи, забезпечити дисципліну учнів» [153, с. 38].

Проте, бажаного результату ця Постанова не принесла, адже школи зіткнулися із багатьма проблемами, як-от: нестача кадрів, брак коштів, відсутність пристосованих приміщень до роздільного навчання, недостатня

готовність учителів працювати по-іншому тощо. Тому, в подальші роки роздільне навчання хлопців та дівчат скасували.

Економічні, соціальні та демографічні процеси, які відбувалися в країні, негативно впливали на стан освіти. Внаслідок війни країна втратила великий відсоток дієздатних чоловіків і жінок. А в жорстких умовах війни та відбудови визволених міст і сіл, країна вкрай потребувала робочої сили. Саме тому 8 вересня 1943 р. РНК СРСР прийняла Постанову «Про прийом дітей семирічного віку до школи». Згідно цього документу пропонувалося ввести з 1944-1945 н. р. обов'язкове навчання дітей семирічного віку в початкових, неповних середніх і середніх школах [188]. Зазначене було наслідком війни, позаяк держава прагнула укомплектувати школи, тому на державному рівні зобов'язали батьків віддавати дітей на навчання [178, с. 156].

На думку сучасних дослідників, «цей захід завдяки звільненню місць для прийому молодших від зазначеного віку дітей у тогочасні дошкільні заклади та завдяки організації шкільного життя всіх семиліток надавав можливість матерям активніше працювати на виробництві. Водночас учні неповних середніх (тобто семирічних) шкіл завершували навчання не в 15, а в 14 років і раніше починали свою трудову діяльність. Ці обставини в умовах воєнного та повоєнного часу мали надзвичайно велике значення» [153, с. 217-218].

Прийняття Постанови «Про прийом дітей семирічного віку до школи» мало відбиток на розвиток початкової школи, адже зменшило річну розбіжність між дошкільниками й учнями початкових шкіл [308, с. 303].

З метою більш чіткого і точного оцінювання знань і поведінки учнів та покращення якості навчальної роботи РНК СРСР прийняла постанови «Про введення цифрової п'ятибальної системи оцінок успішності та поведінки учнів початкової, семирічної та середньої школи» від 10 січня 1944 р. [186] та «Про заходи з поліпшення якості навчання в школі» від 21 червня 1944 р. [156]. Як наслідок, поведінку учнів почали оцінювати словами: «відмінно», «добре», «посередньо», «погано», «дуже погано». А знання – за цифровою 5-

ти бальною шкалою: 5, 4, 3, 2, 1 (ця система оцінювання проіснувала досить довго. Офіційно в Україні вона була замінена 12-ти бальною в 2000 р.). Для учнів, які закінчували початкову і семирічну школу, вводилися обов'язкові випускні іспити, а для випускників середньої школи – іспити для отримання атестату зрілості.

У 40-ві рр. ХХ ст. (як у воєнний, так і в повоєнний період) в УРСР продовжувала існувати дитяча безпритульність і бездоглядність. Величезне число дітей втратили батьків, родину, дім та залишилася сиротами. Ситуація ставала дедалі критичнішою і наближалася до аналогічного стану, який спостерігався в період 1919 року. Потрібно було швидке реагування від радянської влади. Регламентувала подальші кроки позбавлення від безпритульності дітей Постанова № 917 РНК УРСР і ЦК ВКП(б) від 30 липня 1944 р. «Про заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР». Згідно цієї постанови, треба було: виявити та взяти на облік безпритульних дітей, забезпечити влаштування їх у дитбудинки та на індивідуальний і колективний патронат; з метою уникнення переповненості дитячих будинків відкривати нові в придатних приміщеннях та устаткувати їх необхідним інвентарем і обладнанням [191].

Подібні заходи, звичайно, знизили рівень безпритульності, однак викоренити повністю не змогли. Сиріт ставало більше, фінансовий стан країни і недостатній контроль за роботою місцевих органів влади не дозволяв забезпечити всіх дітей житлом і необхідними речами. Про цей факт свідчить Постанова Ради міністрів УРСР № 335 від 10 березня 1948 р. «Про заходи з ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності». Констатовалося наступне: 1) більш ніж 130 тис. дітей було всиновлено та взято під опіку; 2) за рахунок держави діти успішно навчалися в початкових, семирічних і середніх школах; 3) вихованці дитбудинків отримали професії й успішно працювали [199, арк. 118 - 119].

Водночас виокремлювались і суттєві недоліки, а саме: 1) відповідні структури та керівники будинків не створили комфортних умов вихованцям,

тому діти втікали з них; 2) через несистематичний облік безпритульних дітей, дитбудинки були переповнені і не забезпечували належного рівня життя; 3) відбувався приріст дитячої безпритульності внаслідок відсутності контролю та безграмотних дій з боку виконкомів, структурних підрозділів та громадськості [199, арк. 120-121].

Звісно, учням початкової школи, які опинилися в таких складних умовах, було важче, ніж старшим дітям, опанувати навчальну програму. У них частіше спостерігалися порушення поведінки і знижувалися показники якості засвоєння навчального матеріалу.

У 30-х – 40-х рр. ХХ ст. відбувалися політичні, соціально-економічні та контрреволюційні зміни в системі середньої освіти внаслідок прийняття та запровадження нових освітніх постанов та реформ. Деякими науковцями вони були розцінені, як «приховані» [275, с. 13].

Наприклад, аналізуючи означений період, О. Сухомлинська окреслила такі зміни в практиці школобудування:

1932 р. – відновлення класно-урочної системи; повернення до предметного навчання;

1933 р. – запровадження чотирибальної системи оцінювання («незадовільно», «задовільно», «добре», «дуже добре»); 1944 – запровадження п'ятибальної системи (1, 2, 3, 4, 5);

1935 р. – запровадження єдиної організаційної структури школи, її статуту;

1944 р. – введення випускних екзаменів у школі (початковій та семирічній) та екзаменів на атестат зрілості (по закінченні середньої школи);

1945 р. – запровадження атестата про закінчення школи, затвердження положення про золоту та срібну медалі; поновлення шкільної форми; застосування правил для учнів: «пряма спина, лікті на столі, повага до учителя» [275, с. 13-14].

Таким чином, у 1932 – 1945 рр. відбувалася повна уніфікація шкільної освіти та вводився тотальний контроль з боку держави за її здійсненням. В

законодавчих нововведеннях ЦК УРСР та Наркомосу щодо розвитку освіти на перший план висувалися завдання з підвищення рівня освітньої роботи в школах. Із цією метою видано низку відповідних постанов, але їх головним лейтмотивом була перебудова змісту освіти в дусі комунізму та ідеологічний вплив радянської школи на молоде покоління. Реформи часом проголошувалися без моніторингових досліджень, необґрунтовано, та спрямовувалися, передусім, на вирішення певних політичних завдань. Проте, особливостями розвитку початкової освіти стало те, що державна політика спрямовувалася на охоплення обов'язковою початковою освітою всіх дітей шкільного віку, а організація шкільної освіти відбувалася на основі новітніх досягнень психології, фізіології, педагогіки. Було також створено громадські органи, які контролювали впровадження реформ в освіті; зроблено спробу радикально перебудувати роботу школи.

2.2. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти

До 30-х рр. ХХ ст. становлення радянської системи освіти відбувалося в надзвичайно складних умовах. Населення країни було вкрай виснажене наслідками Першої світової та громадянської воєн, постійним голодом та розрухою в містах і селах. Бути грамотною та освіченою людиною могли собі дозволити лише одиниці. А «відсоток учнів в загальній кількості населення в країні був нижче, ніж в США, в 5 разів, в Норвегії – 4,2 раза, в Швеції та Франції – 3,7 раза. Такої дикої країни, де б люди були настільки пограбовані в сенсі науки та знань, в Європі не залишилося жодної, крім нашої» [44, с. 3].

Тобто, значна частина населення, від 8 до 50 років, була абсолютно безграмотною, або мала елементарні знання та навички з деяких предметів. Як зауважила Є. Панкратова, «проблема неосвіченості турбувала владу через те, що безграмотна людина важче піддавалася ідеологічному впливу» [167, с. 102].

Ураховуючи вищезазначене, 23 серпня 1930 р. прийнята Постанова «Про запровадження обов'язкового загального початкового навчання на Україні», згідно якої «планувалося залучити до загального навчання 1400 000 дітей, з них 500 000 підлітків, віком 11–15 років» [217, с. 15]. Після цього розпочався новий етап у становленні початкової освіти, з переходом до обов'язкової початкової освіти всіх дітей, віком від 8 до 12–15 років.

Проте, не всі плани вдалося втілити в життя, що пояснювалося низкою причин, серед яких: нестача висококваліфікованих вчителів, підручників, шкіл та незадовільний стан шкільних приміщень, особливо в зимовий період. Тому, велика кількість дітей так і не була охоплена навчанням. Ситуація значно покращилася у 1932-1933 н. р., коли «навчанням було охоплено 98 % дітей, віком до 10 років, а 95 % випускників початкової школи продовжили навчання у п'ятих класах» [157, с. 14].

Число учнів початкової школи збільшувалося щороку. На це звернув увагу Є. Мединський, який відзначив, що зростання кількості учнів 1–4 класів відбувалося значними темпами, а саме: на 1 – 1,5 мільйона [110, с. 56]. Статистичні дані щодо збільшення кількості учнів 1–4 класів представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Статистичні дані щодо кількості учнів у 1-4 класах

Навчальні роки	Кількість учнів у 1-4 класах початкових, семирічних і середніх шкіл (у тис.)
1928–1929	10 349, 7
1932–1933	17 674, 6
1938–1939	21 202, 4

Джерело: [110, с. 56].

Як доводять дані таблиці 2.1, у 1932-1933 н. р. кількість учнів у 1–4 класах початкових, семирічних і середніх шкіл у порівнянні з 1928-1929 н. р. зросла в 1,7 раза.

Динаміка розвитку шкільної мережі в Україні та руху учнів у подальші роки представлена в таблицях 2.2, 2.3. та в додатку Д.1.

Таблиця 2.2

**Динаміка розвитку шкільної мережі в УРСР
(1933 – 1938 рр.)**

Навчальні роки	Разом шкіл	З них		
		початкових	неповних середніх	середніх
1933–1934	22116	13012	8524	580
1934–1935	21992	12227	8570	1195
1935–1936	21832	11817	8236	1779
1936–1937	21997	11576	8140	2281
1937–1938	22560	11819	8210	2531

Джерело: [166, с. 27].

Таблиця 2.3

**Рух контингенту учнів і розподіл за типами шкіл в УРСР
(1933 – 1938 рр.)**

Навчальні роки	Разом учнів	З них		
		в початкових школах	в неповних середніх школах	в середніх школах
1933–1934	4385,8	1171,4	2773,9	440,5
1934–1935	4691,4	1086,7	2753,8	850,9
1935–1936	4975,6	1083,5	2669,9	1222,2
1936–1937	5226,7	1061,9	2622,3	1537,5
1937–1938	5364,8	1059,7	2596,3	1708,8

Джерело: [166, с. 29].

Питання охоплення дітей загальною початковою освітою трималося на контролі Наркомосом УРСР. Відповідальність за залучення дітей до відвідування шкіл, здійснення обліку та реєстрації учнів, що проживають на прилеглих територіях, забезпечення підвозом до місць навчання, а також за постачання палива покладалася на голів районних та селищних рад. Це засвідчує Постанова ЦК ВКП(б) від 21 грудня 1939 р. № 717 «Про стан загального обов'язкового навчання в школах». У документі йдеться про те, що для забезпечення охоплення якісною освітою найменших верств населення навчання має бути безперервним та системним. Якщо навчання призупинялося надовго без поважних причин, керівники районних та

селищних рад, які не вжили вчасно відповідних заходів, несли персональну кримінальну відповідальність за відповідними статтями [49, с. 31].

Досить часто діти не мали змоги потрапити на навчання через байдуже ставлення дорослих та зневажання ними значення освіти в житті людини. Діти змушені були працювати на колгоспних полях та в господарствах, а також доглядати за меншими дітьми та виконувати хатню роботу вдома. З метою повернення до навчання учнів, що пропускають заняття без поважних причин, для батьків та опікунів ввели адміністративну відповідальність у вигляді штрафів або примусових робіт [49, с. 30].

Контроль над охопленням дітей навчанням не припинявся й під час Другої світової війни. З 1944-1945 н. р. вік дітей, які вступали до школи, знизили з 8 до 7 років.

Починаючи від утворення СРСР, в освітніх системах Росії та України існували деякі суперечності та відмінності.

Так, упродовж 20-х рр. ХХ ст. представники української освітньої галузі намагалися створити найбільш оптимальну систему освіти, яка б відповідала вимогам того часу. Проводилася активна політика українізації, відкривалися українські школи, друкувалися та розповсюджувалися книги рідною мовою, здійснювався вільний вибір тих чи інших методів навчання, що давало надію на покращення ситуації в Україні.

Проте, вже в ті роки було взято курс на уніфікацію шкільної освіти та посилення її ідеологічної складової.

Як наслідок, провідною метою функціонування та роботи шкіл на території всього СРСР стало те, що школа повинна вчити змінювати й перебудовувати світ на новий революційний лад, щоб за той час, поки люди навчаються у школі, зробити з них учасників боротьби за визволення від експлуататорів. А знання потрібні для боротьби за перемогу комунізму та впровадження ідейно-політичної спрямованості освіти [77, с. 46-47]. Цю ідею підтримав А. Луначарський (перший нарком освіти РРФСР у 1917 – 1929 рр.), який підкреслював величезну роль школи у формуванні комуністичного

світогляду молоді, у вихованні активних й відповідальних будівників комуністичного суспільства [81, с. 52-53].

Стара система освіти піддавалася гострій критиці з боку керівників більшовицької влади. Засуджувався значний розрив між книгою та життям, теорією та практикою, а отже, навчальні програми потребували змін та доопрацювання. Починаючи з 1924-1925 н. р. в школах України було запроваджено навчання за комплексними програмами і значного розповсюдження набув лабораторно-бригадний метод. Провідною ідеєю комплексних програм стало поєднання навчального матеріалу за тематичними напрямками, які мали допомогти розв'язувати життєві проблеми дитини. Перевага надавалася предметам природничо-математичного циклу, а також суспільствознавству.

Як пише Т. Гавриленко, «навчальний матеріал будувався за темами і напрямками, а не за предметами, і органічно пов'язувався із життєвими потребами дитини. Основна увага надавалася знанням з природознавства, математики; вводилося вивчення суспільствознавства» [33, с. 135].

Однак, як уже зазначалося, проіснувавши декілька років, комплексна система не виправдала себе та стала предметом суперечок на багатьох з'їздах освітянських керівників та вчительських зборах. Зокрема, М. Константинов визначив ряд суперечностей між комплексними програмами та вимогами радянської дійсності, поміж яких: повний розрив між окремими предметами навчання; відмова від систематичності та предметності; неправильний шлях протиставлення науки життю; надання не міцних знань, а уривчастих; неможливість виховання комуністичного світогляду внаслідок використання комплексних програм, які стали гальмівним фактором [77, с. 51].

Уважалося, що комплексні програми перешкоджали навчальним закладам готувати людей з високим рівнем загальної освіти, з глибокими знаннями. Однак ідея комплексності програм була досить креативною та нестандартною для свого часу. Теоретично такі програми мали забезпечувати пізнання учнями навколишнього світу шляхом цілісного, комплексного

пізнання дійсності. На цьому наголосив у своїй статті Л. Степашко, який відзначив, що за умов комплексного навчання матеріал для навчання береться в конкретних та природних формах з навколишньої дійсності дитини. Беруться групи явищ та об'єднуються в комплекси («ліс, «колодязь» тощо). Вибір комплексної теми зумовлено інтересами дитини, її віком. У початковому навчанні найбільш близьким дитячим інтересам, дитячому сприйманню й мисленню є комплекс «Життя дитини в навколишньому середовищі». Чим менше вік дитини, тим зв'язки між частинами комплексу повинні бути міцніші й поверхові [272, с. 26].

До побудови змісту програм існувало декілька підходів. Так, С. Іванов та К. Соколов уважали, що весь зміст шкільної освіти має будуватися як система «життєвих комплексів». М. Рубінштейн виказував свій погляд, згідно якого, у старших класах необхідні не комплекси, а навчальні предмети. Згідно точки зору А. Євстигнєєва-Белякова, збереження навчальних предметів є обов'язковим на всіх ступенях навчання, а комплекси треба вводити час від часу з «педагогічною метою» [272, с. 26].

Проте комплексні програми в школах ввели без попередньої апробації та розрахунків. Тому вчителі зіткнулись з низкою проблем: відсутність методичних матеріалів та теоретичної бази; повна байдужість та поверхове ставлення керівників шкіл до нововведень; нестача необхідного обладнання на уроках у майстернях; вороже ставлення батьків та непорозуміння й неготовність учителів перелаштовуватися під нові програмові вимоги. Все це призвело до низького рівня засвоєння знань учнями та до відмови від використання комплексних програм.

Проте, радянському керівництву не потрібні були люди зі здатністю критично мислити, а потрібні були люди, які вміли б добре працювати «на благо суспільства» та якими легко маніпулювати. Адже політика керівництва СРСР була спрямована на утвердження комунізму, монополізації влади шляхом репресій та тиску. Як акцентує Л. Березівська, «створена система шкільної освіти не відповідала новим суспільним ідеалам, зокрема

формуванню «нової радянської людини», яке школа має здійснювати для функціонування тоталітарної уніфікованої держави» [4, с. 52].

Як уже зазначалося, ЦК ВКП(б) була прийнята Постанова «Про навчальні програми та режим у початковій та середній школі» (25.08.1932 р.). Цим документом засуджувався «лабораторно-бригадний» метод навчання, діючі програми піддалися гострій критиці та була надана вказівка переробити програми та плани. У Постанові підкреслювалися недоліки діючих навчальних програм; незадовільність методів шкільної роботи і слабкість методичного керівництва; слабка дисципліна в школі або повна її відсутність. Для подолання цих недоліків пропонувалося провести такі заходи: установити урок як основну форму організації навчального процесу за чітко визначеним розкладом занять та зі сталим складом учнів; послідовно впроваджувати та зміцнювати дисципліну; в кінці кожної чверті складати характеристики успішності кожного учня; провести перерозподіл навчального матеріалу для зміцнення отриманих учнями знань [107].

Ця Постанова активно обговорювалася на учительських конференціях та доповідях обласних відділів Народної освіти. Так, у доповіді Дніпропетровського обласного відділу народної освіти були проголошені основні зміни в роботі шкіл [107].

У 3-му пункті доповіді надавалися рекомендації щодо опрацювання планів і програм на 1932-1933 н. р. Зокрема, зазначалося, що в програми «внесено цілу низку істотних корективів, спрямованих до ліквідації основних хиб програм, відзначених у постанові ЦК та забезпечення дійсного сталого і систематичного засвоєння дітьми основ наук, знання законів і навиків правильної мови, письма, математичних вправ та ін.» [107].

4-м пунктом регламентовано організацію навчальної роботи, а саме: внутрішній розпорядок (розмежовані функції поміж педрадою, завідувачами шкіл, педагогами); плановість (усі плани повинні бути укладені в єдиний твердий розпис усієї навчально-виховної праці школи, з визначенням днів зборів, праці гуртків, часу розваги, днів екскурсій тощо); твердий розклад

(усі школи повинні перейти на твердий розклад, який суворо регламентує початок навчання, тривалість лекцій, перерв та інші види роботи); постійність складу груп (діти навчаються у сталому складі, не допускається необґрунтоване пересування учнів з однієї групи до іншої) [107].

11 грудня 1932 р. колегія РНО УРСР прийняла Постанову «Про навчальні плани в початковій і середній політехнічній школах» [225, с. 2-6]. Цією постановою визначалася норма щоденного навчального навантаження на учнів молодшого концентру: 0 (підготовча група) – 5 год.; 1 і 2 група – по 4 год.; 3 група – 4-5 год.; 4 група – 5 год. Тривалість навчального року в сільській і міських школах мала відмінності. В сільських школах навчання розпочиналося 1 вересня та продовжувалося до 1 червня (тобто тривалість становила 35 тижнів з 6-ма робочими днями тижня). В міських школах навчальний рік розпочинався також 1 вересня, але закінчувався 20 травня (тривалість – 35 тижнів з 5-ма робочими днями тижня) [там само].

Були оприлюднені й нові навчальні плани для молодшого, середнього і старшого концентрів (додаток Д.2). Структура середньої освіти поєднувала три ступені (концентри), до складу яких входили групи (рис. 2.1).

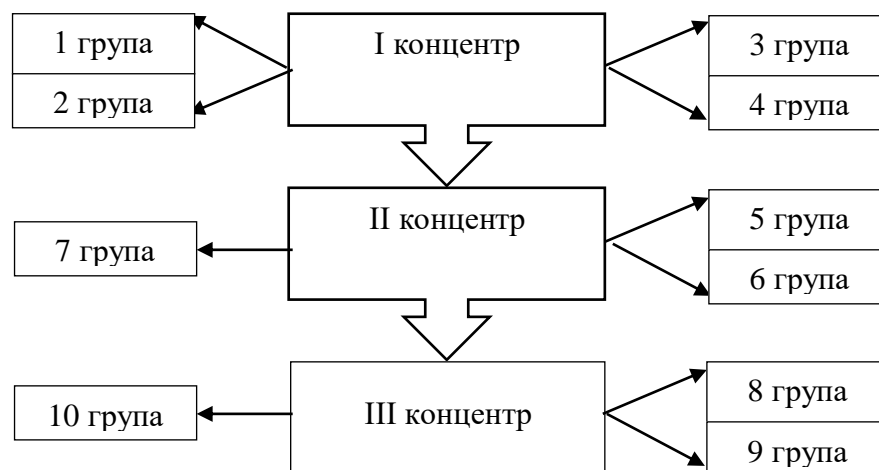

Рис. 2.1. Структура середньої освіти (1932 – 1933 н. р.)

Як видно з рис. 2.1, ступені освіти мали назву «концентри», а замість звичної назви «клас», учні розподілялися на групи.

Особливістю впровадження нової навчальної мережі в концентрах став перехід до постійного безперервного навчального тижня з шести- та семиденними робочими днями. Навантаження на учнів початкових класів (концентрів) було колосальним. В містах навчалися за п'ятиденним розкладом, а в селах був лише один вихідний день. У дітей практично не вистачало часу на відпочинок та розвиток поза школою.

У зв'язку зі стрімкими змінами та нововведеннями в роботі радянської школи вчителям та учням доводилося нелегко, позаяк зазначена постанова була прийнята 11 грудня 1932 року, а відзвітуватися про роботу за I півріччя треба було вже до 1 січня, включаючи зазначені зміни. Така стрімкість у роботі накладала свій відбиток на якість навчально-виховної роботи. А той програмовий матеріал, який вчитель не встиг вчитати в I півріччі, автоматично переносився на II півріччя, в межах визначеного навчальною мережею часу та з чіткою вказівкою наздогнати пропущений матеріал.

Аналіз навчальної мережі молодшого концентру сільської і міської школи показав, що найбільшу кількість годин відводили на вивчення рідної мови, математики й політехнічної праці. Однак, зважаючи на різницю відведеного навчального часу, кількість годин на вивчення одного предмету в містах і селах відрізнялася. Наприклад, на математику в сільській школі відводилося на тиждень: з I по IV групу – 6 год., за рік – 210 год.; в міській школі: з I по IV групу – 5 год., за рік – 190 год. На рідну мову (українську) передбачалося в сільській школі таку кількість годин: I-II група – 7 год., за рік – 245 год., III – IV групи – 6 год., за рік – 210 год.; в міській школі: I-II групи – 6 год., на рік – 228 год.; III – IV група – 5 год., на рік – 190 год. Російську мову починали вивчати з III групи з незначною кількістю годин – 1-2 год. у III та IV групах. У навчальному плані підготовчої (нульової) групи вивчення російської мови не передбачалося (див. додаток Д.2).

Позаяк навчальне навантаження на учнів початкової школи було колосальним, то й відпочинок та відновлення мали бути збалансовані з навчанням. Однак, у навчальному плані на фізичну культуру в I – IV групах

відведено лише 1 год. Такий розподіл часу суперечить фізіологічним особливостям дітей молодшого шкільного віку. Особливо важко було дітям, які приходили до школи після нульової (підготовчої) групи, оскільки раніше вони відвідували уроки фізкультури тричі на тиждень.

До того ж уроки фізкультури часто замінювали «більш важливими» предметами через відсутність на території шкіл стадіонів, дитячих майданчиків, спортивного знаряддя тощо. Для викоренення цієї проблеми та з метою правильної організації фізичної культури в закладах освіти 23 січня 1933 р. була прийнята Постанова № 240 «Про запровадження в учбових закладах «Фізкультхвилинки» та гімнастики до занять» [213, арк. 22-23]. Згідно цієї постанови, з 1 лютого 1933 р. треба було в усіх школах запровадити «8–10- хвилинну гімнастику до початку занять та «Фізкультхвилинку» в другій половині учбового дня». Категорично заборонялося замінювати уроки фізкультури на інші. В школах мала відбуватися постійна підтримка та популяризація активного відпочинку серед учнівської молоді після уроків, на вихідних та канікулах тощо. Згодом, для керівників шкіл та вчителів видано посібник з детальним описом фізичних вправ для відпочинку учнів [там само].

З метою посилення контролю за змістовною частиною навчального матеріалу 12 лютого 1933 р. була прийнята Постанова «Про підручники для початкової та середньої школи» [192], яка мала на меті уникнути хиб у процесі державного забезпечення навчальною літературою. Критиці піддалися «розсіпні підручники» та «робочі книги», а пропонувався перехід до стабільних стандартизованих підручників із заборonoю вносити будь-які зміни та корективи у їх зміст без відома та дозволу Наркомосу. А отже, система освіти України все більше втрачала свою індивідуальність та підлаштовувалася під єдину систему освіти в СРСР.

До 1933 р. кожній області, краю та автономним республікам надавалося право самостійно друкувати підручники та навчальні програми для власного користування. Така практика підручникотворення зазнала

гострої критики з боку ЦК ВКП(б). Поміж основних недоліків було відзначено наступне: політичні помилки; відсутність урахування вікових особливостей учнів; перевантаження учнів непотрібною інформацією та термінологією; необґрунтована політизація навчального матеріалу; діючі підручники і програми непридатні до стабілізації й повинні бути вилучені, як педагогічно і політично недоцільні; підручники й програми з літератури є виявом українського націоналізму, оскільки вони скеровані на «культурний розрив з братнім російським народом» [192, с. 2].

Головною проблемою в змісті підручників і програм стало не скільки їх наповнення та недосконалість навчального матеріалу, скільки політико-ідеологічна складова, яка не відповідала ідеалам побудови комунізму. Виходячи з вищезазначених недоліків було запропоновано: скасувати чинний порядок видання підручників та встановити для викладання окремої дисципліни єдиний, обов'язковий підручник; не допускати в роботу підручники без попереднього затвердження та детального вивчення колегією Наркомосу; розробити єдиний стандарт видання підручників (папір, шрифт, палітурка, формат, наявність малюнків тощо); забезпечити «наукову й практичну консультацію авторам та високо-кваліфіковане рецензування ново-виготовлених підручників силами наукових і практичних робітників»; створити комісію для затвердження остаточних варіантів підручників для початкової і середньої школи у складі: т. Хвилі, Канцелярського, Барун, Кока [237, с. 10].

Крім того, акцентовано: «досвід перегляду діючих підручників та програм, що проведено, за участю кращих педагогічних сил показує, що вони не придатні до стабілізації й повинні бути здебільшого вилучені, як педагогічно й політично неписьменні. А деякі підручники й програми з літератури є виявом українського націоналізму. Програми скеровані на культурний розрив з братнім російським народом. Ознайомлення з російською літературою в українській школі не передбачено зовсім, хоч і є деякі відомості про літературні твори інших народів СРСР» [208, арк. 4].

Під час обговорення єдиного підходу до стандартизації підручників та програм прийнято низку настанов щодо основних підручників для початкової і середньої школи (зокрема: з історії, мови, літератури, для нацменшин та географії). Однак, основні пропозиції стосувалися середньої школи, а для молодшого концентру нововведення були для підручників з мови та літератури (читання) (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Пропозиції щодо вдосконалення підручників
для молодшого концентру**

№ з/п	Предмет (профілізація підручників)	Основні настанови
1	Мова	Розробити програму з мови, взявши за основу програму РРФСР, з метою усвідомленого школярами читання, письма, граматичних конструкцій та зв'язного висловлення власної думки
2	Читанка	Залучити та використовувати матеріал з суспільствознавства та природознавства. Включати до основного матеріалу художні уривки, вірші, а починаючи з 3-4 групи, художні твори, які мають підготувати дитину до засвоєння художніх прийомів у текстах

Джерело: [208, арк. 4].

До основних вимог щодо включення в підручники вправ, текстів для розвитку навиків читання й письма, були віднесені обов'язкові тематичні тексти ідеологічної спрямованості, які мали впливати на емоційно-чуттєву сферу школярів та викликали «співчуття до пролетарів, селян, народів поневолених колоній, що борються за своє визволення; зненависть до гнобителів, дармоїдів, розтратників громадського майна; любов та пошану до революціонерів та героїв соціалістичного будівництва» [192, с. 5].

Інформація про підручники з основних предметів, якими користувались вчителі та учні в початкових класах, представлена у додатку Д.3.

Улітку 1933 р. опублікували список стабільних підручників, які треба було використовувати в роботі шкіл. До нього включені нові підручники, а

також видрукувані у попередні роки. Перелік підручників для використання в 1933-1934 н. р. в молодшому концентрі шкіл УРСР наведено нижче.

Для українських шкіл:

1. Мова – 3-й рік навчання. Автор: Єзерський.
2. Арифметика (теорія) – 3-4-й рік навчання. Автор: Попова.
3. Арифметичний задачник – 3-й рік навчання. Автор: Попова.
4. Природознавство – 3-й рік навчання. Автор: Тетерьова.

Для російських шкіл:

1. Граматика – 3-4-й рік навчання. Автори: Афанасьєва та Шапошнікова.

2. Хрестоматія – 4-й рік навчання. Автор: Браїловська.
3. Арифметика (теорія) – 3-4-й рік навчання. Автор: Попова.
4. Арифметичний задачник – 3-й рік навчання. Автор: Попова.
5. Природознавство – 3-й рік навчання. Автор: Тетерьова.

До цього переліку додавався також список рекомендованих підручників для шкіл нацменшин (додаток Д.4).

Для допоміжного використання в роботі в 1933-1934 н. р. дозволялося застосовувати підручники 1932 р. випуску, які були визнані стабільними (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Список підручників, які вийшли друком у 1932 р. та були визнані стабільними для використання в молодшому концентрі

Українські	Російські
Рідна мова: II, III, IV р.	
Суспільствознавство: III і IV р.	Суспільствознавство: III і IV р.
Природознавство: III і IV р.	Природознавство: III і IV р.
Математика: I, II, III і IV р.	Математика: I, II, III і IV р.
Географія: III і IV р.	Географія: III і IV р.

Джерело: [97, арк. 74].

Однак були спеціальні вказівки щодо їх використання. Зокрема:

– математика (1-й рік навчання). Автори: бригада Ремер-Астряб (лише цифрові вправи);

- математика (2-й рік навчання). Автори: бригада Ремер-Астряб (лише цифрові вправи);
- математика (3-й рік навчання). Автори: бригада Ремер-Астряб;
- математика (4-й рік навчання). Автори: бригада Ремер-Астряб;
- природознавство (3-й рік навчання). За редакцією: Коропа;
- природознавство (4-й рік навчання). За редакцією: Коропа [223, с. 3-5]. Звісно, цей перелік доповнювався та оновлювався за рекомендаціями Наркомосу України.

Отже, в 30-ті рр. ХХ ст. «підручник розглядався як основний засіб навчання, а навчальний матеріал – як нормативний, обов’язковий для запам’ятовування» [71].

Як відомо, 1932-1933 н. р. закінчувався перевідними іспитами для учнів усіх концентрів. Головною метою їх проведення стало виявлення рівня отриманих впродовж року учнями знань. Особливістю запровадження іспитів в молодшому концентрі стало те, що учні здавали їх, починаючи з 1 групи. В 1-3 групах екзамени були з мови, математики, природознавства, географії. В 4 групі до основних екзаменів додавалося ще суспільствознавство.

За результатами іспитів учня могли перевести до наступної групи, або залишити на повторний курс навчання. Згідно інструкції [238, с. 11], іспити розпочиналися в міських школах – не раніше 10 травня, в сільських – не раніше 20 травня.

Відповідно переліку предметів, кожна група складала не менше 4-х іспитів, а насправді їх було більше. Згідно положення щодо проведення екзаменів, перевірні роботи з мови учні III та IV групи повинні були складати двічі: в групах з українською та російською мовою навчання, як з української мови, так і з російської; а в школах нацменшин: з української, російської та рідної мови. Хоча для учнів молодшого концентру така кількість екзаменів є недопустимою, оскільки несе в собі подвійне навантаження на організм дитини.

Позитивним моментом щодо оцінювання успішності учнів можна зазначити те, що загальну оцінку навчальних досягнень з предмету вчителі повинні були виставляти, враховуючи не лише результати іспитів, а й дані про успішність за весь навчальний рік загалом. Тобто екзаменаційна оцінка могла покращити або погіршити загальну картину успішності учня.

На серпневих методичних конференціях щодо підготовки шкіл до нового 1933-1934 н. р. оприлюднили навчальні плани міської та сільської політехшколи (додаток Д.5), які, в порівнянні з навчальними планами попереднього (1932-1933) н. р., дещо змінені, хоча й не суттєво.

У сільських початкових школах збільшилась кількість годин для вивчення російської мови, на 1 год. в I та II семестрах в IV групі. В міських школах вивчення російської мови збільшувалося лише на 1 год. в I семестрі у 3 групі. Вивчення рідної мови залишилось майже без змін у всіх типах шкіл, в сільських школах зменшувалося на 1 год. в IV групі. За рахунок збільшення годин на вивчення російської мови зменшено на 1 год. час, який відводився на опанування математики в III групі обох типів шкіл. В міських школах в III групах на політехнічну працю відводилося не 2, а 3 год. Час на вивчення всіх інших навчальних предметів залишився без змін.

Тобто, розпочався процес зміцнення позицій та утвердження російської мови та культури на території України та інших республік. Особливістю даного періоду стало те, що рідну мову не пригнічували, а продовжували активно вивчати.

Напередодні нового 1934-1935 н. р. відбулися значні зміни у структурі початкової школи. Згідно постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» [242, с. 2.], була затверджена нова структура середньої освіти по всіх школах країни (початкова, неповна середня та середня школа) (рис. 2.2).

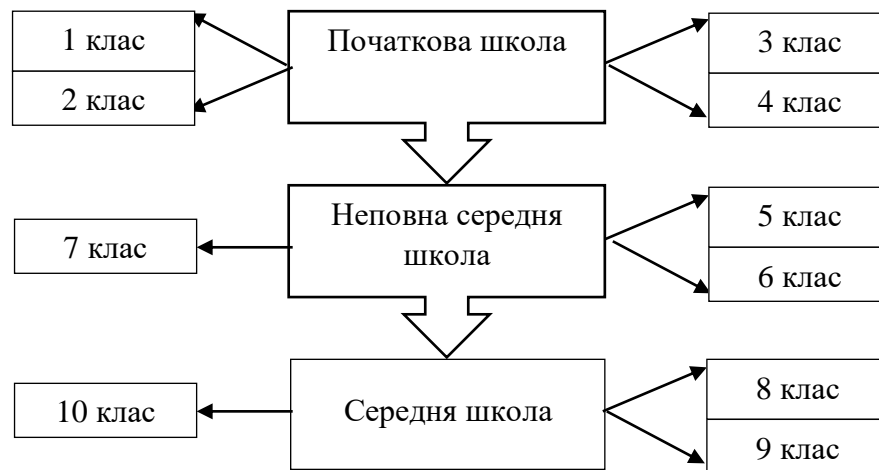

Рис. 2.2. Структура середньої освіти (1934 р.)

Отже, у порівнянні зі структурою 1932-1933 н. р., відбулися зміни у назвах. Концентри перейменовані у відповідний підрозділ, групи у класи (з 1-го по 10). В школах, де існувала нульова група для дітей 7-річного віку, її перейменувати на підготовчий клас. Також змінилася назва посади керівника неповної середньої школи (завідувачів перейменовували у директорів).

З метою отримання міцних знань та кращого засвоєння учнями навчального матеріалу були переглянуті та вдосконалені програми з географії та громадянської історії для початкової й середньої школи. Хоча історія окремо не вивчалася учнями початкових класів, однак її елементи відтворювалися у курсі суспільствознавства.

У постанові «Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР» було вказано на значні хиби у викладанні предмету, серед яких:

- слабе орієнтування учнів по карті;
- абстрактність і сухість викладу вчителем навчального матеріалу;
- перевантаження підручників статистико-економічними матеріалами та загальними схемами;
- брак фізико-географічного матеріалу;
- відсутність в учнів елементарних географічних знань [156, с. 166].

З урахуванням усіх вказаних недоліків пропонувалося декілька шляхів їх усунення, а саме:

– у викладанні географії в початковій школі (3-4 класи), забезпечити закріплення в пам'яті учнів основних географічних назв (міст, гір, річок, країн, морів тощо) і тверде знання географічної карти в межах, визначених програмою, домогтись більшої наочності, доступності, популярності і цікавості викладу;

– поповнити шкільні бібліотеки літературою художньо-історичного та художньо-географічного напрямів;

– в позашкільній роботі популяризувати екскурсії до музеїв, галерей, перегляд історичних та краснавччих кінофільмів тощо;

– починаючи з 1935 р., використовувати нові підручники «Елементарної географії» (в двох частинах) для учнів 3-4 класів початкової школи таких авторів: П. Г. Терехова та В. Г. Ерделі [156, с. 166].

У вересні 1934 р. вийшов наказ Наркомосу УРСР щодо типового розпорядку навчальних занять і режиму в школах в новому навчальному році. Цим наказом чітко регламентувалися організація та діяльність учнів впродовж навчального дня: заняття для учнів молодшого концентру повинні розпочинатися о 8 год. 30 хв.; кількість уроків для 1-2 класів не більше 4, для 3-4 класів – не більше 4-5; тривалість уроку становить 45 хв.; тривалість перерв – 10 хв., великої перерви – 30 хв. Цікавим фактом даного наказу є те, що пропонувалося «домашню навантагу учнів треба звести до мінімуму, для чого школа повинна розгорнути систематичну роз'яснювальну роботу серед батьків» [276, с. 3–5.]. Тобто, головною справою дитини шкільного віку мало стати лише навчання, а домашні обов'язки залишалися поза увагою та пріоритетом.

1935-1936 н. р. ознаменувався впровадженням нових навчальних планів та змінами в структурі та організації навчального року. Наркомом освіти Затонським видано наказ «Про навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої школи УСРР» [226, с. 3 – 19.], заняття в школах розпочиналися 1 вересня, а завершувалися в 1-3 класах – 1 червня, в 4-6 класах – 10 червня. Перевідні іспити проводились лише в 4 класі, з 5 по

10 червня. У порівнянні з розпорядком роботи 1932 р. збільшилась тривалість навчального року (на 11 днів) та зменшилась кількість іспитів у початковій ланці (атестувалися лише учні 4 класу).

Не змінилось щоденне навчальне навантаження на учнів: для 1-3 класів – 4 уроки щоденно, для 4 класів – 2 рази на тиждень дозволялося по 5 уроків на день. Тривалість уроків з 1 по 10 клас становила 45 хв., перерви між уроками – 10 хв., велика перерва – 30 хв.

Для правильного розподілу тижневого навантаження на учнів заступникам директорів рекомендувалося складати розклад таким чином, щоб важкі для засвоєння предмети чергувалися з більш легкими, та уникати проведення складних для розуміння предметів на останніх уроках. У зв'язку зі збільшенням годин на вивчення окремих дисциплін категорично заборонялося проводити в день понад 3 уроки з одного предмету. Вводилися ступені оцінки успішності учнів (відмітки): 1) дуже погано; 2) погано; 3) посередньо; 4) добре; 5) відмінно. Для стандартизації оцінювання рівня навчальних досягнень учнів ЦК ВКП(б) мало розробити єдині норми оцінки для всіх шкіл країни.

До 1 січня 1936 р. комісія у складі Воліна, Затонського, Бубнова та Чернушевича повинна була розробити та надати на затвердження до РНК СРСР єдиний Статут для кожного типу шкіл. Статут мав відображати: мету і завдання кожного типу шкіл; організаційну структуру школи; права і обов'язки вчителів і адміністрації школи; встановлювати навчальний режим та внутрішній розпорядок; правила поведінки учнів в школі та поза нею [230, с. 2–4].

Цим наказом, починаючи з 1 січня 1936 р., вводилась єдина форма одягу для учнів всіх типів шкіл, з 1 по 10 клас. Таким чином, школа ставала все більше уніфікованою, підпадала під єдиний стандарт, розроблений державою.

Учителі отримали рекомендації щодо посилення виховної та гурткової роботи молодого покоління з метою «встановлення твердого більшовицького

порядку у школі» [226, с. 3–19]. Також висувалися нові посилені вимоги до вчителів, а саме: перебудова власної роботи, щоденне планування та якісна підготовка до уроків, раціональне використання робочого часу на уроках, упровадження найефективніших методів навчання [226]. Це – закономірно, адже робота з учнями не передбачає одноманітної механічної роботи, а націлена на результат плідної співпраці між вчителем, учнями та батьками.

Відбулися суттєві зміни в навчальних планах, які вплинули на подальший розвиток початкової освіти. Однак, навчальні плани в 1935-1936 н. р. не були стабільними. Кількість годин в навчальній мережі та змістове наповнення змінювались декілька разів.

У серпні 1935 р. відповідно до наказу заступника Наркома освіти «Про планування роботи в початковій, неповній середній і середній школі» [118, с. 7–10.] були розроблені нові навчальні плани для учнів зазначених категорій (додаток Д.6). Проте, вони не виправдали себе через велике навантаження на учнів. Наприклад, тижневе навантаження учнів 4 класу сільських шкіл в 1933-1934 н. р. становило 25 год., а в серпневих планах 1935-1936 н. р. – 31 год.

Тому вже в жовтні 1935 р. було видано доповнення щодо організації навчального процесу та оновлені плани (додаток Д.7). Суттєві зміни торкнулися викладання мов. В міських початкових школах (з усіма мовами викладання) на вивчення рідної мови відводилося: в 1-2 класах – 9 год. щотижня, в 3-4 класах – 5 год. В сільських початкових школах: 1-2 класи – 12 год., 3-4 класи – 6 год. У порівнянні із планом 1933-1934 н. р. час на вивчення мови збільшився на 3 і 5 год. відповідно. Також збільшилася кількість годин на вивчення другої (російської мови): міські школи 3-4 класи – 2, 3 год.; сільські школи 3-4 класи – 3 год. У підсумку більше на 1 год. Тобто поступово, але стабільно, російська мова укріплювалася в українських школах.

Абсолютно новою дисципліною в навчальних планах для учнів молодших класів стала «Історія». Її вивчення запроваджувалося для учнів 3-4

класів: для 3 класів міських та сільських шкіл по 1 год., для 4 класів міських шкіл – 2 год., сільських – 3 год. Однак, у зв'язку з тим, що нові навчальні плани вводилися після початку навчального року, було втрачено 8 тижнів. Тому пропонувалося розпочати вивчення історії в 3-х класах вже з II семестру по 2 год. Ущільнення планували зробити шляхом збільшення вчитки годин природознавства в школах усіх типів у I семестрі. Як пише Л. Піроженко, «елементарний курс історії СРСР був уведений до навчального плану початкової школи у 1934 р. Історію за надзвичайно переобтяженою програмою вивчали у 3-4-х класах. Так, наприклад, учні 4-го класу за один урок історії СРСР «Боротьба Катерини II та Павла I з буржуазними революціями» мали засвоїти таке: переслідування Катериною II прихильників революції; Радищев і його боротьба проти кріпосного права та «Подорож із Петербурга до Москви»; французька еміграція в Росії; допомога Катерини II державам, що воювали з Францією; боротьба Павла I із впливом французької революції; закордонний похід О. Суворова; укладення миру з Наполеоном. Така наповнюваність була практично усіх уроків. На кожному уроці діти 10-11 років повинні були запам'ятати від 15 до 25 термінів, понять, дат, що значно перевищувало вікові можливості дітей» [174, с. 21].

Навчальну дисципліну «Математика» перейменували в «Арифметику» зі збереженням попереднього навантаження. Назву предмета «Політехнічна праця» змінили на «Рукоділья і труд», однак суттєво зменшили кількість годин: в 1-2 класах (усіх типів шкіл) – по 1 год., в 3 – 4 класах – вилучено взагалі. Для впровадження трудової дисципліни і виховання школярів відводилася значно менша кількість годин, ніж на вивчення точних наук.

Щороку для вчителів випускалися методичні поради щодо організації та планування роботи з дітьми. Такі методичні рекомендації допомагали молодим недосвідченим учителям в організації власної трудової діяльності та вчителям із досвідом дізнаватися про нові вимоги в сфері освіти. Так, у 1935 р. в наказі заступника Наркома освіти [237] вчителям

надавалися детальні роз'яснення щодо складання календарних планів, конспектів уроків та планування складових частин уроків. Наголошувалось, що план уроку є основним документом вчителя. Надавався такий зразок календарного плану:

Форма календарного плану на __ півріччя

Чверть	Розділ програми	Кількість годин	Термін за календарем	Виконання
I				
II				
III				
IV				

З метою повного виконання вчителями програмових вимог при складанні ними календарного плану були надані такі рекомендації:

а) великі розділи програми потрібно розділити на підрозділи й на опрацювання кожного з них визначити кількість годин;

б) план має бути розроблений так, що наприкінці кожної чверті та півріччя було опрацьовано ту частину матеріалу, яку вимагає програма;

в) в останній графі «Виконання» після опрацювання кожного розділу треба робити помітки про виконання та наслідки роботи;

г) календарний план з вірним дозуванням на опрацювання програми застерігає вчителя від помилок, дає змогу своєчасно виконати програму, контролювати себе на кожному розділі, його частині;

д) календарні плани затверджуються директором школи (завідувачем) або завідувачем Навчальної частини школи [235].

Не залишили поза увагою й планування уроків й підготовку до них. Розпочинати було необхідно з визначення теми та обладнання уроку, при цьому, в більшості випадків, обладнання пропонувалось зробити власноруч, для проведення цікавого й «живого» уроку. Така тенденція в умовах нестачі наочності зберігалася довгий час (а подекуди й донині). Основною причиною цього є недостатнє фінансування освіти.

План уроку повинен був охоплювати основні моменти та мати таку орієнтовну структуру:

План уроку з _____

№ з/п	Дата	Зміст уроку	Відмітка про виконання

У плані лише схематично відображалися основні складові уроку. Вони займали не більше половини аркуша в зошиті, а детально конкретизувати урок можна було у конспекті. У складанні конспекту уроку вчитель мав розписувати повністю його зміст за етапами, деталізувати обладнання, форми, методи організації роботи з класом, домашнє завдання. Така форма підготовки допомагала молодим вчителям, які мали надавати плани уроків адміністрації школи в обов'язковому порядку. Однак, потребувала багато часу в щоденній підготовці до уроків.

Для обміну досвідом між вчителями тогочасними інститутами підвищення кваліфікації педагогічних працівників облаштовувалися виставки, де було представлено кращі зразки конспектів уроків, наочного приладдя, форм планування навчальної діяльності тощо. Наприклад, в 1948 р. Херсонським інститутом удосконалення кваліфікації вчителів зібрано 186 експонатів для виставки [62].

Позаяк, для якісної підготовки вчителів до уроків та особистого розвитку, особливо в сільській місцевості, не вистачало професійної й художньої літератури, то наказом заступника Наркома освіти С. Дитюка запроваджувалося забезпечення сільських вчителів навчальною літературою [268]. Кожному вчителю була надіслана підбірка книг вартістю 50 крб. До списку книжок для учителів початкової школи увійшла загальнопедагогічна, методична та художня література (додаток Д.8).

Беручи до уваги те, що учні початкових класів найбільш емоційно вразливі через нестабільність психічних процесів та активне становлення емоційно-вольової сфери, в процесі навчання їм у край важливо відчувати підтримку та схвалення своїх успіхів. Водночас вони гостро реагують на

критику у разі помилок. У досліджуваний період процес визначення якості засвоєння учнями навчального матеріалу в своєму становленні пройшов декілька етапів (від вербального оцінювання до бальної системи).

У 1933 р. вчителям було запропоновано оцінювати знання учнів за чотирибальною системою оцінювання: «незадовільно», «задовільно», «добре», «дуже добре». Саме в такому формулюванні оцінювання навчальних досягнень учнів відображалось тоді у шкільному свідоцтві про отримання освіти. У 1944 р. запровадили звичну для багатьох сучасників цифрову п'ятибальну систему оцінювання знань учнів, починаючи з 1-го класу.

Нововведення були сприйняті вчителями по-різному. Були прихильники, які вважали, що така система значно спростить оцінювання накопичених учнем знань. Інші виступали категорично проти такої системи, оскільки були переконані, що вона є лише виявом формального обліку.

Так, викладач М. Іванов у своїй статті «Про облік успішності в початковій школі» (1958 р.) окреслив коло невідповідностей між нормами оцінювання учнів, затверджених Міністерством освіти СРСР, та реальністю щоденної роботи вчителів початкових класів. Наприклад:

- вимога щоденного оцінювання кожного учня (при кількості учнів 40 осіб це стає неможливим, а тому оцінка може ставитись формально);
- виставлення всієї шкали оцінювання з 1-го класу, з перших днів навчання;
- значна щоденна кількість оцінок у зошитах (надлишок негативних оцінок провокує байдужість учнів до них й викликає небажання вчитися) [64, с. 104-105].

М. Іванов висловив низку пропозицій, які, на його думку, могли покращити ефективність роботи вчителів та підняти мотивацію до навчання учнів початкових класів, а саме:

- скасувати цифрові оцінки при усному опитуванні учнів 1-2 класів;

– приділяти більше уваги спостереженню за роботою учня, коротко фіксуєчи його результати у зошит;

– спростити норми оцінювання (відмінити поділ помилок на менш грубі і більш грубі, встановити основні вимоги до знань у кожному класі, відмовитись від норми оцінювання комбінованих робіт).

Однак, пропозиції М. Іванова не були враховані, а цифрове п'ятибальне оцінювання залишилося головним і єдиним показником успішності або неуспішності учнів на довгий час.

Питанню реалізації творчого та інтелектуального потенціалу дитини вчені здавна приділяли достатньо велику увагу. Кожна дитина є особистістю, яка має певний набір якостей та рис характеру, притаманних лише їй. Саме тому, в роботі з дітьми неабияке значення має індивідуальний підхід до дитини та вивчення різних зовнішніх і внутрішніх факторів, що впливають на соціалізацію та подальшу долю дитини в суспільстві.

У кінці XIX – в першій третині XX ст. вивченням сукупності спадкових та соціалізаційних факторів, що впливають на становлення дитини, як відомо, займалася наука «Педологія». За А. Москаленко, це «наука про виховання дітей, що базується на визнанні залежності долі дитини від біологічних і соціальних факторів, впливу спадковості, а також незмінного середовища. Уперше термін «педологія» ввів Оскар Хрисман у 1893 р.» [116]. Тобто наука, яка вивчала закономірності прогресування дитини та залежність визначальних факторів від різних складових компонентів, адже всі діти різні, зі власними притаманними лише їм особливостями, перевагами та недоліками.

Початок XX ст. відзначився збільшенням кількості «важковиховуваних» дітей. Така тенденція була зумовлена низкою соціально-економічних проблем (війни, революція, скасування царської влади, утворення нової держави тощо) й залишила свій відбиток на дітях молодшого віку та підлітках.

У ті часи вчитель мав докласти багато зусиль задля вивчення учнів класу та підібрати дієві засоби організації учнівського колективу, особливо в початкових класах. А мета педології як науки полягала у «дослідженні соціально-класового середовища, організації та діяльності дитячого колективу, питань дитячої праці, класової дисципліни, дитячого й молодіжного руху. Відбувалося оформлення біогенетичного й соціогенетичного напрямів у педології» [116].

Яскравими представниками українських учених-педологів були: С. Ананьїн, О. Залужний, К. Лебединцев, В. Протопопов, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін. Ці дослідники мали власні погляди на розвиток науки, а головною метою їхніх розвідок стало визначення індивідуальних особливостей дитини з урахуванням впливу навколишнього середовища задля успішної реалізації у суспільстві.

Основні напрями педологічної роботи в закладах освіти було виділено на засіданні РНК УРСР 03 травня 1932 р. До них віднесено:

- обґрунтування учбово-виробничого навчання і виховання трудової культури учнів;
- аналіз раціоналізації педологічного процесу;
- педологічна робота в справі організації побуту та довілля учня;
- гігієнічно-оздоровча робота серед учнів;
- обстеження виробничого та культурно-побутового середовища учнів;
- профконсультація, профорієнтаційна робота з учнями;
- проведення педологічної пропаганди [207, арк. 31].

Однак, у 30-ті роки ХХ ст. педологія як наука піддалась гострій критиці з боку вчених та представників радянської влади. Головною причиною був потужний розвиток та індустріалізація країни, а також посилення ідеологічного впливу на особистість. Країні були потрібні люди для побудови соціалістичної держави, а також певні психологічні важелі та прийоми впливу на людську свідомість. Радянська влада чекала від педології та вчених-педологів швидких результатів та конкретного плану дій. Але ця

наука не виправдала очікувань, адже в межах педології неможливо винайти універсальну схему дій та впливу на кожну людину. Такий запит йшов усупереч класичним постулатам педологічної науки.

Тому на першому Всесоюзному з'їзді з питань вивчення поведінки людини (1931 р.) були озвучені думки щодо недоцільності існування такої науки як педологія. Так, М. Басов виказав думку, що «світогляд дитини є центральним моментом для характеристики її особистості та розвитку» [315, с. 325]. Як зазначає Т. Янченко, «українські вчені на чолі з О. Залужним у якості основи своїх досліджень розглядали вивчення соціальної спрямованості особистості (ставлення дітей до радянської влади і партії, до товаришів, до своїх обов'язків, до приватної і державної власності, до релігії, до представників різних національностей). Співробітники Інституту методів шкільної роботи (м. Москва) С. Ривес і А. Гельмонт зосередили увагу на вивченні ідеології та класової свідомості дітей, зокрема за допомогою методу тестів-колізій [315].

Підбиваючи підсумки з'їзду, його учасники виділили головну мету, а саме: зміну провідної ідеї педологічної науки, яка була озвучена у ракурсі того, що: «основним моментом у вивченні індивіда, який формується, є дослідження його класової спрямованості, залежно від якої розвиваються всі інші аспекти його поведінки, а тому вивчення ідеології та світогляду сучасного дитинства стає для педології найактуальнішим завданням, зумовленим загостренням класової боротьби» [315, с. 341-342].

Згодом, під тиском ідеологічної спрямованості, змушені були змінити свою думку щодо мети та завдань педології й українські вчені, зокрема О. Залужний., І. Соколянський та ін. Поступово педологія як наука перетворювалась на механізм розробки та втілення маніпулятивних технік серед учнів шкіл, задля укріплення позицій марксистсько-ленінської ідеології. Завершальним етапом в існуванні та функціонуванні педологічної науки стала постанова, яка була прийнята ЦК ВКП (б) «Про педологічні перекошення в системі наркомосів» (4.07.1936 р.) [43, с. 63].

У постанові підкреслювалось, що «теорія і практика педології базується на псевдонаукових, антимарксистських положеннях та перебуває у кричущій суперечності з марксизмом і з усією практикою соціалістичного будівництва», а також недопущення «панування експлуататорських класів і «вищих рас» і приреченості трудящих класів і «нижчих» рас» [43]. Педологія як наука була визнана шкідливою для радянського суспільства і повністю вилучена із наукового та педагогічного обігу.

Новий 1936-1937 н. р. ознаменувався змінами в навчальній мережі дисциплін. Так, згідно наказу Наркома освіти «Про викладання історії та суспільствознавства в початковій, неповній середній та середній школі УСРР» від 4 вересня 1936 р. № 645 був зроблений перерозподіл навчальних годин з історії в 3 та 4 класах шкіл. В 3-4 класах пропонувалося розпочати вивчення історії в другому півріччі, ті години, які звільнилися в I семестрі, дозволялося використати для вивчення мови та арифметики (або на власний розсуд у 3 класі).

До програм з літератури було внесено святкування пушкінських днів, присвячених 100-річчю з дня смерті О. Пушкіна. Для учнів шкіл з російською мовою викладання, були підготовлені завдання для кожного класу, з 1 по 10. Учні шкіл з усіма іншими мовами викладання завдання виконували з 5 класу. Школярі вчили напам'ять уривки з прозових та віршованих творів, розігрували сценки, ставили п'єси на заняттях драматичного гуртка у позашкільний час тощо (додаток Д.9). Метою проведення пушкінських днів в Україні стало «піднесення знань з російської мови і літератури, яких ще дуже і дуже бракує як в учителів, так і в учнів шкіл України» [239]. Радянська влада всілякими шляхами намагалась утвердити російську культуру на території України.

Поруч із успішним упровадженням і розширенням обсягу вивчення російської мови та літератури в українських школах серйозно постало питання про викладання трудового навчання. Починаючи з 1933-1934 н. р., години на викладання трудового навчання суттєво зменшилися, а надалі ця

тенденція продовжувала мати місце. Серед основних причин такої ситуації Нарком освіти В. Затонський називав те, що «деякі школи зовсім занедбали трудове навчання та припустили перекручення в цій справі, звівши трудове навчання лише до роботи в майстернях, які часто-густо не були потрібною мірою устатковані» [243].

Для вирішення означеної проблеми всім директорам шкіл, завідувачам та керівникам райВНО було наказано звернути на неї увагу та поставитися серйозніше. З учнями 1-4 класів уроки трудового навчання мали проводити в класних кімнатах, якщо в школі були відсутні майстерні та пристосовані приміщення.

Однак, 23 лютого 1937 р. наказом № 309 заступника Наркома Т. Дитюка «Про відміну викладання труда в школі» трудове навчання (як окремий предмет в школах) скасували. У наказі наголошувалось, що шкільні майстерні не пристосовані до вимог суспільства й «учням прищеплюються абсолютно неправильні уявлення про сучасне індустріальне соціалістичне виробництво, що базується на найвищій техніці» [214]. Як наслідок, майстерні реорганізували, а елементи політехнізму активно впроваджували в процесі викладання точних наук: математики, фізики, креслення та природознавчих дисциплін. Години, які вивільнилися, розподілили шляхом збільшення часу для вивчення таких предметів: арифметики (1 клас); мови (2 клас); малювання (3-4 класи). Ці події засвідчили, що в політехнічних школах фактично було відсутнє трудове виховання, а учні отримували лише уривчасті знання про політехнізацію, які не могли забезпечити міцності знань в майбутньому.

Наприкінці 1936-1937 н. р. школи УРСР отримали «Інструкцію про підготовку та проведення перевірочних іспитів у початковій, неповній середній та середній школі». Для учнів початкових шкіл відбулося деяке покращення – іспити складали лише учні 4-х класів. Навчальний рік для учнів 1-3 класів закінчувався 20 травня, для учнів 4-х класів – 17 травня.

Іспити розпочиналися з 20 травня. На проведення всіх іспитів відводилося 17 днів [66, с. 3 – 7].

Не зважаючи на той факт, що екзаменувались лише учні 4-х класів, навантаження не зменшилось. Відповідно до Інструкції, в 4-му класі мали проводитися такі іспити: «мова – писемні і усні, з викладової та окремо з другої мови; з арифметики – писемні та усні; усні іспити з природознавства та географії. Всього 8 іспитів, з них 5 писемних, 3 усних» [66]. Для кожного екзамену надавалися рекомендації щодо перевірки отриманих знань. Екзаменаційні завдання мали охоплювати весь вивчений протягом року програмовий матеріал. Проте не враховувалося, що така кількість іспитів украй негативно відображається на фізико-психологічному стані дитини, а тому є неприпустимою.

У 30-ті рр. ХХ ст. початкову та середню освіту підводили під єдиний формат, формувалися жорсткі обмеження та рамки шляхом вказівок, постанов, та невинного контролю за українським учительством. Як уже зазначалося, в 1935 р. була затверджена єдина організаційна структура школи, яка існувала до закінчення Другої світової війни.

Однак на цьому трансформації початкової освіти не завершилися. Для того, щоб утвердити тоталітарний режим та посилити комуністичний вплив на території всієї країни, з 1938-1939 н. р. розпочалася масова русифікація шкіл національних меншин.

З цією метою влітку 1938 р. прийнято Постанову «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», якою остаточно знищувався осередок української культури в школах України та завершилася повна русифікація освіти загалом.

У цей же період ЦК ВКП(б) прийняв постанови «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік та областей» та «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України».

Зокрема, відповідно до Постанови «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» (20.04.1938 р.) в усіх

школах України вводилося обов'язкове вивчення російської мови. Причиною стало те, що «окремі ланки партійного, радянського апарату і органи народної влади намагались підірвати проведення Ленінсько–Сталінської національної політики на Україні і підірвати братську єдність українського народу з російським народом і народами складу РСР» [229, с. 5].

Виходячи з вищезазначеного, було прийняте таке рішення:

- запровадити з 1 вересня 1938 р. російську мову як предмет вивчення в усіх неросійських школах України;
- в початкових школах розпочати вивчення російської мови з 2-го класу, в неповних середніх і середніх школах – з 3-го;
- наприкінці 4-го класу учні повинні мати елементарні навички читання, письма, розмови російською мовою;
- внести корективи в діючі навчальні плани з урахуванням змін у викладанні російської мови, для початкових шкіл: 2 клас – 2 год., 3-4 класи – 4 год.; для неповних середніх і середніх шкіл: 3-4 класи – 4 год. [229].

Школа стала могутнім важелем та засобом маніпулювання свідомістю учнів у формуванні громадянської позиції, а навчальні заклади – тим місцем, в якому виховували прихильників російської культури, поступово знищуючи українську культуру.

Зазначена Постанова була доповнена в жовтні 1938 р. Згідно доповнення, в 1938-1939 н. р. в неросійських школах з семиденним робочим тижнем збільшити кількість годин, які відводилися на вивчення російської мови. В початкових школах: 2 клас – 3 год. на тиждень, 3-4 класи – по 5 год. В неповних середніх і середніх школах: 3-4 класи – по 5 год. на тиждень [216, с. 8].

Отже, почала відбуватися повна уніфікація освіти та покладено край політиці коренізації, а згодом, й остаточно утвердилися радянський режим та російська культура на території України. Тим самим поступово знищувалася українська культура, мова, знецінювалися українські національні традиції, замість цього «насаджувалася» російська мова та культура.

Навчальне навантаження і розподіл предметів по роках навчання в початкових школах УРСР представлено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

**Навчальне навантаження в початкових школах УРСР
(1932 – 1940 рр.)**

№ з/п	Навчальні предмети	Навчальний рік / Кількість годин															
		1932 – 1933				1933 – 1934				1935 – 1936				1939 – 1940			
		Концентри/класи															
		1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
1	Рідна мова	6	6	5	5	6	6	5	5	9	9	5	5	1 2	1 2	7	6
2	Російська мова	-	-	1	2	-	-	2	2	-	-	2	3	-	-	5	5
3	Математика	5	5	5	5	5	5	5 (4)	5								
4	Арифметика									5	5	5	5	7	7	6	6
5	Природознавство	2	2	2	3 (2)	2	2	2	3 (2)	2	2	2	2	-	-	1	2
6	Суспільствознавство	2	2	2	2 (3)	2	2	2	2 (3)								
7	Географія	-	-	2	2	-	-	2	2	-	-	2	2	-	-	1	2
8	Політех. Праця	2	2	2	3	2	2	2 (3)	3								
9	Фізкультура	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0,5	0,5
10	Малювання і креслення	1	1	1	1	1	1	1	1								
11	Малювання									1	1	1	1	1	1	0,5	0,5
12	Муз. виховання	1	1	1	1	1	1	1	1								
13	Співи									1	1	1	1	1	1	1	1
14	Рукоділья і труд									1	1	-	-				
15	Історія									-	-	1	2	-	-	2	3
16	Каліграфія													2	2	-	-
	Разом	20	20	22	25	20	20	23	25	20	20	20	22	24	24	24	26

Джерела: [57, с. 743; 226, с. 3-19; 225, с. 2-5; 227, с. 5].

Після приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР, відбулася реорганізація початкових і середніх шкіл на території західної України. Відповідна Постанова була прийнята РНК УРСР 4 березня 1940 р.

№ 316. Згідно цієї постанови, «Народні школи» I ступеня були реорганізовані у початкові школи (4-річні); II і III ступеня – в неповні середні (7-ми річні); ліцеї та загальноосвітні гімназії – у середні школи (10-ти річні). Навчання в новоутворених школах було безоплатне. Дівчата й хлопці вчилися разом. Навчання в школах західноукраїнських земель за планами і програмами шкіл України пропонували розпочати з 1 січня 1940 р. [240, с. 2-3].

Як зазначає О. Фізеші, «за перший рік радянської влади Закарпаття в галузі народної освіти було досягнуто значних успіхів у відкритті шкіл. Переважну більшість нових шкіл було відкрито в гірських районах, де раніше їх не було. Так, у звіті про виконання плану IV кварталу 1945 року відділом народної освіти Закарпатської України, зазначається, що у 1945 – 1946 році в Закарпатті діяло 686 шкіл, в яких навчалось 100.246 учнів, навчальний процес забезпечувало 3.295 вчителів» [281, с. 257].

Упродовж 1932 – 1945 рр. основною формою організації навчальної діяльності молодших школярів була класно-урочна.

У педагогіці існують різні класифікації форм організації навчання.

Наприклад, Н. Мойсеюк запропонувала класифікацію за такими критеріями: «за кількістю учнів – індивідуальні форми навчання, мікрогрупові, групові, колективні, масові форми навчання; за місцем навчання – шкільні форми: урок, робота в майстерні, на пришкільній дослідній ділянці, в лабораторії тощо; позашкільні форми: екскурсія, домашня самостійна робота, заняття на підприємстві; за часом навчання – урочні і позаурочні: факультативи, предметні гуртки, вікторини, конкурси, олімпіади, предметні вечори та інші; за дидактичною метою – форми теоретичного навчання (лекція, факультатив, гурток, конференція), комбінованого або змішаного навчання (урок, семінар, домашня робота, консультація), практичного (практикуми) і трудового навчання (праця в майстернях, у спеціальних класах, на пришкільних ділянках тощо); за тривалістю часу навчання – класичний урок (45 хв.), спарені заняття (90 хв.), спарені скорочені заняття (70 хв.), а також уроки «без дзвінків» [115].

Для нашого дослідження науковий інтерес становить класифікація за місцем навчання.

Як зазначалося вище, до 1932 р. школярі навчалися за комплексними програмами, згідно яких більшість навчального часу вони проводили навчаючись у майстернях, виконуючи спільне завдання (лабораторно-бригадний метод). Однак, згодом основною формою організації навчання став урок. Поряд із тим невеликий відсоток часу молодші школярі проводили на ділянках пришкільної території та навчальних екскурсіях.

У процесі розвитку початкової ланки діячі освіти та науковці шукали та оновлювали не лише форми організації навчального процесу, а й методи викладання предметів. Головною проблемою розвитку початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці досліджуваного нами періоду стало те, що вчитель мав не лише забезпечувати учнів знаннями, а й навчити синтезувати теоретичні навички з практичними в повсякденному житті.

На початку 30-х рр. ХХ ст. діяльність учителів ускладнювалась ще й тим, що після прийняття постанови ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим роботи в початковій та середній школі» (25.08.1932 р.) при навчанні молодших школярів треба було підбирати нові методи роботи, адже старі не відповідали новим вимогам. Хоча, в більшості випадків, найбільш ефективними та найбільш часто використовуваними методами залишалися: бесіда, розповідь, ілюстрування, демонстрування, лабораторні та практичні роботи. Звісно, відбір методів залежав від специфіки навчального предмету, професійного рівня вчителя та умов, в яких проходили навчальні заняття.

У 1932–1945 рр. одним із головних предметів, згідно оновленого вектору розвитку національної освіти, була «Арифметика». Саме ця дисципліна мала розвивати в учнів математичні навички, логічне мислення, кмітливість, конструкторські здібності.

З урахуванням специфіки предмету та фізіологічних особливостей учнів початкової школи, в методичних порадиниках учителям надавалися рекомендації щодо викладання арифметики в 1-4 класах.

Так, А. Пчелко зазначав, що навчання арифметиці має бути конкретним, унаочненим та реалізовуватися через: 1) предметні наочні посібники; 2) малюнки, рисунки, креслення; 3) предмети знайомі учням, однак які не знаходяться перед очима; 4) абстрактний рахунок [246, с. 3].

Тобто навчання мало відбуватися шляхом використання великої кількості наочності. Зауважувалось, що учні 1-2 груп мають працювати при активній взаємодії з вчителем, учням 3-4 груп надавалась більше самостійності. Робота з підручником будувалась на засвоєнні навчального матеріалу шляхом розуміння правил, визначень, висновків, зроблених на основі спостереження учнями математичних фактів через вирішення задач та прикладів (як у школі, так і вдома). У посібнику підкреслювався і той факт, що до видання стабільних підручників, учні записували в зошити не тільки вирішення задач і прикладів, але і тексти узагальнень, висновків, правил, визначень тощо [246, с. 4].

У питанні вибору найбільш оптимальних методів навчання вчителі мали певну свободу. І. Кавун та Н. Попова у своєму методичному poradnikу [67, с. 26-41] окреслили класифікацію методів навчання арифметики, представлену на рис. 2.3.

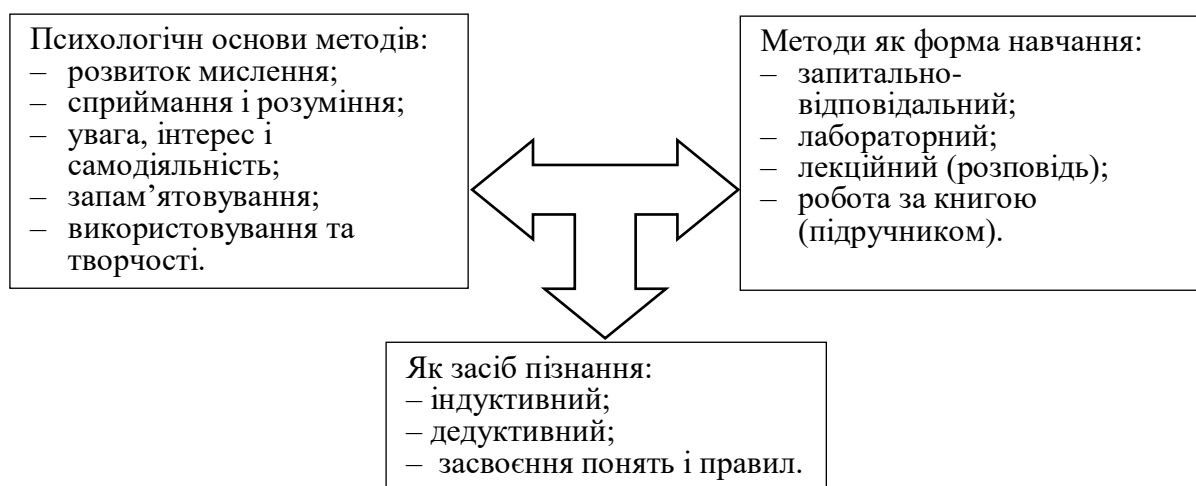

Рис. 2.3. Інформація про методи навчання арифметики за І. Кавун та Н. Поповою (1934 р.)

Із розвитком початкової освіти методи навчання арифметики поступово удосконалювалися. А. Пчелко у своєму методичному посібнику (1945 р.) [245, с. 12] наводить удосконалені методи, які використовувалися з метою виконання програми та надання учням глибоко усвідомлених, систематизованих й міцних знань та навиків, які були виведені на основі багаторічної практики, перевірені на досвіді та узгоджені з дитячою психологією (рис. 2.4).

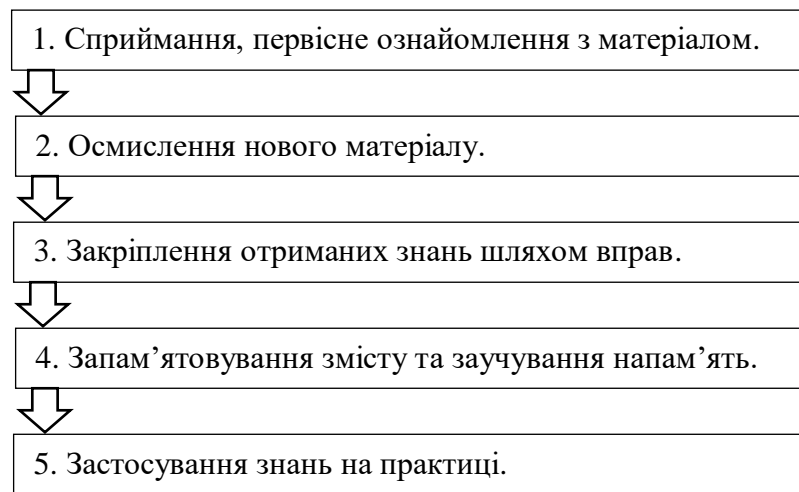

Рис. 2.4. Методи навчання арифметики за А. Пчелко (1945 р.)

Усі зазначені вище методи тісно пов'язані між собою, але мають свої особливості. Для кожного з них упродовж уроку виділяється особливий етап. Підтвердження цьому можна знайти в методичному poradnikу для вчителів молодшого концентру. Так, на уроці в першій групі при вивченні числа «4» вчитель використовував низку методів, які чітко прослідковуються за логікою побудови уроку (додаток Д.10).

Д. Волковський пропонував такі форми організації роботи для розв'язування задач:

– під час розбору задач нового типу: детальний аналіз учнями під керівництвом вчителя; демонстрація вчителем зразку запису задачі на дошці; переписування учнями задачі в зошити;

– під час вправлення на знайомих типах задач: один з учнів вирішує на дошці, інші записують в зошит; після розв'язування задачі відбувається перевірка кожної дії із поясненням та виправленням у разі помилки [29, с. 182].

На етапі вправ роль вчителя мінімальна, адже одним із пріоритетних завдань початкової школи є навчання учнів самостійно читати математичну книжку [246, с. 4].

Також були сформульовані рекомендації щодо організації самостійної роботи учнів молодших класів. Наприклад, для вчителів малокомплектних шкіл були надані рекомендації для підбору вправ учням. Це мали бути: а) численні приклади; б) задачі; в) креслення діаграм, геометричних фігур; г) вирізання фігур із паперу, склеювання моделей геометричних тіл тощо [29, с. 161].

У методичних указівках учителям щодо навчання дітей письма та каліграфії наголошувалося на тому, що урок треба будувати на систематично підбраному матеріалі, який відповідає віку учнів; зберігати послідовність в розвитку навиків написання букв та шляхом спеціальних вправ усувати відхилення і недоліки, які порушують чіткість й розбірливість письма дитини [30, с. 3].

Урок письма пропонувалося будувати за таким планом:

- 1) постановка мети уроку;
- 2) підготовка до письма зошита та ручки;
- 3) перевірка вміння тримати зошит та ручку; спостереження за правильністю посадки;
- 4) показ учителем на дошці слів прописним шрифтом з аналізом букв на їх складові елементи;
- 5) розбір написаного з точки зору правопису: звідки почати і де закінчити, як з'єднати один штрих з іншим, одну літеру з іншою тощо;
- 6) написання однієї строчки самостійно та під рахунок [30, с. 2].

Основними засобами навчання учнів початкових класів письма та каліграфії були прописи (додаток Д.11) та зразковий показ письма вчителем на дошці із дотриманням нормальних норм написання букв і без використання зайвих умовних штрихів та прикрас.

Окрім вищеназваних наук, школярі вивчали предмети гуманітарної спрямованості: суспільствознавство, історію, читання тощо.

Учні молодшого шкільного віку вирізняються тим, що в них переважає наочно-образне мислення. Тому використання наочного матеріалу в початкових класах є необхідною умовою для кращого засвоєння учнями навчального матеріалу та активної їх участі в процесі уроку.

Протягом досліджуваного періоду на уроках арифметики використовували різноманітні засоби навчання.

Зокрема, І. Кавун, Н. Попова запропонували свою класифікацію наочних посібників [67, с. 41-47]. Ця класифікація подана на рис. 2.5.

Рис. 2.5. Класифікація наочних посібників
(автори: І. Кавун, Н. Попова)

З рис. 2.5 видно, що, окрім фабричних, використовувалися також саморобні посібники, які виготовляли вчителі разом із учнями та їхніми батьками. До саморобної скарбнички входили наступні елементи:

1. Образи чисел.
 - 1.1. Предмети рахунку: соломинки, камінці, прутики тощо.
 - 1.2. Цифри на картках.
 - 1.3. Числові фігури.
 - 1.4. Малюнки для демонстрації складу числа.
 - 1.5. Числова драбинка на папці.
 - 1.6. Пучки з прутиків, соломинок для вивчення цифр в межах 20, 100, 1000.
 - 1.7. Полоси, розділені на квадрати для демонстрування чисел другого десятку та першої сотні.
 - 1.8. Паперова смужка із замальованими на ній сантиметрами, дециметрами.
 - 1.9. Абак, для ілюстрації багатоцифрових чисел.

3			2			1		
Мільйон			Тисячі			Єдиниці		
9	8	7	6	5	4	3	2	1
сот. дес. єд.			сот. дес. єд.			сот. дес. єд.		
млн			тис.			єд.		
	8		8		8	8	8	8
					8			
					8			
					8			
					8			

Навчальний абак

2. Образи арифметичних дій.
 - 2.1. Предмети рахунку.
 - 2.2. Числова драбинка.
 - 2.3. Прилад для демонстрації складу числа першого десятку.
 - 2.4. Магічні квадрати.
 - 2.5. Числове коло для розвитку навиків додавання й віднімання.

навчання. До пасивних – фабричні демонстраційні прилади, якими користувався вчитель та лише демонстрував класу.

Згодом, список фабричних посібників збільшився та розширився. До переліку були включені: арифметичний ящик, числові таблиці, таблиці множення та ділення, вирішення задач, математичні ігри (лото, мовчанка та ін.) (додаток Д.12).

Проте, досить часто бракувало не лише наочного приладдя, а й необхідних для навчання підручників, зошитів, ручок, чорнил тощо. Так, у доповідній записці сектору соцвиху «Про стан запровадження загального обов'язкового навчання за 1932-1933 навчальний рік» зафіксовано дані про стан надходження навчального забезпечення до шкіл України [107]. У доповідній записці підкреслювалось, що є «багато випадків абсолютно незадовільного забезпечення підручниками в багатьох районах. В одні райони посилається більше ніж треба, в другі посилається недостатня кількість. Забезпечення шкіл зошитами абсолютно незадовільне. Низка районів за 4 квартал отримала лише по 2-3 зошити на учня. Для додаткової освітньої мережі зошитів зовсім не отримано. Забезпечена зошитами краще інших лише Київська область» [107, арк. 44].

У звіті завідувача Городецької польської ШКМ (молодшого шкільного віку) на Вінниччині наголошувалось на значних здобутках у розвитку школи (охоплення освітою всього населення шкільного віку, налагодження зв'язку з батьками, підвищення академуспішності учнів, активна участь в громадсько-політичному житті села тощо) у порівнянні з 1932-1933 н. р. Поруч із значними успіхами зверталась увага на гостру нестачу таблиць, шаф, наочного приладдя, подвійних вікон, майстерні з необхідним обладнанням [108, арк. 2-3].

У статистичних відомостях завідувачів відділами освіти щодо забезпечення шкіл України учбовим приладдям та устаткуванням за 1933 р. чітко простежується тенденція дефіциту необхідного матеріалу та приміщень для повноцінного проведення уроків (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Зведена відомість про забезпечення шкіл I концентру
навчальним приладдям і устаткуванням**

Наявність	Область			
	Одеська	Харківська	Дніпропетровська	Чернігівська
	Школи I концентру			
Загальна кількість шкіл	23	38	41	15
Мають робітні кімнати I концентру	7	12	18	-----
Досвідні земельні ділянки	23	5	31	7
Досвідні тваринницькі куточки	1	5	15	-----

Джерело: [270, арк. 42, 56, 57, 94].

Як видно з таблиці 2.7, школи I концентру не були забезпечені повною мірою навчальним обладнанням та устаткуванням. Це ускладнювало організацію та проведення повноцінного навчального процесу, зокрема на уроках праці, впровадження елементів політехнічного навчання, роботу на дослідних земельних та тваринницьких ділянках.

Ситуація ненабагато покращилась в наступні роки. Однак, у Постанові РНК УРСР № 686 від 23.06.1944 р. зверталась увага на «закупівлю та збір рарітніших вживаних підручників, що є у населення, і створити до початку нового навчального року запас шкільно-письмових приладь» [191, арк. 65, 73].

Кількість та перелік необхідного для навчання шкільного приладдя, яке мало бути виготовлене на 1944-1945 н. р., подано в додатку Е.1.

У додатках також представлено: тематичний план видавництва підручників та методичної літератури на 1945-1946 рр.; свідоцтво учениці початкової школи, в якому оцінки за навчальні дисципліни подано за чинною на той час шкалою («незадовільно», «задовільно», «добре», «дуже добре»); групування початкових шкіл за кількістю учителів, класів і учнів у 1943 –

1944 році; план підготовки вчителів 1-4 класів в 1944-1945 н. р. (додатки Е.2–Е.5).

Після того, як Друга світова війна розгорнулася на території України, початкова освіта змінила свій вектор розвитку. Зруйновані міста та села, розгромлені та спалені будинки й приміщення, евакуація населення, тисячі поранених та загиблих. Саме в такому середовищі проходило дитинство школярів того часу. Однак, навіть у таких умовах школи, по можливості, продовжували функціонувати, хоча й не на повну силу. На звільнених територіях, за можливості, відкривали санаторії для дітей, які залишилися без батьків. Діти потребували одягу, взуття, підручників та необхідного письмового приладдя для навчання. Такі табори і санаторії були відкриті за ініціативи та підтримки місцевих колгоспів [320].

Таким чином, основними подіями, які вплинули на подальший розвиток освіти, зокрема початкової, стали: зміни в навчальних планах (наприклад: у зв'язку з введенням військово-фізичної підготовки та нових предметів; збільшенням часу, який відводився на вивчення російської мови, зміною назв навчальних дисциплін; відміною викладання праці в школі та ін.); уведення цифрової 5-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів; запровадження роздільного навчання хлопців та дівчат; єдиних правил для учнів тощо.

Чергове оновлення змісту початкової освіти відбулося вже після закінчення Другої світової війни, у 1946 р.

Висновки до другого розділу

Студіювання джерельної бази надало можливість з'ясувати, що в першій половині 30-х рр. ХХ ст. вітчизняні вчені (С. Ананьїн, О. Залужний, В. Протопопов, Я. Чепіга) продовжували розробку теоретичних основ педології, яка в 1936 р. припинила своє існування, оскільки була проголошена псевдонаукою.

Упродовж 1932–1945 рр. у наукових колах широко обговорювалися: ідея народної школи (Т. Лубенець, С. Русова); концепція «нової школи», де навчання мало відбуватися рідною мовою (С. Чавдаров); проблеми соціальної спрямованості особистості (О. Залужний), усебічного розвитку дитини, дитиноцентризму (Т. Лубенець), виховання в колективі, поєднання навчання з продуктивною працею (А. Макаренко). Предметом наукового пошуку вчених стала розробка теорії і методики початкового навчання (Т. Лубенець, С. Чавдаров, Я. Чепіга).

Тим часом відбулися кардинальні зміни в діяльності шкіл. Якщо після Жовтневого перевороту всі зусилля освітянської галузі були направлені на ліквідацію малограмотності і неписьменності серед населення, то з 1932 р. головним завданням стала підготовка для вищих навчальних закладів грамотних людей, які б добре володіли основами наук.

Для вирішення цього завдання насамперед ліквідували комплексну систему навчання, яка дискредитувала себе, була визнана малодієвою та неефективною. Тому в 1932–1935 рр. законодавчими документами започатковано кардинальні зміни, які регламентували подальший розвиток початкової освіти: перехід до систематичного засвоєння наук на основі певних навчальних планів, програм і розкладів; уведення уроку як єдиної форми організації навчальної роботи; затвердження нової організаційної структури школи та єдиних правил керівництва нею; переведення навчальних закладів на обов'язкове семирічне навчання.

У 30-х рр. ХХ ст. в розвитку української педагогічної науки виникали значні труднощі. Треба було усунути педагогічне й методичне прожектерство, яке, зокрема, спричинило виникнення теорії «відмирання шкіл». Відбувалася перебудова навчальних планів, програм, підручників, які переважно не відповідали меті початкової школи, були відірвані від життя. Унаслідок зазначеного, навчання в школі не давало учням можливості отримати потрібні знання та не забезпечувало їхню міцність. Однак початкова освіта розвивалася під впливом тогочасних наукових розробок і

мала досить високі показники. Водночас багато досягнень було знищено подіями Другої світової війни, яка змусила учнів пристосовуватися до навчання в кардинально нових умовах.

Проте у 1932–1945 рр. в умовах стабілізації освіти була створена досить успішна для того часу модель функціонування шкіл на території України. Цей період відзначився чіткою структуризацією освітнього процесу, однак став важким випробуванням для української національної культури, яка була майже знищена.

Початкова освіта в школах України піддавалася постійним трансформаціям з боку радянського керівництва. Була здійснена повна уніфікація шкільної освіти, підпорядкування її єдиним державним вимогам (1932–1938 рр.). Українські діти мали здобувати освіту в школах із жорстким тоталітарним режимом та вимогами щодо посилення ідеологічної й патріотичної складових освітнього процесу, були позбавлені права навчатися рідною мовою та виховуватися згідно з традиціями українського народу (1939–1945 рр.).

Головною метою держави проголошувалася побудова такої системи освіти, яка б забезпечувала виховання громадян соціалістичної країни, заснованої на постулатах марксистсько-ленінської ідеології.

Зміст освіти в початкових школах не був сталим: запроваджувалися нові предмети, старі – змінювали назви або вилучалися. Так, у 1937 р. із навчальних програм вилучили труд; у 1938 р. до програм та переліку навчальних предметів, обов'язкових для вивчення, включено російську мову. Відповідно, з 1939 р. зменшено кількість годин на вивчення української мови. У 1942 р. уведено військово-фізичну підготовку.

Із початком Другої світової війни в роботу початкових шкіл внесено такі корективи та нововведення: значне посилення патріотично-виховної складової освітнього процесу (1942 р.); уведення роздільного навчання дівчат і хлопців, яке мало підвищити рівень дисципліни та патріотичні настрої серед школярів, обов'язкового навчання дітей семирічного віку в початкових,

неповних середніх та середніх школах (1943 р.); запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінок успішності та поведінки учнів, а також випускних екзаменів для учнів, які закінчували школу, зокрема початкову (1944 р.).

У 1932–1945 рр. основною формою організації навчання був урок, однак широко використовувалися екскурсії, праця на пришкільних ділянках.

У початкових школах застосовували такі методи навчання: пояснення, бесіда, розповідь, робота за книгою, ілюстрування, демонстрування, досліди, вправи.

До основних засобів навчання учнів початкових класів відносили підручники, а саме: Н. Попова «Підручник арифметики для початкової школи», А. Янковська «Буквар», П. Афанасьєв «Підручник з російської мови для 1–2 класу», А. Воскресенська та ін. «Прописи», Л. Терехова «Географія» 3–4 класи, В. Тетюрев «Суспільствознавство» 3–4 класи та ін. Досить поширеними були навчальні посібники, графічні засоби (картини, малюнки, географічні карти), діафільми, предметні ігри.

До *позитивних тенденцій* розвитку початкової освіти віднесено: на стандартизаційно-уніфікаційному етапі (1932–1938 рр.) – упровадження предметного навчання та стабільних підручників, уведення загального обов'язкового початкового навчання, посилення виховної складової в освітньому процесі молодших школярів (популяризація спорту, активного відпочинку в позашкільний час, зайнятість дітей у гуртках); на реформаційно-авторитарному етапі (1939–1945 рр.) – подальше розширення мережі шкіл, уведення бального оцінювання навчальних досягнень учнів, залучення дітей до суспільно-корисної праці.

Негативними тенденціями є такі: на стандартизаційно-уніфікаційному етапі – пріоритетність політичних завдань, повна уніфікація, суворий контроль радянського керівництва за функціонуванням освітянської сфери, відсутність поєднання теоретичних навичок та знань із практичними, недосконалість навчальних планів та програм для початкової школи; на

реформаційно-авторитарному етапі – ініціювання реформ без моніторингових досліджень; домінування авторитарного стилю роботи з учнями, утвердження російської культури шляхом збільшення кількості годин для вивчення російської мови, значне перенавантаження молодших школярів навчальною інформацією та запровадженням екзаменів для учнів початкової школи, нестача кваліфікованих вчителів початкових шкіл, гострий дефіцит шкільного приладдя та складні умови для навчання молодших школярів упродовж Другої світової війни.

Матеріали та висновки другого розділу висвітлено у наукових публікаціях автора [265; 291; 296; 298; 304–307; 309; 310].

РОЗДІЛ 3

ОНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

(1946 – 1958 РР.)

3.1. Організаційно-педагогічне забезпечення освітнього процесу

Комплексне вивчення історичного шляху розвитку освіти доводить, що будь-які нововведення в державному устрої починаються з освітянських змін.

В Україні, як пише Л. Березівська, «зі зміною державної політики в ході шкільного реформування змінювалася і парадигма виховання її громадян: на засадах православ'я, монархізму і вірності государю в імперську добу; на національних цінностях (українська мова, література, історія, традиції, релігія, культура) у період існування української державності (1917–1920) або її відродження в 1985–1991 роках; на принципах націоналізму, інтернаціоналізму, атеїзму у 20-х роках; на комуністично-класовій, атеїстичній ідеології у 1930–1985 роках» [1, с. 46].

Охоплений дослідницею часовий проміжок, зокрема досліджуваний нами період, відзначився багатьма подіями, які трактуються науковцями дещо по-різному.

Так, О. Сухомлинська про 1933–1958 рр. зауважує, що це час, коли українська педагогіка була складовою «російсько-радянської культури» [274, с. 65-66].

Д. Дзвінчук 1931–1959 рр. виокремив як «період утвердження командно-адміністративної системи управління освітою як організаційної основи тоталітарного режиму, посилення бюрократичного централізму і втрата децентралізації» [52, с. 35].

Відповідно до класифікації Л. Березівської, «1930–1946 рр. – прихована реформа, або реорганізація української шкільної освіти в ході радянських урядових постанов, боротьби з українізацією, масових репресій проти освітян; 1946 – поч. 50-х років ХХ ст. – реалізація або поглиблення

радянської системи шкільної освіти в умовах регламентації освітнього простору» [3, с. 48].

Отже, якщо 30-ті – початок 40-х рр. ХХ ст. ознаменувалися лише імплементацією «радянського тоталітарного режиму в українську систему освіти шляхом репресій та пригнічення української культури, то 1946–1958 рр. стали періодом востання та утвердження радянської культури, системи, яка мала на меті чи не повне знищення української нації. Після перемоги в Другій світовій війні у 1945 році в країні надзвичайно гостро відчувалися соціальні проблеми. Мільйони понівечених життів та доль, зруйновані вщент міста й села, відсутність інфраструктури та інші не менш важливі проблеми. Перед державою постало питання відновлення народного господарства, соціально-культурної сфери в найкоротші терміни» [308, с. 303].

Іншою важливою і трагічною подією для українців став голодомор 1946–1947 рр. У ті роки «країну відбудовували, а отже потрібні були кошти й чималі. Україна ж була (і залишається донині) надзвичайно потужною аграрною країною, тому всі політико-економічні рішення 1946–1947 рр. були спрямовані на експорт ресурсів, у тому числі й харчових» [308, с. 304].

Відповідно до вказівки «зверху», «Рада Міністрів УРСР і ЦК КП (б) у Постанові від 4 липня затвердили річний план здачі зерна державі з врожаю 1946 р. у кількості 340 тис. пудів (5440000 т). Незважаючи на настирливі прохання першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, хлібозаготівельний план Україні московський центр не зменшив, натомість зобов'язав беззаперечно і щонайшвидше виконати» [36].

Така політика вкрай негативно позначилася на всіх сферах життя країни. Люди голодували, повторювалася ситуація 1932 р. Щоб якось вижити, часто жінки разом з дітьми ходили від хати до хати і просили хоч якоїсь їжі. Розповсюдженим явищем стало жебракування, що заповонило майже всю територію України. Звісно, за таких умов про навчання, а тим паче повноцінне навчання дітей не могло бути й мови. Отже, «велика

кількість дітей перестала відвідувати школу, деякі з них просили милостиню, працювали в колгоспах; поширилися безпритульність, злочинність» [86, с. 10; 308, с. 305].

Так, станом на 10 лютого 1948 р. число дітей шкільного віку, які не були охоплені навчанням, у Запорізькій області склало 1557 осіб. Крім того, в Запоріжжі 20 шкіл працювали у три зміни. 14 шкільних приміщень використовувалися не за призначенням [137, арк. 1].

Значно знизився рівень дисципліни серед учнів, а стан шкіл був у край незадовільним. Наприклад, за результатами перевірки в Запорізькій школі № 11 зроблено низку зауважень. Констатовалося, що внаслідок відсутності настирливої, щоденної роботи керівництва школи та всього педагогічного колективу, спрямованої на створення свідомої твердої дисципліни серед учнів – приміщення доведено до антисанітарного стану, нові шкільні меблі зіпсовано, на них вирізьблені надписи, двері забруднені, панелі пооббивані. В коридорах, залах і класних кімнатах відсутнє художнє оформлення, яке сприяло б вихованню в учнів естетичного смаку та бережливого ставлення до речей [148, арк. 4].

Однак, незважаючи на важке соціально-економічне становище, діти мали ходити до школи. Адже, питання охоплення освітою перебувало на контролі у відповідних керівних органів.

Так, перевірка шкіл Запорізької області в перший день занять у 1954 р. показала, що на заняття без поважної причини не з'явилося 13 тис. учнів. Із них значна частина була затримана батьками через участь дітей у роботах в колгоспних бригадах [145, арк. 148]. Водночас, за прогули уроків, ухилення дітей від відвідування шкіл відповідали батьки та опікуни за статтями кримінального та адміністративного правопорушення.

Якщо в 30-ті рр. ХХ ст. в УРСР «функціонувала державна, централізована, авторитарна, платна, однотипна, водночас частково диференційована за національним критерієм і за станом здоров'я учнів «школа навчання», то у 40-ві роки ХХ століття вона «трансформувалася в

умовах війни в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних, педагогічних та культурологічних детермінант» та «ґрунтувалася не на здібностях і нахилах учнів, а на їхній належності передусім до певної статі чи національності» [161, с. 17].

Багато планів щодо освітнього процесу не були реалізовані через події Другої світової війни. А тому в повоєнний час одним із найважливіших завдань стало відновлення нормального функціонування роботи шкіл на території України. Це закономірно, оскільки тут впродовж Другої світової війни було зруйновано «32930 приміщень навчальних закладів» [255, арк. 6]. Зазначене негативно позначилося на розвитку шкільної освіти.

У 1949 р. Наркомосом УРСР було запроваджено обов'язкове загальне семирічне навчання. Обов'язкову освіту в обсязі семирічної школи мали здобувати діти в сільській місцевості та в промислових містах і центрах країни. Це були підготовчі кроки до глобальних освітніх реформ 1950-х рр.

Зазначене стало своєрідним продовженням реалізації основних положень Постанови ЦК ВКП(б) «Про введення загального обов'язкового навчання» (14.08.1930 р.). Тобто, в повоєнний період цілеспрямовано відбувалося «відновлення освітньої системи, спрямованої на забезпечення можливості всім громадянам здобувати освіту» [55, с. 187].

Незважаючи на успіхи влади у справі охоплення освітою та зниження кількості неписьменного та малограмотного населення, в 1950-х рр. значна частина дітей залишалась малограмотною. Для боротьби з цією ситуацією було запропоновано вжити низку заходів, а саме: запровадити щомісячний (станом на 1 число кожного місяця) облік дітей-переселенців шкільного віку та забезпечити повне охоплення їх навчанням у школах; протягом навчального року систематично надавати всебічну допомогу цим дітям у навчанні; для дітей-переселенців, які проживають на великій відстані від шкіл, організувати інтернати або підвіз до шкіл; забезпечити школи і гуртки для навчання неписьменних і малописьменних обладнаними приміщеннями, опаленням і освітленням; через книготоргівельні організації повністю

забезпечити підручниками, зошитами і шкільно-письмовим приладдям усіх учнів-переселенців, які навчаються в масових школах та в школах з ліквідації неписьменності і малописьменності [133, арк. 94-95].

Пропонувалося також нагороджувати вчителів і робітників народної освіти грошовими преміями за віддану та високоякісну роботу з навчання неписьменних і малописьменних [151, арк.16].

Унаслідок бойових дій на території УРСР впродовж Другої світової війни була зруйнована чимала кількість шкільних приміщень. Хоча відбудова шкіл відбувалася значними темпами, але приміщень все одно катастрофічно не вистачало. Останнє пояснювалося тим, що для відновлення будівель треба було багато часу. Так, в Пологівському районі Запорізької області школа відновлювалася протягом 5 років, а у Василівському – 4 роки [143, арк. 78].

Тому учні були змушені вчитися в дві, а подекуди й у три зміни, як, наприклад, у Сталінській, Миколаївській, Полтавській, Харківській та інших областях. Зокрема, в 1948 р. тризмінне навчання існувало в Дніпропетровську – 169 класів, Кривому Розі – 21, Запоріжжі – 27, Одесі та Одеській області – 121, Харкові та Харківській області – 123 [201, арк. 80-81]. Однак, такий режим роботи вкрай несприятливий для дитячого організму й порушує санітарно-гігієнічні вимоги щодо навчання дітей, особливо молодшого шкільного віку.

Як наслідок, 28 січня 1950 р. Радою Міністрів УРСР прийнято постанову № 191 «Про скорочення другої зміни навчання в школах УРСР у 1950-1951 навчальному році», де відзначалося успішне запровадження семирічного навчання в сільській місцевості та збільшення учнівського контингенту (з 728 тис. до 1 млн. 23 тис.) у порівнянні з 1948-1949 н. р. Однак, поряд із здобутками, вказувалося на суттєві недоліки в роботі місцевих органів влади. Зокрема, засуджувався вкрай низький рівень контролю за будівництвом нових шкіл та повільне звільнення шкільних приміщень, які використовувалися не за призначенням. А отже, керівникам місцевої влади наказувалося до 1 серпня 1950 р. закінчити звільнення

вищеназваних шкільних приміщень, виготовити 100 тис. нових парт та забезпечити перехід на першу зміну навчання учнів, особливо 1-4 класів [185].

На початку 50-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап розвитку загальноосвітньої школи. Як писав Ф. Корольов, «в 1952 – 1953 рр. школа і педагогіка вступають до нової доби свого розвитку. Розпочинається період переходу від загальної семирічної освіти до загальної середньої освіти й здійсненню політехнічного навчання в середній школі на базі подальшого підйому всієї навчально-виховної роботи» [80, с. 116].

Цей час ознаменувався розширенням та впорядкуванням мережі шкіл. У зв'язку з переходом до обов'язкової семирічної освіти відкривалися нові початкові, семирічні і середні школи, а також початкові школи реорганізовувалися в семирічні, а семирічні в середні.

Так, в 1950-1951 н. р. в Херсонській області розширилася мережа шкіл та відкривалися нові класи, а саме: Генічеський район – 125 класів, Каховський район – 35, Бериславський – 43, Нижньосірогозький – 32 [241, арк. 16–19].

Питання охоплення освітою населення постійно перебувало на контролі МО УРСР. Країні були потрібні грамотні та освічені люди, хоча б на базовому рівні, задля втілення єдиної мети – побудови комунізму. Згідно Постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1930 р. «Про введення загального обов'язкового навчання» [156, с. 111–113], обов'язковим навчанням в обсязі школи-семирічки мала бути охоплена молодь в промислових містах, фабрично-заводських районах і робочих поселень. Однак, через соціально-політичні події в житті країни та невідповідальне ставлення до власних обов'язків місцевої влади, облік дітей, які підлягають навчанням, не вівся, або вівся не в повному обсязі. В Постанові Ради Міністрів УРСР від 8 травня 1950 р. № 1345 «Про поліпшення обліку дітей і підлітків шкільного віку» наголошувалося, що «за даними Статистичного управління УРСР, на 1 січня 1950 року, лише по селах не було охоплено навчанням у школах понад 100

тисяч дітей від 7 до 15 років» [184, с. 146–147]. Постанова 1950 р. зобов'язувала керівників відділів народної освіти, депутатів, директорів та завідувачів школами забезпечити максимально повний і точний облік дітей та ввести в усіх школах книги обліку учнів та особові справи, з обов'язковою наявністю свідоцтва про народження. Проте, бажаного результату Постанова не принесла, а тому Наркомос УРСР періодично виносив це питання на контроль і підкріплював відповідними нормативними документами.

У ці роки постало питання підсилення внутрішньої шкільної дисципліни серед учнів шляхом упровадження системи заохочення й покарання. Так, згідно наказу міністра освіти РРФСР І. Каїрова «Про укріплення дисципліни в школі» від 12 грудня 1951 р., для учнів шкіл всіх типів були введені єдині правила поведінки в школі. Зокрема, розроблені міри заохочення й покарання [110, с. 80].

До заохочення відносилися: похвала вчителя, класного керівника, завідувача навчальною частиною, директора (завідувача) школи; письмова подяка директора (завідувача) школи з оголошенням перед класом або загальними зборами учнів; нагорода книгою, подарунком тощо; нагорода срібною й золотою медаллю за відмінні та видатні досягнення в навчанні і зразкову поведінку із занесенням на «Дошку пошани» [там само].

Способи покарання були наступні: осуд з боку вчителя, класного керівника, завідувача навчальною частиною, директора (завідувача) школи; наказ вчителя винному учню стати біля парти; догана перед класом; видалення з класу, з уроку; залишення після уроків для виконання невиконаного домашнього або класного завдання; виклик на педагогічну раду; догана, оголошена наказом директора по школі; зниження оцінки за поведінку; переведення в інший, паралельний клас або в іншу школу; виключення зі школи [там само].

Такі заходи, на думку керівництва, мали зміцнити та покращити трудову дисципліну та відповідальність серед учнів не лише початкової школи, а й усіх класів.

У 50-ті рр. ХХ ст., як демографічний наслідок війни, виникли коливання контингентів учнів шкіл. Так, кількість учнів 1-4 класів у 1953-1954 н. р. складала 12106 тис. осіб, тоді як у 1951-1952 н. р. їх було 19671 тис. Незначний приріст числа учнів почався лише з 1955-1956 н. р. [35, с. 71].

Ці роки стали своєрідним «трампліном» для реформаторського переосмислення існуючої на той час системи освіти та побудови нової, яка б відповідала високим ідеалам побудови комунізму.

Яскравим підтвердженням новітніх планів та реформ стали «Директиви по п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951 – 1955 рр.», затверджені на ХІХ з'їзді ВКП(б), який пройшов 5–14 жовтня 1952 р. [156, с. 45]. Згідно цього документу, до кінця п'ятирічки планувалося завершити перехід від семирічної на загальну середню освіту (десятирічка) в столицях республік, містах республіканського підпорядкування, в обласних, крайових і великих промислових центрах. А також створити умови для переходу в наступній п'ятирічці до загальної середньої освіти (десятирічки) в інших містах і сільських місцевостях [там само].

Однак, у багатьох школах перехід до десятирічної освіти відбувався повільно й вкрай незадовільно. На цьому наголошувалося, наприклад, в наказі «Про виконання загального десятирічного навчання в школах м. Запоріжжя». У документі наведено низку причин, які завадили виконанню плану, зокрема: відсутній облік дітей (іноді вступом учнів до школи займалися лише класні керівники); виключення зі списків учнів школи, які її не відвідували під видом «переростків» і «розумово відсталих»; адміністративно-канцелярські методи роботи керівництва шкіл, а не посилення роз'яснювальної роботи серед населення [146, арк. 321].

Саме тому в першій половині 50-х рр. ХХ ст., впродовж наступної п'ятирічки, відбулись значні зміни, які мали відбиток на початкових школах. Великі за кількістю учнів початкові школи реконструювали в семирічні, а семирічні – в середні. Малокомплектні школи - ліквідували. Такі дії мали низку позитивних та негативних наслідків, оскільки розпочалося поступове

структурування та реорганізація системи освіти. Та нововведення відбувалися вкрай швидко й не підготовлено, а отже, учні невеликих сільських шкіл мали труднощі в отриманні освіти (оскільки малокомплектні школи ліквідували) та з якістю викладання для старшокласників, адже оснащення шкіл було на низькому рівні.

Ще одним нововведенням стала пропозиція запровадити політехнічне навчання в середній школі, і зробити все необхідне для переходу на загальне політехнічне навчання.

Це рішення було зумовлене тим, що школа давала формальні знання та готувала до вступу у вищі навчальні заклади, однак учнями зовсім не відпрацьовувалися практичні навички, спостерігався відрив навчання від життя. Зазначене стало наслідком того, що, наприклад, «з 1937 р. із програм початкових класів було вилучено уроки праці, заняття у майстернях і на пришкільних ділянках» [10, с. 66].

Багато випускників шкіл не хотіли працювати на заводах та фабриках, а прагнули лише навчатися далі. Така тенденція призвела до гострої нестачі кваліфікованих спеціалістів на промислових підприємствах. Тому й було прийняте рішення про політехнізацію освітнього процесу в школах.

Одними із перших кроків МО УРСР, як акцентує Т. Денисюк, стало «впровадження з 1954 року в загальноосвітніх школах виробничого навчання, маючи на меті поєднання загальноосвітньої підготовки з підготовкою до практичної діяльності в різних галузях народного господарства» [51].

У цьому контексті в роботі початкових шкіл також відбулися зміни. В навчальні плани (хоч і через 17 років) знову внесли навчальний предмет «Праця і практичні заняття». Метою його повернення було залучення дітей до праці та виховання поваги й любові до своєї та чужої праці.

Такі дії привели до позитивних результатів. Зокрема, наприкінці 1958 р. відзначено покращення стану виробничого навчання в школах,

завдяки тому, що в 1-4 класах було накопичено великий досвід роботи з організації ручної праці [54, арк. 5].

Як уже зазначалося, роздільне навчання хлопців і дівчат, запроваджене у 1943 р., не виправдало себе.

Оскільки, як констатує О. Петренко, в «ході реалізації концепції роздільного навчання виникли деякі перепони, такі як: відсутність достатньої кількості шкіл та шкільних приміщень, обмежене фінансування освітньої галузі, а також малий відсоток підготовлених кваліфікованих учителів. Намагаючись вирішити це питання, школярів залучали до навчання у дві зміни (зранку хлопці, ввечері дівчата). Однак ці міри не дали бажаного результату, очікувані переваги роздільного навчання поступово зійшли нанівець. Тому 17 квітня 1954 р. прийнято Постанову Ради Міністрів про підготовку до введення спільного навчання у школах країни» [171, с. 339].

Наслідки даної реформи негативно відобразилися на ставленні хлопців і дівчат один до одного. Діти важко звикали до спільного навчання. Поставлена перед учителями задача щодо згуртування класу та налагодження доброзичливих стосунків між дітьми, значно ускладнювалася. Так описує практичний досвід подолання даної проблеми М. Данилов: вчителька З. Ястребова, вперше побачивши свій клас, помітила, що хлопці сиділи на одному боці класу, а дівчата – на іншому. Класний керівник побачила, що в даному класі відсутня дружба між учнями. Треба було виправляти ситуацію. Вчителька вишикувала учнів у лінійку за зростом, стежачи, щоб кожен учень правильно зайняв своє місце. Після цього розсадила учнів відповідно до їхнього зросту. В результаті за багатьма партами опинилися поруч хлопець і дівчина. Учні були незадоволені, дівчата майже плакали, хлопці були налаштовані ворожо. Класний керівник провела бесіду щодо дружби в класі, поєднавши її до дорослого життя в майбутньому. Шкільна дружба розглядалась як підготовка до дружби радянських чоловіків та жінок в суспільстві, на роботі, виробництві. Після цього діти залишилися на своїх місцях, поступово клас ставав більш дружнім та згуртованим [50, с. 46].

Тому ще одним документом, який вплинув на роботу початкових шкіл, стала Постанова Ради Міністрів СРСР № 1342 від 1 липня 1954 р. «Про введення спільного навчання в школах Москви, Ленінграду та інших міст» [180, арк. 18].

Згідно цієї Постанови, спільне навчання хлопців і дівчат вводилося з 1954-1955 н. р., з 1 по 9 класи. А органи місцевого самоврядування та відділи народної освіти мали всіляко допомагати школам в покращенні роботи та укріпленні дисципліни учнів.

Задля зменшення навчального навантаження на учнів 4-10 класів, Радою Міністрів СРСР була прийнята Постанова № 717 від 15 квітня 1954 р. «Про скорочення кількості екзаменів в школах» [180, арк. 16-17].

У початкових класах перевідні екзамени складали лише учні 4-го класу, а тому, починаючи з травня 1954 р., до переліку іспитів було включено: російську мову (письмово), арифметику (письмово), а в УРСР додавалася ще й українська мова (письмово).

Якщо порівнювати постанови Ради Міністрів УРСР № 519 від 11 березня 1950 р. «Про перевідні і випускні екзамени та екзамени на атестат зрілості в школах Української РСР» [183, арк. 36-45] та вищезгадану Постанову можна зробити висновок про певне, хоч і не значне, розвантаження учнів початкової школи.

Така тенденція скорочення іспитів проіснувала декілька років, періодично оновлюючись. Так, в 1956 р. МО УРСР видало наказ № 160 від 10 квітня «Про перевідні і випускні екзамени та екзамени на атестат зрілості в школах Української РСР в 1956 році» [126, арк. 15-17]. Цим документом регламентувалася кількість екзаменів по класах та точні дати їх проведення (табл. 3.1). Письмові екзамени для учнів 4-10 класів у Запорізькій області розпочиналися о 18 год. [27, арк. 93].

**Інформація про екзамени в початковій школі
(1950 – 1957 рр.)**

Рік	Клас	Назва предмету			Дата
1950 – 1951	IV 4 екзамени	Російська мова (письмово і усно)	Арифметика (письмово і усно)		Не вказано
1954 – 1955	IV 3 екзамени	Російська мова (письмово)	Арифметика (письмово)	Українська мова (письмово)	7 червня 4 червня 1 червня
1956 – 1957	IV 3 (2) екзамен	Рідна мова	Арифметика	Російська мова (в школах з неросійською мовою навчання)	28 травня 31 травня 2 червня

Джерело: [126, арк. 15-17].

Оскільки в УРСР активно проводилися відбудова та розширення промислових підприємств, то для батьків, які працювали на заводах (іноді в дві зміни), гостро постало питання догляду за дітьми в позанавчальний час. Учні середніх і старших класів могли попіклуватися про себе самі, на відміну від учнів початкових класів.

Ураховуючи вищезазначене, МО УРСР видало наказ № 131 від 12 березня 1956 р. «Про організацію груп подовженого перебування учнів у школі» [127, арк. 210-214].

Організація груп подовженого дня мала свої особливості, а саме:

- 1) витрати на утримання груп повністю компенсували батьки, але в окремих випадках дозволялося звільняти від оплати, але не більше 15 % учнів, їх утримання відбувалося за рахунок асигнувань на освіту;
- 2) першочергове право на зарахування до груп мали діти матерів-одинок;
- 3) оптимальна кількість дітей у групі 25–30 осіб;
- 4) робочий день вихователя тривав не більше 5 год.;
- 5) під час перебування у групі, учні виконували домашні завдання, ходили на прогулянки, брали участь у заходах, запланованих вихователем;

б) вихователь ніс повну відповідальність за довірених йому дітей [127, арк. 210–214].

Кімнату або відповідне приміщення для роботи з учнями групи подовженого дня надавали школа або відповідна профспілкова організація [278, арк. 12]. Вони були устатковані відповідними меблями, бібліотечками з необхідними підручниками, художньою літературою, іграми для дітей [139, арк. 133]. Устаткування, книги для читання, ігри для учнів надавалися школою безкоштовно. За їхню цілість, збереження і доцільне використання відповідав учитель-вихователь [141, арк. 144].

Така організація роботи груп подовженого дня збереглася донині, а основні відмінності полягають в тому, що сучасні батьки оплачують лише харчування, настільні ігри, конструктори тощо, а педагогічне навантаження вихователя сьогодні становить 30 год. на тиждень, тобто по 6 год. щодня.

На XX з'їзді КП України (1956 р.) були озвучені здобутки народної освіти стосовно повсюдного здійснення загального семирічного, а в великих містах – десятирічного навчання. Однак, ураховуючи головну проблему шкільної освіти – відрив навчання від життя та недостатню підготовленість випускників до практичної діяльності, перед керівниками партійних органів ставилися завдання щодо політехнізації шкіл. Пропонувалося не лише ввести нові навчальні предмети (переробити навчальні програми з метою посилення зв'язку навчання з практичною діяльністю), а й практично залучати учнів до праці на підприємствах, в колгоспах, на дослідних ділянках і в шкільних майстернях [156, с. 46].

Як зазначає Л. Бондар, «у 1956 р. на освітянських нарадах незмінно обговорювалися проблеми реформування змісту шкільної освіти. Українські педагоги отримали можливість розробляти власні навчальні плани і програми» [10, с. 66]. А наприкінці 1958 р. проект перебудови та оновлення шкільної освіти винесли для загальнонародного обговорення.

24 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР прийнято «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти СРСР» [156, с. 53-61].

Цей документ передбачав «структурну перебудову загальноосвітньої школи: впровадження обов'язкової восьмирічної освіти (відповідно, початкова школа перестала бути окремою складовою системи освіти); перетворення середньої десятирічної школи в одинадцятирічну; створення матеріально-технічної бази для оволодіння учнями шкіл однією з масових робітничих професій. Стратегічним напрямом розвитку школи в законі було визначено політехнізацію, посилення зв'язку школи з виробництвом, навчання з продуктивною працею, особливо в середній ланці (15–18 років)» [174, с. 40].

Таким чином, у 1946–1958 рр. головною метою системи освіти України були відновлення й відбудова освітнього процесу та мережі шкіл, політехнізація шкіл і зміцнення зв'язку школи з життям.

До головних здобутків та нововведень можна віднести: запровадження семирічної, а пізніше й восьмирічної загальнообов'язкової освіти, відкриття груп подовженого дня, скорочення навантаження на учнів початкової школи, а також посилення виховної й трудової складової з метою запровадження політехнічного навчання і зменшення відриву школи від життя.

3.2. Зміст, форми, методи та засоби навчання в початкових школах

У 1946–1958 рр. питанням організації навчального процесу в початковій школі приділялась значна увага. Їх обговорювали на освітянських нарадах, учительських з'їздах, відображали у відповідній методичній літературі.

Чільне місце серед цих питань посідало видавництво підручників належної якості та відповідної кількості. Намагання покращити ситуацію сприяло тому, що в 1948 р. було затверджено план друку підручників для

початкових, семирічних та середніх шкіл у кількості 14 146 тис. примірників, а також 2514 тис. примірників методичної літератури, 3610 тис. наочних посібників [199, арк. 279]. Цей план наведено у додатку Ж.1.

Не менш важливе значення мала належна організація освітнього процесу початкової школи.

Так, А. Мельников, у книзі «Начальная школа. Настольная книга учителя» (1950 р.) висловив таке бачення організації навчальної діяльності молодших школярів. Він зазначив: «в 1-2-х класах доцільно щоденно проводити по 4 уроки; в 3-му класі один раз на тиждень 5 уроків (бажано, щоб це був другий або третій день тижня); в 4-му класі діти мають займатися три дні на тиждень по 4 год. і три дні по 5 год. У розкладі треба ці дні чергувати. Тривалість уроку має становити 45 хв.; 1-ої, 3-ої й 4-ої перерв – 10 хв., 2-ої (великої) – 30 хв.». [112, с. 30].

У 1-му класі в 1 півріччі, якщо дозволяють умови, А. Мельников уважав за доцільне зменшити тривалість уроку на 10 хв., відповідно збільшити тривалість перерв. Він писав, що за будь-яких умов тривалість четвертих уроків в 1-му класі не може перевищувати 35 хв. Викладання всіх указаних в навчальному плані предметів є обов'язковим, жоден предмет не може бути замінений іншим. На кожен навчальний предмет учитель зобов'язаний у своїй практичній навчальній роботі відвести обумовлену в навчальному плані кількість годин, не зменшуючи й не збільшуючи час, суворо керуючись встановленими нормами тижневих годин [112, с.30].

Рекомендації щодо організації освітнього процесу впродовж року надавалися в пояснювальній записці до навчального плану 1952-1953 н. р. Згідно документу, встановлювалась така тривалість навчання в початкових, семирічних та середніх школах: з 1 вересня по 18 травня включно з розподілом по чвертях: I-а – з 1 вересня по 6 листопада включно (58 робочих днів), II-а – з 10 листопада по 30 грудня (43 робочих дні), III-я – з 12 січня по 24 березня (62 робочих дні), IV-а – з 1 квітня по 18 травня (39 робочих днів) [120].

Уроки тривали 45 хв., перерви: перша, третя, четверта і п'ята – 10 хв., друга – 30 [120, арк. 1]. За таким режимом роботи працювали учні всіх класів з 1-го по 10-й.

Починаючи з 1957-1958 н. р., в режимі роботи всіх типів шкіл відбулися зміни. Тривалість навчального року розмежовувалася для учнів початкової і старшої ланок. Для 1–4 та 10 класів навчальний рік тривав з 1 вересня по 24 травня, з таким розподілом по чвертях: I-а – з 1 вересня по 6 листопада (57 робочих днів), II-а – з 9 листопада по 28 грудня (42 робочих дні), III-я – з 9 січня по 24 березня (62 робочих дні), IV-а – з 2 квітня по 24 травня (45 робочих днів). Тривалість уроків та перерв залишилися без змін. У складанні розкладу директори, завучі та завідувачі шкіл мали чергувати предмети так, щоб не перенавантажувати окремі дні навчального тижня важкими для засвоєння предметами та не допускати заміни одного предмету іншим [124, арк. 4].

У 1946 р. відбулося оновлення змісту початкової освіти. У програмах для початкової школи було зроблене деяке скорочення та перерозподіл матеріалу за роками навчання. Також друга половина 40-х рр. ХХ ст. відзначилася посиленням політико-ідеологічної складової, де в якості культових особистостей фігурували, зазвичай, В. Ленін та Й. Сталін. Як зазначає Л. Бондар, «новий навчальний план шкіл з українською мовою навчання не передбачав підготовчого класу. Природознавство, історію і географію було виділено у самостійні предмети не з 3-го, а з 4-го класу; у 3-му класі на вивчення української мови відводилося на 4 год. більше, у 3–4-х класах збільшилася кількість годин на фізичну підготовку (2 год.), а на співи – зменшилася (на 0,5 год.) у кожному класі. Незмінною залишалася кількість годин на вивчення російської мови, арифметики та малювання. У початковій школі з російською мовою навчання навчальний план відрізнявся від попереднього лише кількістю годин на вивчення мов. Українська мова вводилася з 2-го класу» [10]. Фрагмент навчального плану для початкової та середньої школи з українською мовою навчання наведено в таблиці 3.2.

**Фрагмент навчального плану для початкової та середньої школи
з українською мовою навчання (1946 р.)**

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень по класах			
		1	2	3	4
1.	Українська мова	12	10	11	6
2	Російська мова	-	3	5	5
3	Арифметика	7	6	6	6-7
4	Природознавство	-	-	-	1-2
5	Історія	-	-	-	3-2
6	Географія	-	-	-	3-2
7	Каліграфія	2	2	-	-
8	Співи	1	1	0,5	0,5
9	Малювання	1	1	0,5	0,5
10	Фізична підготовка	1	1	2	2
Разом		24	24	25	27

Джерело: [10, с. 64-68].

Поряд із посиленням комуністично-виховної ідеології в навчальних планах початкової школи все більше уваги приділяли природознавству, географії та курсам історичного профілю. Головним лейтмотивом нових підручників з історії стало «велике прагнення українців приєднатися до Росії та разом будувати світле комуністичне майбутнє». Тому історичні факти «перекручувалися» та переписувалися на догоду радянській владі, а Україна втрачала свою автономність і мову. Тобто, продовжувалася освітня політика попередніх років.

З 1948 року до навчальних планів початкової школи було включено вивчення іноземної мови в 3–4 класах по 2 год. щотижня. Учні мали змогу поряд з іншими дисциплінами вивчати англійську, німецьку, французьку, а згодом й іспанську мови (додаток Ж.2).

Вивчення цих дисциплін мало на меті надати учням елементарні знання мови для кращого засвоєння матеріалу в середніх класах. У 3 класі, вивчаючи англійську мову, учні знайомилися зі звуками та буквами, основами граматичного матеріалу (додаток Ж.3). У 4 класі основна частина роботи спрямовувалася на формування навичок роботи з текстами (додаток Ж.4).

У навчальних програмах було сформульовано перелік завдань, які мали вирішуватися у викладанні навчальних дисциплін у початкових класах (додаток Ж.5).

Дані додатку Ж.5 свідчать, що програмовий матеріал для опанування учнями молодших класів був достатньо змістовним і насиченим. Так, з історії учні 2–3 класів вивчали інформацію про давніх слов'ян, про становлення феодального й капіталістичного суспільства, про боротьбу між трудящими та експлуататорами; учні 4-го класу – історію СРСР у хронологічному порядку.

У 1952 р., як експеримент, для розширення та покращення викладання іноземних мов у школі в деяких школах УРСР для учнів 3-х класів була введена «Іспанська мова». Особливістю її викладання стало те, що на кожного вчителя іспанської мови треба було виділити по 2–3 середніх школи. Перелік навчальних закладів, де запроваджувалося вивчення іспанської мови, представлено в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Список областей УРСР, в яких вивчалась іспанська мова

Назви областей	Кількість учителів	Місце знаходження
Вінницька	1	м. Вінниця
Ворошиловградська	3	м. Ворошиловград
Дніпропетровська	4	м. Дніпропетровськ – 3, м. Кривий Ріг – 1
Житомирська	1	м. Житомир
Запорізька	1	м. Запоріжжя
Кам. - Подільська	1	м. Проскурів
м. Київ	5	м. Київ
Київська	2	м. Умань – 1, м. Черкаси – 1
Львівська	6	м. Львів
Миколаївська	1	м. Миколаїв
Одеська	4	м. Одеса
Полтавська	1	м. Полтава
Сталінська	9	м. Сталіно – 4, м. Горлівка – 2, м. Макіївка – 1, м. Жданов – 2.
Сумська	1	м. Суми
Харківська	6	м. Харків
Херсонська	1	м. Херсон
Разом	49	

Джерело: [53, арк. 328–329].

Однак, уже в 1953-1954 н. р., згідно наказу заступника Міністра освіти О. Філіпова № 525 від 6 жовтня 1953 р., викладання іноземної мови в 3–4 класах усіх семирічних та середніх шкіл скасували [125, с. 18].

Навчальне навантаження з різних предметів у початковій школі та їх перелік протягом досліджуваного періоду постійно змінювалися (додатки Ж.6, Ж.7). Це відображене в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

**Навчальне навантаження з предметів у початковій школі
(1946 – 1958 рр.)**

№ з/п	Предмет	Навчальний рік / Кількість годин															
		1946-1947				1952-1953				1955-1956				1957-1958			
		Класи															
		1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
1	Російська мова	14	14	15	8												
2	Арифметика	7	7	6	7	6	6	5	6	6	6	6	6	6	6	6	6
3	Природознавство					-	-	-	1 (2)					-	-	-	1 (2)
4	Суспільствознавство	-	-	-	3												
5	Географія	-	-	-	3 (2)	-	-	-	2	-	-	-	2	-	-	-	2
6	Фізкультура	1	1	2	2	-	1	2	3	2	2	2	2				
7	Малювання	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
8	Співи	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
9	Історія	-	-	-	2 (3)	-	-	-	3 (2)	-	-	-	2	-	-	-	2
10	Каліграфія					2	2	-	-								
11	Іноземна мова					-	-	2	2	-	-	-	4	-	-	-	-
12	Українська мова і література					13	10	11	6	13	13	13	9	13	10	10	6
13	Російська мова і література					-	3	5	5	-	-	-	-	-	3	4	4
14	Фізичне виховання													2	2	2	2
15	Праця і практичні заняття									1	1	1	1	1	1	1	2
16	Біологія									-	-	-	2				
	Разом	24	24	25	27	23	24	27	30	24	24	24	29	24	24	25	26/ 27

Джерело: [57, с. 743, 786; 120, арк. 1; 124, арк. 2].

Аналіз показників таблиці 3.4 доводить, що впродовж 1946 – 1958 рр. перелік навчальних дисциплін, які викладалися в початковій школі, та час, що відводився на їх вивчення, не були сталими. Наприклад, у навчальному плані 1946-1947 н. р. не було таких предметів, як: «Іноземна мова», «Праця і практичні заняття», «Біологія», але згодом їх ввели.

У порівнянні з попереднім періодом, деякі навчальні дисципліни змінили свої назви (рідну мову назвали українською мовою і літературою, математику – арифметикою, малювання і креслення – малюванням, музичне виховання – співами). Замість 2-х предметів: 1) політехнічна праця; 2) рукоділля і праця – введено один «Праця і практичні заняття».

Причини були різні. Зокрема, дисципліну «Праця і практичні заняття» запровадили внаслідок того, що в повоєнний період учні активно допомагали у відновленні та відбудовуванні заводів, фабрик, шкіл та інших державних об'єктів. Але окреслився помітний дисонанс між тим, чому навчали в школі, і тим, що відбувалося на практиці. Саме тому питання практичного впровадження трудового компонента в навчальних програмах викликало активну дискусію серед учительського складу країни, яка розгорталася, зокрема, на багатьох педагогічних з'їздах та конференціях.

До 1937 р. політехнічне навчання та трудова підготовка мали місце в навчальних планах і програмах початкових та середніх шкіл. Однак, у подальші роки виявилось, що в школах бракує необхідної для втілення політехнічного навчання матеріально-технічної бази. Тому, як зазначила Л. Піроженко, «відбувався поступовий перехід від спрямування на трудову політехнічну підготовку до так званого «словесного політехнізму». Зміст освіти наповнювався не безпосереднім вивченням трудової діяльності людей і реальною суспільно корисною працею, а технічними відомостями про різноманітні галузі промислового виробництва» [174, с. 27]. Такі дії призвели до вилучення трудового навчання в початкових класах в 1937 р. Унаслідок цього відбувся відрив школи від життя.

Починаючи з 1954 р., в школах України запровадили виробниче навчання, яке мало на меті комплексне поєднання навчальної діяльності із трудовою та з подальшою роботою в різних галузях народного господарства.

Наприклад, згідно річного плану Запорізької школи № 46 на 1955-1956 н. р., в переліку основних завдань передбачено: збільшення охоплення учнів технічними гуртками; концентрацію всіх зусиль в напрямку якнайкращої організації дітей для проходження сільськогосподарської практики під час осінніх робіт в колгоспі та виробничої практики на заводі; організацію столярної і швейної майстерень силами вчительського колективу, шефів та батьків [252, арк. 7].

На наступний, 1956-1957 н. р., педагогічний колектив згадуваної школи в робочому плані окреслив таке завдання: особливу увагу приділити запровадженню політехнічного навчання, зокрема чітко спланувати політехнічну роботу в учнівських колективах під час вивчення навчальних дисциплін і під час роботи у майстернях [253, арк. 3].

На з'їздах КП України постійно піднімалися питання поліпшення умов для здійснення політехнічної освіти в загальноосвітніх школах, обговорювалися найбільш великі перепони та шляхи їх подолання для усунення відриву навчання від праці. Як результат, у 1955-1956 н. р. в 1-4 класах до навчального плану ввели ручну працю [9, с. 90-91].

У 1946-1958 рр., як і в попередній період, основною формою організації навчальної роботи в початковій школі був урок.

У методиці радянської школи тих років виділялося декілька типів уроків, а саме: виклад нових знань; закріплення знань й навчальних навиків; повторення; перевірка знань; розбір робіт учнів; змішаний [110, с. 66-67].

Більшість із вищеназваних типів уроків використовувалася в початковій школі, але перевага надавалася змішаному (комбінованому) уроку, під час якого достатньо часу відводиться і викладу нових знань, і повторенню набутих раніше знань, і перевірці засвоєного навчального матеріалу. Як правило, всі структурні елементи уроку заздалегідь

планувалися вчителем. У початкових класах учитель намагався під час уроку якомога частіше використовувати наочність та різноманітні методи навчання.

Поміж методів навчання переважали: розповідь; пояснення; бесіда; робота з книгою; письмові і графічні роботи; демонстрування; ілюстрування.

На уроках з різних навчальних дисциплін використовувалися різноманітні методи і засоби навчання.

У цей час об'єктом багатьох наукових досліджень став підручник. Зокрема, висувалися численні вимоги до його змісту і структурних елементів [71, с. 288].

В освітньому процесі початкової школи одне з чільних місць займала арифметика. На її вивчення, наприклад у 1952 р., щотижня відводилося в 2-х та 4-х класах по 7 год., в 1-х і 3-х – по 6 год., що в загальній кількості складало близько 860 год. на рік [288, с. 3].

Курс арифметики було побудовано за певною структурою. В початкових класах вивчались цілі та іменовані числа, учнів ознайомлювали зі звичайними простими дробами та відсотками.

Для використання на уроках арифметики рекомендувалися методи, представлені на рис. 3.1.

1 група	<ul style="list-style-type: none"> • індукція (умовивід від часного до загального); • дедукція (умовивід від загального до часного)
2 група	<ul style="list-style-type: none"> • аналіз (хід мислення від невідомого – цілого, до відомого – частини цілого); • аналіз (хід мислення від відомого – частини цілого, до невідомого – цілого)
3 група	<ul style="list-style-type: none"> • аналогія (схожість понять і предметів)

Рис. 3.1. Методи навчання арифметики за В. Чічігінім (1952 р.) [288, с. 7–10].

Поміж прийомів навчання арифметики в середній школі в ті часи виділяли такі: 1) діалогічний – у початкових класах; 2) монологічний (починаючи з 5 класу та відводячи на це не більше 10–15 хв. уроку) [288,

с. 13]. Поряд із вищезгаданими методами навчання використовувалися й інші (рис. 3.2).

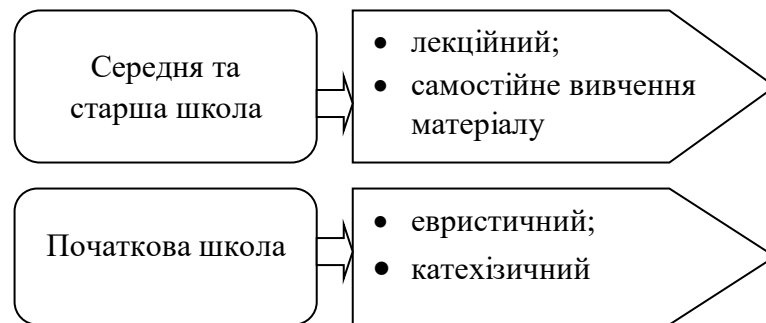

Рис. 3.2. Методи навчання арифметики за В. Брадїс (1954 р.) [12, с. 64-77].

У процесі навчання арифметиці вчителі використовували посібники, які представлено на рис. 3.3.

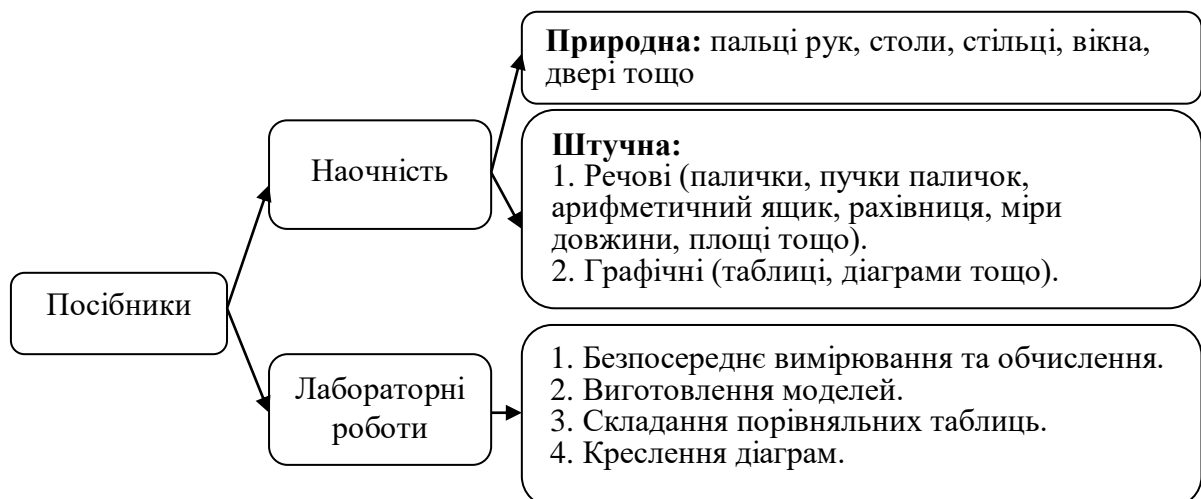

Рис. 3.3. Класифікація посібників для навчання арифметики за В. Чічінім (1952 р.) [288, с. 16-17].

Представлена на рис. 3.3 класифікація посібників пропонувалася також в методиці викладання арифметики 1954 р. видання.

Чистописанню приділяли не менше уваги, ніж арифметиці.

На розвиток навичок каліграфії, згідно з програмовими вимогами 1954-1955 н. р., в 1-му класі відводилось щотижня 2 год. (64 год. на рік), в 2–3 – 1 год. (32 год. на рік). Матеріал за роками навчання розподілявся так:

1-й – прищеплення учням навичок крупного з проміжками написання всіх строчних, прописних літер і цифр із твердим засвоєнням правильної побудови та засобів їх накреслення;

2-й – навчання зв'язного письма літер середньої величини спочатку по сітці з частими косими лініями, а потім – з рідкими. Вироблення навичок плавного, безвідривного письма та ритмічності;

3-й – закріплення навичок правильної посадки та тримання ручки, вміння зберігати правильне розташування зошита, користуватися чорнилом та промокальним папером [8, с. 9-12].

Основні методи навчання молодших школярів чистописанню подано на рис. 3.4.

Рис. 3.4. Методи навчання молодших школярів чистописанню

за М. Боголюбовим (1955 р.) [8, с. 32-34].

Найбільш розповсюдженим методом був генетичний, оскільки мав низку переваг: допомагав учителям намітити послідовно тематику уроків; визначав хід уроку (вивчення декількох літер обов'язково починати з найбільш простих із переходом до більш складних, при вивченні окремої букви переходити від написання елементів до цілої літери) [8].

У викладанні чистописання для молодших школярів велику роль відіграло використання наочності та дидактичних матеріалів. У 1946 –

1958 рр. широкого розповсюдження набуло використання фабричних, друкованих плакатів (рис. 3.5).

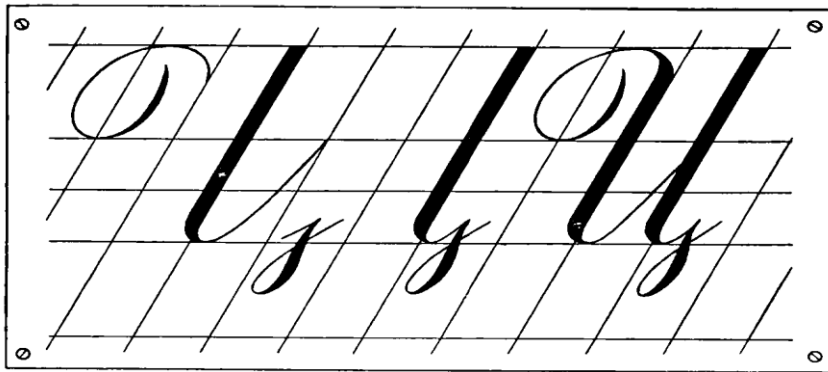

Рис. 25. Образец плаката.

Рис. 3.5. Зразок плакату

До основних видів наочності відносили також: показ зразкового письма учителем на дошці (додаток 3.1); письмо вчителя в зошитах учнів; письмо в друкованих прописах (рис. 3.6, додаток 3.2).

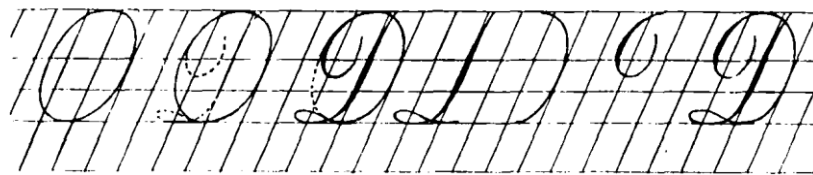

Рис. 37. Схема построения и разложения на элементы буквы Д (заглавной).

Рис. 3.6. Зразок письма в друкованих прописах

Питанню вироблення навичок красивого, каліграфічного письма приділялось багато уваги. До здійснення цієї роботи вчителем висувалося чимало вимог, які було представлено у методичних рекомендаціях, де наводилися зразки неправильного і правильного стилів письма (рис. 3.7).

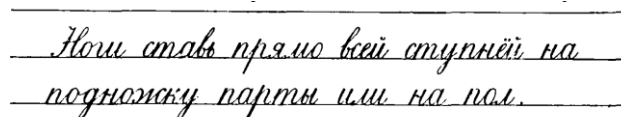

Рис. 40. Неправильный стиль письма.

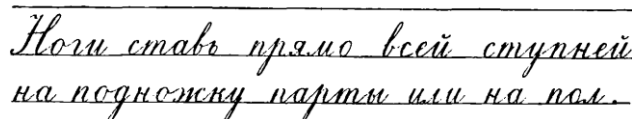

Рис. 41. Правильный стиль письма.

Рис. 3.7. Зразки неправильного і правильного стилів письма

З рисунку 3.7 видно, що до правильного стилю письма відносили не лише з'єднання літер та написання їх елементів, а й нахил, відстань між літерами та ін.

Орієнтовний план проведення уроку чистописання, на якому учнів ознайомлювали із новою літерою, представлено в додатку 3.3.

Вивчення природознавства мало на меті надання учням початкових знань про звичайні предмети і явища навколишнього середовища. Програмовий матеріал будувався послідовно. Матеріал наступного року навчання базувався на попередньо вивченому у поєднанні з практичними навичками пізнання навколишнього середовища [40; 41].

Тематика уроків по класах розподілялась таким чином:

1-й – «Літо», «Осінь», «Зима», «Весна», «Практичні заняття на пришкольній ділянці», «Тіло людини та догляд за ним»;

2-й – «Перевірка виконання літніх завдань», «Збір та облік урожаю на пришкольній ділянці», «Город», «Ліс», «Сад», «Практичні заняття на пришкольній ділянці», «Тіло людини та догляд за ним»;

3-й – «Перевірка виконання літніх завдань», «Збір та облік урожаю на пришкольній ділянці», «Практичні заняття на пришкольній ділянці», «Рослини, які вирощують в полі», «Домашні і дикі тварини»;

4-й – «Перевірка виконання літніх завдань», «Збір та облік урожаю на пришкольній ділянці», «Практичні заняття на пришкольній ділянці», «Нежива природа» [41, с. 6–7].

Тобто, деякі теми були циклічні та пронизували весь курс початкової школи, теоретичний матеріал поєднувався з практичним відпрацюванням на пришкольній ділянці.

Основні методи навчання, які використовували для вивчення природознавства, представлено на рис. 3.8.

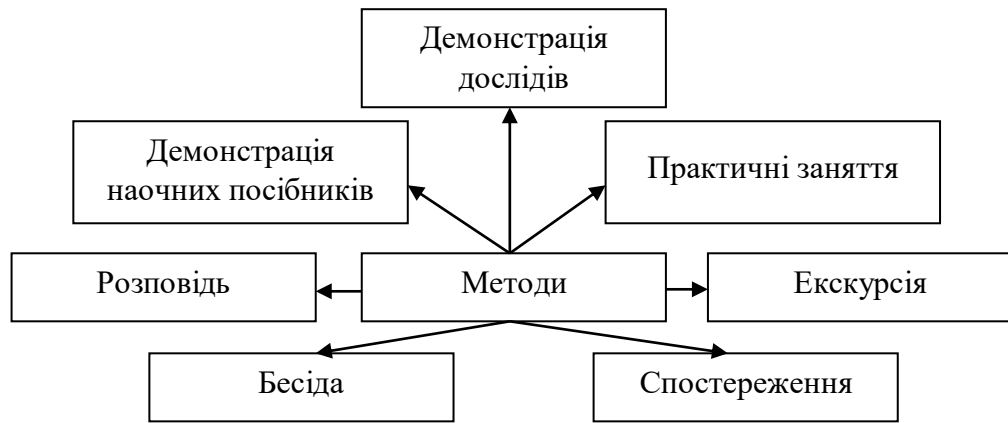

Рис. 3.8. Методи навчання природознавства за М. Горбуновим (1954 р.) [41]

У методичному керівництві вчителям початкової школи надавалися рекомендації щодо проведення уроків природознавства у початкових класах. Наголошувалося, що необхідним елементом кожного уроку є бесіда, яка використовується під час демонстрації дослідів та спостережень, практичних занять в класі, куточку живої природи, на пришкольній ділянці. Найчастіше бесіда проводиться в форматі «питань – відповідей», відповідаючи на які учні роблять певні висновки. Однак, уважалося не доцільним перевантажувати учнів великою кількістю питань. Треба було чергувати цей метод з іншими, активізуючи творче мислення молодших школярів. Головною метою розповіді вважалося зацікавлення дітей, надання їм яскравого наочного уявлення про об'єкт, який вивчається, мотивування до подальшого вивчення природи та її явищ, сільського господарства. Розповідь мала викликати в учнів позитивні емоції, прагнення до подальшого розширення власних знань. Тривалість розповіді в молодших класах складала не більше 10-15 хв. Під час демонстрування наочних посібників учителі мали дотримуватися певних вимог та правил: не виставляти всі посібники одразу в класі; наочність невеликих розмірів треба показувати всьому класу, поступово переміщуючись між учнями; неприпустимо передавати експонат «по руках» [41, с. 29].

Демонстрування супроводжувалося бесідою учнів і вчителя, який, працюючи творчо, спонукав дітей до самостійних умовиводів (додаток 3.4).

Ще одним досить дієвим засобом навчання вважалися навчальні кінострічки, демонстрування яких вигідно відрізнялося від показу статичного плакату. Найбільш оптимальним уважалося використання певної частини кінострічки, щоб не допускати перевантаження учнів. Демонстрування кінострічок зазвичай відбувалося на етапі повторення та закріплення навчального матеріалу. Для ознайомлення учнів із елементарними законами природи, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків між явищами, поняттями, виробничими процесами використовувалися досліди, які мали розвивати у дітей спостережливість, логічне мислення. Головною метою вчителя було допомогти учням зробити потрібні висновки самостійно [41].

У вивченні суспільствознавства досить інформативним та пізнавальним методом навчання учнів початкової школи були практичні заняття. При цьому предмети та об'єкти природи діти вивчали під керівництвом учителя, шляхом спостереження за явищами, виконання простих дослідів тощо. Наприклад, для учнів 1 класу пропонували такі види дослідів: поспостерігати за кішкою (як пересувається, що їсть); восени – побігати по сухому листю та послухати як воно шарудить; навесні – послухати, як дзюрчать струмочки. Учні 2 класу спостерігали на вулиці за пересуванням різних птахів; за тим, що їдять птахи, як вони об'єднуються до зграї тощо. У 3 класі завдання ускладнювалися і були такими: засушити на вибір одну з рослин; прикріпити на папір, зробити надписи; зібрати насіння овочевих культур та підписати [41, с. 33-34]. Такі завдання значно підвищують інтерес учнів до вивчення дисципліни, спонукають до творчості, підвищують дисциплінованість.

Наприклад, перед літніми канікулами 1954 р. вчителі природознавства мали організувати таку творчу роботу учнів: виготовлення гербаріїв рослин, колекцій комах-шкідників, сільськогосподарських рослин та інших колекцій (насіння різних культур, кукурудзи, мінеральних добрив, квітів тощо),

мокрих препаратів (дрібних тварин, фруктів, овочів), мумій, чучел, скелетів дрібних тварин; підготовка акваріумів та їх заселення; обробка пришкільних ділянок [144, арк. 65].

У 1946 – 1958 рр. в організації навчально-виховного процесу закладів освіти, зокрема початкових, було чимало проблем. Особливо це стосувалося перших повоєнних років.

Так, відсутність належного контролю за якістю будівництва, повільне звільнення вже існуючих приміщень та прагнення керівництва якомога швидше звітувати про успішне виконання плану п'ятирічки призводило до того, що школи не були забезпечені необхідним навчальним обладнанням й посібниками. Ураховуючи вищезазначене, Постановою «Про забезпечення навчально-наочними посібниками шкіл Української РСР» (1945 р.) головне управління геодезії і картографії зобов'язувалося:

- 1) надрукувати в 1946 р. географічні карти українською мовою згідно плану (табл. 3.5);
- 2) надрукувати 5 тис. комплектів карт-сегментів для виготовлення глобусів;
- 3) виділити в 1 півріччі 1946 р. Наркомосу УРСР на наочні посібники 2,5 млн. руб. [195, арк. 99-102].

Таблиця 3.5

План випуску карт для шкіл УРСР (1946 р.)

Найменування карт	Тираж (тис. прим.)
Карта півкуль – природні зони	11,0
СРСР політична, для початкової школи	11, 0
СРСР фізична, для початкової школи	11,0
СРСР природні зони	11,0

Джерело: [195, арк. 99-102].

Щоб урегулювати ситуацію, Рада Міністрів СРСР видала розпорядження № 21963 від 17 листопада 1951 р., в якому наголошувалося на недоліках контролю за надходженням навчально-наочного обладнання до шкіл та акцентувалося на необхідності в місячний термін розробити та скласти перелік мінімального набору типового наочного обладнання,

необхідного для повноцінного функціонування початкових та інших шкіл. Відповідальність за виконання цього розпорядження покладалася на Ради міністрів союзних республік, міністерства і відомства [256, арк. 16].

Також гостро стояла проблема забезпечення необхідними підручниками учнів 1 терміну 4 класів.

Деякі українські видавництва друкували підручники із затримкою, що негативно відображалось на забезпеченні ними учнів. Тому у Постанові РНК УРСР та ЦК ВКП(б) № 95 від 24.01.1946 р. було наголошено, що управління в справах поліграфії і видавництва мало забезпечити:

- високоякісне технічне оформлення та друкування підручників;
- видання підручників, особливо для початкової школи, в твердій палітурці;
- установа в друкарнях двозмінної праці [195, арк. 7-9].

Окрім навчальної та методичної літератури, для фіксування результатів освітнього процесу друкарні отримували замовлення на видання шкільної документації, найменування та перелік якої представлено в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Шкільна документація для початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР на 1948 – 1949 рр.

№ з/п	Назва документації	Кількість примірників (тис. штук)
1	Журнал класний для I – IV класів	160,0
2	Журнал класний для V - X класів	50,0
3	Журнал шкільний для I – X класів	210,0
4	Табель успішності учня (укр. мовою)	4500,0
5	Табель успішності учня (рос. мовою)	1500,0
6	Інвентарна книга для шкільних бібліотек	10,0
7	Книга обліку штатів шкільної бібліотеки	10,0
8	Формуляр читача	20,0
9	Картка бібліотечного каталогу	20,0

Джерело: [200, арк. 16].

Уся необхідна навчально-методична література доставлялася в міські і сільські школи в різних обсягах. Через погану співпрацю між книгарнями та школами, територіальну віддаленість та низку інших причин, сільські школи

не були вчасно поінформовані про надходження нової літератури і наочного обладнання та, відповідно, залишались без матеріально-технічного супроводу освітнього процесу [196, арк. 281].

Як приклад, у таблиці 3.7 наведено інформацію щодо потреби в підручниках для забезпечення навчально-виховного процесу в початкових класах Запорізької області у 1948-1949 н. р.

Таблиця 3.7

**Потреба в підручниках для початкових класів Запорізької області
(1948 – 1949 н. р.)**

Класи	По лінії книгокультторгу		По лінії Облспоживспілки	
	Підручники з російською мовою навчання (комплект)	Підручники з українською мовою навчання (комплект)	Підручники з російською мовою навчання (комплект)	Підручники з українською мовою навчання (комплект)
1	6000	8155	5000	46000
2	8000	11234	7000	65000
3	15950	14460	9000	53000
4	18500	32468	27054	69000
Разом	48450	66317	48054	233000

Джерело: [193, арк. 109].

У зв'язку з дефіцитом навчального обладнання школам надавались рекомендації щодо масового виготовлення саморобних навчальних приладь та наочних посібників (гербаріїв, колекцій препаратів та ін.), а також своєчасного використання асигнувань на поповнення шкільних бібліотек літературою [132, арк. 337].

Не дивлячись на те, що вчителі намагалися використовувати у своїй роботі різноманітні форми, методи та засоби навчання, якість знань учнів початкової ланки була не на високому рівні.

Так, у наказі МО УРСР (1950 р.) наголошувалося на недостатній увазі керівників шкіл до роботи початкової школи. Зокрема, засуджувалося наступне:

– формалізм і канцеляризм у роботі шкіл;

– стан фізичного виховання і особливо якість уроків фізичної культури в 1–4 класах, рівень спортивної майстерності учнів;

– недостатній контроль керівників шкіл за викладанням у початковій школі іноземних мов, математики, малювання, співів, фізкультури та виховної роботи [131, арк. 249].

Серед перешкод щодо якісного викладання та проведення уроків фізичної культури були відсутність приміщень та спортивного інвентаря, а також можливості підвищувати кваліфікацію вчителів фізкультури [236, арк. 64-65].

Для підвищення якості уроків фізичного виховання та методичної підготовки вчителів, наприклад, у школах м. Херсона та Херсонської області залучали до викладання цієї дисциплін в 3–4 класах фахівців із фізичної культури, що певною мірою посприяло вирішенню окресленої проблеми [176].

У наказі Запорізького обласного відділу народної освіти (1951 р.) указувалося на основні хибі уроку. Зазначалося, що урок проводиться в багатьох школах на низькому ідейно-політичному і науковому рівнях. Присутній формалізм, аполітичність, недостатність наочності, слабо використовуються лабораторно-практичні роботи й екскурсії, а викладання зводиться до простого викладу фактів, без належного їх аналізу й узагальнення [149, арк. 4].

Низьку якість проведення уроків у початкових класах можна пояснити тим, що часом у них працювали вчителі, які не володіли відповідними методиками. Це підтверджує звіт Херсонського ОблВно, де сказано, що вчителів, які погано викладали в 5–10 класах, оскільки не знали свій предмет на належному рівні, переводили до початкової школи [61, арк. 67].

Аналіз роботи шкіл УРСР за 1955-1956 н. р. засвідчив наявність таких проблем у початкових школах: послаблення уваги до вчителів початкової ланки з боку керівників закладів освіти; незадовільна організація навчально-виховної роботи; відрив навчання від життя; недостатня підготовка

молодших школярів до навчання в 5 класі; слабка володіння технікою і виразністю читання; недостатнє володіння навичками каліграфічного письма [140, арк. 62]. Останню проблему пояснювали невідповідністю шкільних парт зростові учнів, недоліками класних дошок, відсутністю якісної крейди та ін. [247, арк. 91].

Підтверджує вищезазначене доповідна записка інспектора-методиста Н. Гов'яцовської міністру освіти Г. Пінчуку (1956 р.), в якій наголошено на недоліках і труднощах в роботі початкових шкіл у зв'язку з перебудовою навчання за удосконаленою програмою. Підкреслено, що фактичне полегшення навчальної програми не завжди сприяло підвищенню рівня викладання, зміцненню знань учнів. Звернуто увагу на те, що практична реалізація вимог програми потребує не лише посилення контролю за роботою в початкових класах, а й підвищення рівня методичної роботи та самоосвіти вчителя. Акцентовано, що одним із шляхів усунення цих недоліків є створення в Україні педагогічного журналу «Початкова школа» із загальним накладом не менше 30 000 примірників [106, арк. 247]. Проте, випуск журналу «Початкова школа» розпочато аж в липні 1969 р.

У 1956-1957 н. р. під час перевірки шкіл Запорізького району виявлено численні недоліки в роботі та прогалини в знаннях учнів початкових класів. Серед них такі:

– учні, особливо в малокомплектних школах, мали слабку техніку і незадовільну виразність читання, незначний лексичний запас. Їхні знання з граматики були відірвані від практичних навичок;

– каліграфічні навички молодших школярів зовсім не відповідали вимогам. Понад те, починаючи з 4-го класу, часто спостерігалось не покращення, а погіршення каліграфії;

– поміж основних недоліків у знаннях учнів з арифметики спостерігалися: недостатність (у низці шкіл відсутність) міцних знань і навичок щодо виконання дій над цілими числами; слабка засвоєння дій над складовими іменованими числами; відсутність міцних навичок з усного

рахунку. У багатьох школах учні не мали реальних уявлень про ті величини, якими майже щодня оперували при розв'язанні задач (наприклад, не мали уявлення про середню швидкість пішохода, автомобіля, поїздів, про середній урожай деяких важливих сільськогосподарських культур), хоч на ці величини ними було розв'язано багато задач [129, арк. 212-216].

За результатами перевірки встановлено причини наявності вищезгаданих недоліків, зокрема: відсутність кваліфікованого й систематичного внутрішньошкільного контролю; наявність серйозних прорахунків в організації навчально-виховного процесу (зокрема, у виборі методів навчання); догматичне, книжно-словесне викладання предметів; формальне ставлення вчителів до побудови структури уроків, використання у цій справі трафаретів; невисока педагогічна культура деяких учителів; недосконалість і перевантаження навчальних програм і підручників з математики; недостатнє використання в навчальній діяльності передового досвіду радянських учителів, навчального кіно, діафільмів, діапозитивів [129, арк. 215].

У цьому ж (1956-1957) році, наприклад, відповідно річного плану Запорізької школи № 46 передбачалося: повести найрішучу боротьбу проти прогулів і спізень, за високу якість навчально-виховної роботи в школі, шляхом використання активних методів навчання; систематично підвищувати ідейно-політичний рівень учителів; звернути увагу на вивчення досвіду кращих учителів своєї школи й інших шкіл; покращити роботу з виховання учнів у дусі відданості Комуністичної партії, в дусі радянського патріотизму, непорушної дружби народів СРСР; боротись за глибокі і міцні знання учнів, формування у них навичок самостійної і практичної роботи, за систематичне повторення пройденого, за повсякденний облік і оцінку знань учнів, широке використання наочного приладдя, кіно, екскурсій [253, арк. 3]. Однак, аналіз роботи школи, зроблений у кінці року, показав, що завдання виконано не в повному обсязі, а тому на 1957–1958 н. р. були поставлені ті самі завдання. Зокрема, наголошувалося на низькій успішності учнів в

багатьох класах, зверталася увага на те, що одна вчителька не провела частину екскурсій, а ті, які провела, відбулися під натиском і з неповним складом учнів [250, арк. 2].

Проте, наступного року успішність учнів 1–4 класів значно не покращилася (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

**Результати успішності учнів 1-4 класів Запорізької ЗОШ № 46
(1958 р.)**

Класи	Разом учнів	Атестовано учнів	Українська мова	Російська мова	Арифметика	Праця і практичні заняття	Історія	Географія	Природознавство	Кількість учнів, які мають всі оцінки «5»	Кількість класів, що мають повну успішність
1	99	Атестовано	99	99	99	99				18	3
		З них встигають	99	99	99	99					
2	138	Атестовано	138	138	138	138				27	2
		З них встигають	136	136	135	136					
3	275	Атестовано	275	275	275	275				28	2
		З них встигають	270	271	271	271					
4	40	Атестовано	40	40	40	40	40	40	40	6	–
		З них встигають	38	38	38	38	38	38	38		

Джерело: [254, арк. 1].

Як бачимо, деякі учні не встигали з української та російської мов, арифметики, історії, географії, природознавства. Незадовільні оцінки були також з дисципліни «Праця і практичні заняття».

Вищезазначене можна пояснити наявністю в роботі вчителів численних методичних помилок, які були виявлені, наприклад, під час перевірки шкіл м. Запоріжжя. Серед них: неправильне дозування вчителями часу на етапи уроків; затягування опитування, відсутність закріплення навчального матеріалу і самостійної роботи школярів; повідомлення домашнього завдання на перерві; ігнорування вчителями активних методів навчання;

пояснення нового матеріалу переважно лекційним методом; перевантаження учнів домашніми завданнями; недостатнє використання наочності; обмежене застосування технічних засобів навчання (кіноапаратів, фільмоскопів, епідіаскопів) [138, арк. 13].

Під час інспектування шкіл виявлені й порушення припустимого навантаження на учнів, а саме: затягування уроків та використання зайвих домашніх завдань. Наголошувалось, що час на виконання домашніх завдань для учнів початкових класів не повинен перевищувати таких норм: 1 клас – до 1 год., 2 клас – 1, 1,5 год.; 3–4 класи – 1,5, 2 год. [147, арк. 62, 64].

У 1946-1958 рр. навчальні плани початкової школи майже не змінювались (додатки 3.5–3.8). У закладах освіти неабияка увага приділялася як навчанню, так і вихованню учнів (додаток 3.9).

До основних напрямів покращення дозвілля дітей та ширшого охоплення їх виховною роботою відносили: масові заходи позакласної та позашкільної роботи, організацію хорових, літературних, природничих, технічних, сільськогосподарських гуртків, проведення екскурсій, походів, вечорів науки і техніки, літературних вечорів, спортивних змагань, ігор тощо [136, арк. 9].

Виховна робота проводилася вчителями та класними керівниками в процесі навчання, трудової діяльності, проведення позакласних заходів, а також через піонерську й учнівську організації. Учням прищеплювалася любов до знань, до праці, повага до людей праці; у них формувався комуністичний світогляд. Школярі виховувалися в дусі правдивості і чесності, прагнення і готовності прийти на допомогу товаришеві, дитині, немічному, старому, в дусі колективізму, комуністичної моралі, безмежної відданості Батьківщині і народу, в дусі пролетарського інтернаціоналізму [281, с. 310].

З метою забезпечення належних умов для занять школярів фізкультурою і спортом керівників вищих навчальних закладів зобов'язали надавати в денний час безплатно для учнів шкіл спортивні споруди (стадіони,

майданчики, катки, басейни, лижні і водні станції), а також необхідне обладнання та інвентар [198, арк. 74].

Таким чином, робимо висновок, що в 1945–1958 рр. політика держави в галузі освіти спрямовувалася на відновлення діяльності шкіл після перемоги у Другій світовій війні. У цей період відбувалася трансформація змісту, форм і методів початкової освіти відповідно до суспільно-політичних чинників та педагогічних ідей. Було введено загальну обов'язкову семирічну освіту (згодом і восьмирічну), оновлено програми початкової школи, взято курс на політехнізацію шкіл, на посилення трудової підготовки учнів (зокрема, початкової ланки) з метою усунення відриву навчання від життя. Для молодших школярів започатковано функціонування групи подовженого дня; посилено виховну роботу як у класі, так і в школі; розширено мережу гуртків та закладів позашкільної освіти. Однак спостерігалася надмірна заполітизованість освітнього процесу початкової школи.

3.3. Перспективи використання творчих ідей розвитку початкової освіти в сучасних школах України

На долю нашої держави випало чимало випробувань та страждань. Як пише Л. Костенко, «по ній пройшли всі катки історії. На ній відпрацьовані всі види випробувань. Вона загартована найвищим гартом» [284]. Проте, незважаючи на всі випробування, в Україні сформувалася своя система освіти, однією з найактуальніших проблем якої є виховання конкурентоспроможної особистості, що, у свою чергу, передбачає надання закладами освіти якісних освітніх послуг.

На сучасному етапі розбудови української держави освіта виходить на перший план. Оскільки, як зазначив С. Квіт: «Ми на порозі подвійного виклику – з одного боку, світ дуже мінливий, освітні тенденції розвиваються безперервно, необхідно рухатися в прискореному темпі, щоб почувати себе на рівних з колегами і конкурентами. А з іншого – наша освіта дісталася нам

у спадок від ізольованої радянської системи». Він наголосив, що «для того, щоб наздогнати та не відставати, сьогодні потрібно діяти блискавично» [68].

Освіта та навчання в житті кожної людини відіграють досить значну роль. А «мозок людини здатен учитися все життя – з моменту народження до самої смерті» [21]. Кожна народжена дитина має в своєму арсеналі унікальний комплекс здібностей і нахилів, які мають розкритися впродовж її життя завдяки спільним зусиллям батьків, вчителів і суспільства. Відтак, найбільш сприятливим та плідним періодом, коли легко набуваються і засвоюються знання, вміння і навички, є молодший шкільний вік.

Останнім часом найбільш обговорюваним питанням в Україні (пресі, Інтернеті, телебаченні та широкому загалі) постає питання початкової освіти. Це пов'язано з декількома чинниками, серед них: упровадження з 1 вересня 2018 р. Нової української школи (НУШ); загальна світова тенденція підвищення уваги до освіти загалом; занепокоєння населення щодо якості української освіти. Останнє є закономірним, адже освіта громадян має надзвичайно потужну силу, за допомогою якої відбувається становлення та розвиток кожної держави. Дуже довгий час освіта взагалі була привілеєм заможних людей, тому багато років загальна картина світу майже не зазнавала змін. Проте усе змінилося впродовж ХХ століття із започаткуванням обов'язкового загального навчання.

Сьогодні головним поштовхом до змін в освітньому процесі початкової школи та впровадження інновацій стали переосмислення й аналіз конкурентоспроможності і готовності до життя випускників закладів загальної середньої освіти. Статистика та численні профорієнтаційні дослідження є невтішними, адже, як відомо, майже 90 % випускників не мають уявлення про те, що їх приваблює, до чого вони мають здібності.

Разом із тим, упровадження інновацій неможливе без усебічного, глибокого аналізу історико-педагогічного досвіду, зокрема творчих ідей, які були обґрунтовані та апробовані в початкових школах України в 1932–1958 рр.

У працях вітчизняних дослідників простежується неоднозначне ставлення до розвитку середньої освіти за часів радянської влади. Науковці все більше звертаються до глибокого аналізу, вивчення і переосмислення радянського періоду. Це не є випадковістю, бо історія циклічна та має тенденцію повторюватися. Визнаючи вищезазначене, у науковому товаристві існує неабиякий інтерес до ключових моментів розвитку історичних подій.

Наприклад, починаючи з 1924-1925 н. р. на території України було запроваджене навчання за комплексною системою, головна мета якої – наблизити шкільне навчання до життя.

Як зазначає С. Бричок, «основним принципом роботи початкової школи (школа I-го ступеня I-го концентру з терміном навчання 4 роки) визначалось навчання за єдиним комплексом: життя дитини й оточуючого її середовища. Впровадження комплексної системи навчання мало на меті забезпечити одержання не абстрактних, формальних знань, а знань, потрібних дітям в реальному житті. Навчальні дисципліни не вивчалися окремо у початковій школі, а об'єднувалися в комплекси. Знання з мови, математики подавалися при вивченні комплексних тем» [13, с. 134].

Навчання відбувалося за трьома напрямками: Природа – Праця – Суспільство. У такий спосіб намагалися підготувати дітей до праці в містах (на промислових підприємствах) та селах (в сільськогосподарському секторі). Однак, спроба була визнана невдалою, і в 30-ті рр. ХХ ст. навчання за комплексною системою замінили на навчання за жорстко регламентованими програмами, яке тривало майже до сьогодні.

Нині одним із головних пріоритетів навчання в НУШ є циклічна організація освітнього процесу. Згідно концепції НУШ, у початковій школі адаптаційно-ігровий цикл триватиме впродовж 1–2 класів. Для цього віку характерні цілісність у сприйнятті навколишнього світу та надання переваги ігровій діяльності, які зумовлюють конструювання змісту й організацію навчання на інтегрованій основі з переважанням ігрових методів. У 3–4 класах діти мають набути досвіду соціальної взаємодії на інтегровано-

предметній основі, у них необхідно розвивати вміння працювати самостійно і в групі на засадах морально-етичних цінностей тощо [158, с. 14].

З вересня 2018 р. молодші школярі навчаються за новою програмою, яка має нові цілі. Проте, ця програма не є кардинально новою та оригінальною. В ній знайшли відображення елементи комплексного навчання. Передбачається, що зміни та результати роботи за цією програмою будуть позитивними.

Навчання в НУШ передбачає інтегровані уроки, комплексне пізнання навколишнього світу. Це відзначає, наприклад, Г. Паляниця, вчителька початкових класів пілотної школи Підволочиської ЗОШ Тернопільської області, яка пише, що «серед основних позитивних змін нового стандарту – інтегровані уроки. Тепер дитина в комплексі пізнає світ. І вчитель тут вже не вчить: методом дослідів і спостережень дитина сама вчиться здобувати знання. Ну і, звичайно ж, критичне мислення – діти почали думати» [164].

Чимало цікавих ідей щодо організації освітнього процесу початкової школи знаходимо й у досліджуваній нами період. Значна їх частина потребує пильної уваги та відродження.

Відомо, що в 1937 – 1938 н. р. з навчальних планів початкової школи було вилучено навчальний предмет «Праця». Тоді, як відзначив І. Каїров, перед Радянською владою стояли великі і складні задачі в сфері культурного будівництва. Все це потребувало найшвидшого підвищення культурного рівня молодого населення, підвищення питомої ваги кваліфікованих робітників [155, с. 7]. А отже, задля виконання глобальних задач при будівництві комунізму, країні були потрібні, передусім, грамотні люди. Внаслідок вищезазначеного, у школярів не було змоги привчатися до праці в школі. Про користь праці вони читали в книжках, обговорювали на класних зборах та політінформаціях.

У 1954 р. у зв'язку з упровадженням політехнічної освіти та виробничого навчання в школах в навчальних планах початкової школи відновили викладання праці. Основною задачею політехнічної освіти було

зменшення відриву навчання від життя та підготовка учнів до практичної діяльності в різних галузях господарства.

Учні початкової школи працювали на уроках праці, на пришкільних ділянках, допомагали доглядати за рослинами в теплицях і тваринами (в сільській місцевості).

На сьогоднішній день в школах України знову спостерігається певний «відрив від життя». Учні працюють лише на уроках праці. Однак, програма трудового навчання є морально застарілою, а комплектація методичного і функціонального забезпечення навчальних кабінетів праці залишає бажати кращого. Іноді школярі чергують в класах та по школі, але все частіше незадоволені батьки вимагають скасувати будь-яке чергування. Разом із тим, діти мають привчатися до праці, але для цього потрібно кардинально змінити підхід до цієї проблеми: змінити застарілу програму, діяти перш за все в інтересах дитини та згідно її нахилів та здібностей.

Понад те, сучасна система освіти, як і 80 років тому, прийшла до того, що випускники не хочуть вступати до закладів професійно-технічної освіти та коледжів на робочі спеціальності, вважають їх непрестижними, а робітничі професії – низькооплачуваними. Наразі це гостра проблема освіти та соціальної політики держави.

Вирішити зазначену проблему можна було б шляхом збільшення часу на вивчення навчальних дисциплін трудового циклу, зокрема в початковій школі.

Оскільки, згідно методичних рекомендацій щодо викладання в початковій школі у 2019-2020 н. р., «використання годин варіативного складника навчальних планів може йти на збільшення годин на вивчення окремих предметів інваріантного складника, упровадження курсів за вибором, проведенням індивідуальних консультацій та групових занять» [114]. Тобто, сучасним школам надається право коригувати кількість годин з варіативної складової до інваріантної, що забезпечує певну індивідуалізацію побудови роботи навчального закладу, залежно від освітніх потреб.

У 1932–1958 рр. не менш важливою проблемою, ніж навчання, була організація дозвілля дітей. Учні мали змогу відвідувати різноманітні гуртки (на безкоштовній основі), клуби (за інтересами), спортивні секції, школи молодого лектора тощо. Влітку вони, зазвичай, відпочивали в таборах, санаторіях на платній основі (пільгами користувалися переважно учні пільгових категорій).

Наприклад, влітку 1950 р. в літніх таборах відпочили 3170 дітей шкіл західних, Ізмаїльської, Чернівецької та Закарпатської областей. До того ж профспілкова організація виділила 1750 місць в таборах східних областей для дітей батьків, працюючих у західних областях [130, арк. 1]. У 1951 р. число відпочивших дітей дещо зросло. Так, було вирішено «надати в оздоровчих закладах республіканської підлеглості 4435 місць для учнів шкіл Ізмаїльської, Чернівецької та Закарпатської областей» [134, арк. 41].

Водночас оздоровлення дітей в Ровенській, Дніпропетровській, Київській, Волинській, Кіровоградських областях проходило незадовільно. Серед основних хиб задокументовано наступні: неukoмплектовані штати педагогів, медичних працівників, піонервожатих; виховна й оздоровча робота проводилась на низькому рівні; постачання продуктів харчування в ряді місць не було організовано; відділи народної освіти не ставили питання про поліпшення умов оздоровлення дітей перед відповідними організаціями [135, арк. 134].

Як уже зазначалося, діти малий широкий спектр вибору дозвілля згідно своїх уподобань та інтересів. Держава дбала про покращення дозвілльового часу школярів.

Підтвердження знаходимо у постанові про поліпшення позашкільної роботи серед дітей шкільного віку, згідно якої МО УРСР, Комітету у справах мистецтв, Комітету у справах культосвітніх установ, Міністерству кінематографії пропонувалася низка заходів щодо покращення позашкільної роботи з дітьми в навчальний і позанавчальний час, «а саме: 1) забезпечити в постановці позакласної і позашкільної роботи високу ідейність,

різноманітність форм роботи з дітьми та відповідність цих форм віковим особливостям учнів; 2) поліпшити діяльність театру ляльок і театрів юного глядача, піднести ідейний і художній рівень їх репертуару та наблизити його до навчальної програми школи; 3) забезпечити організацію та обладнання майданчиків для дітей у профспілкових парках, скверах, при клуббах, будинках і парках культури та при робітничих гуртожитках; 4) організувати роботу кінопересувок для демонстрування дитячих фільмів у сільських місцевостях; 5) підвищити якість радіопередач для дітей, забезпечивши високу комуністичну ідейність, виховний зміст і художнє бачення; 6) забезпечити звукозапис творів класичної та радянської літератури у виконання майстрів мистецтв і художніх колективів, відповідно до навчальної програми зі співів Міністерства освіти УРСР тощо» [131, арк. 366].

Позакласна та гурткова робота будувалася відповідно до вікових особливостей молодших школярів та згідно з різними формами організації навчально-виховної роботи.

Як зазначає К. Богатирчук, «питання організації дозвілля дітей і підлітків уперше постало після Жовтневої революції. Тоді перед провідними педагогами виникали нові форми дозвілля та проведення вільного часу, головним чином для насадження більшовицького світогляду. Повоєнний період характеризувався зміною культурних потреб людей, способах проведення ними свого дозвілля, що сприяли поживленню дозвілльової діяльності, збільшенню обсягу проведення заходів та гурткової роботи. В епоху соціалізму поняття «дозвілля» стало немислиме без духовного збагачення, без занять мистецтвом, без наукової, технічної і художньої творчості» [7, с. 123].

Дослідниця констатує, що в УРСР «дозвіллю та відпочинку школярів приділялося достатньо уваги. Проводилися шкільні, міські, районі, всеукраїнські та всесоюзні виховні заходи, але з єдиною метою – контроль та формуванням світогляду молодого покоління. До такої роботи залучалися

вчителі, піонерські та комсомольські організації, які мали організовувати дозвілля школярів у позаурочний час: екскурсії, гуртки, вечори відпочинку, конференції, тематичні зустрічі, культпоходи тощо. Окрім школи, одним із основних закладів, де діти могли корисно провести свій час, були позашкільні установи, які опікувалися вихованням дітей, розкривали їхній творчий потенціал та мали підтримувати політику держави щодо виховання молоді. Організація позакласної роботи з дітьми була логічним продовженням роботи вчителя на уроці. Обговорюючи прочитану школярами книгу, інсценізуючи частини казки, описуючи улюбленого героя, учні ефективніше засвоювали норми совісті, моралі, загальнолюдських цінностей інтелектуальності. Не останнє місце при роботі з молодшими школярами мали рухові та настільні ігри, які активно розвивали творче мислення, швидкість реакції, готовність захищати менших, турбуватися один про одного. Естетичні смаки намагалися прищеплювати шляхом навчання гри на музичних інструментах, ритміці, малюванням, ліпленню, хорових співів та ін.» [7, с. 160-161].

Важливо, що «розвиток позакласної і позашкільної роботи учнів мав велике значення для поліпшення роботи всієї школи. Ця робота сприяла вихованню ініціативи, активності й самодіяльності учнів, розширювала їх кругозір, розвивала здібності і професійні нахили» [42, с. 152].

У сучасних реаліях організація позашкільної діяльності дітей знаходиться на неналежному рівні. Гуртків у школах або бракує, або вони є платними, а безкоштовні гуртки працюють в умовах майже повної відсутності матеріальної бази, що не дозволяє повноцінно реалізувати їх програми. У Будинках культури, Будинках молоді тощо гуртки часто досить вузької спрямованості (танці, співи, гра на музичних інструментах). Спортивні секції, гуртки з ментальної арифметики, з конструкторами LEGO працюють виключно за рахунок батьків. А оплата за навчання в них висока. В канікулярний період більшість безкоштовних гуртків не працює. Досить гострою залишається проблема зайнятості учнів молодшої школи в літній

період. Через загострення соціально-економічних проблем великий відсоток сімей не можуть повезти дитину на відпочинок до моря або направити до оздоровчого табору. Тому діти змушені проводити канікули в місті, переважно перебуваючи вдома.

30-ті – 40-ві рр. ХХ ст. можна назвати «золотим часом», адже в цей час найбільшого поширення набула виховна та позакласна робота в навчальних закладах. Увага до виховної роботи не тільки в межах навчального процесу, а й поза ним значно посилилась завдяки тому, що ЦК КПРС прийняв низку постанов, поміж яких: «Про початкову та середню школу» від 05.09. 1931 р., «Про навчальні програми та режим в початковій і середній школі» від 25.08.1932 р., «Про роботу піонерської організації» від 21.04.1932 р. [156, с. 156, 161, 278].

Основними напрямками виховного процесу радянської школи були: розумове, громадсько-політичне, трудове, фізичне, естетичне та моральне виховання. Чільне місце в моральному вихованні займало виховання учнів у дусі радянського патріотизму. Починаючи з першого класу, школа прищеплювала учням любов до природи, рідного села чи міста, повагу й любов до батьків та старших, любов до рідної мови, почуття гордості за героїчне минуле і теперішнє Батьківщини [73, с. 155]. Оскільки, естетичне виховання молодшого школяра лежить в основі його відношення до світу культури та природи (з точки зору сприймання навколишнього середовища) [318, с. 39]. Однак, уже з початкової школи учнів мали виховувати у комуністичному дусі. В роки Другої світової війни особливу увагу звертали на те, щоб виховати в учнів непримиренну ненависть до фашистських загарбників та віру у радянський народ, який несамовито служив своєму народові та Батьківщині. Учні 3–4 класів на уроках історії отримували знання про минулі події і сьогодення. Учителі ставили за приклад героїчні вчинки Зої Космодем'янської, Шури Чекалина, Олександра Матросова та інших. Досить значним показником дієвості патріотичного виховання стало те, що

молодші школярі активно створювали малюнки та листи для солдатів Радянської армії, в яких намагалися морально підтримати захисників.

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що радянська влада приділяла велику увагу моральному вихованню наймолодших школярів. Адже саме в цьому віці починає формуватися система поглядів та оцінок, набагато легше попередити відхилення від моральних норм. Однією з найважливіших задач вчителя та вихователя було формування у школярів твердої моральної позиції, здатності опиратися негативним проявам навколишнього середовища та соціуму.

Невід'ємною складовою частиною виховного процесу радянської початкової школи була активна співпраця з батьками.

Спільна діяльність учителів і батьків допомагала підвищити якість виховання дітей. Із цією метою використовувалися такі форми роботи з сім'єю, як-от: бесіди з батьками з питань виховання дітей в родині, шкільні лекції для батьків, конференції з обміну досвідом сімейного виховання. Індивідуальна робота з батьками здійснювалася шляхом відвідування вчителем родини школяра, переписці батьків з класним керівником, створення батьківських днів у школі, куточків для батьків [73, с. 170].

Досить цікавою формою роботи з батьківською громадськістю стали не колективні збори, а збори, в яких брали участь лише татусі. На цих заходах учителі намагалися привернути увагу чоловіків щодо виховання власних дітей, підкріплюючи доповіді прикладами з позитивного досвіду. Не менш популярними формами роботи з сім'єю стали «дні відкритих дверей», або «батьківські дні». Така співпраця школи і сім'ї сприяла моральному становленню молодших школярів, зокрема закладанню у них моральних основ життя, подружньої вірності тощо.

Нині, на даному етапі становлення України, як незалежної, демократичної, впевнено крокуючої до Європейського Союзу держави, проблема морального виховання учнів початкової школи набирає все більшої актуальності. Цілком закономірно, що реформування освіти в Україні, яке

буде тривати до 2029 р., розпочалося саме з початкової ланки. Правовим стрижнем реформування як освіти загалом, так і початкової зокрема, є низка державних документів, серед яких Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти (20.04.2011 р.) [220], накази МОН України «Про внесення змін до Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів (7.08.2015 р.) [215], «Про затвердження змін до навчальних програм для 1–4-х класів загальноосвітніх навчальних закладів» (5.08.2016 р.) [113], «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» (16.06.2015 р.) [222]; «Про національно-патріотичне виховання в системі освіти» (16.07.2015 р.) [228] та ін. Завдяки цим та іншим нормативно-правовим документам в країні відбувається докорінне переосмислення навчально-виховного процесу в закладах освіти України.

Тенденції, які характерні для сучасного суспільства, викликають велике занепокоєння щодо виховання у дітей моральних якостей. Через низький рівень статків або з інших причин батьки змушені працювати по 9 – 12 год., не можуть повноцінно приділяти увагу вихованню своєї дитини і все більше сподіваються на заклади освіти. Однак, останні не можуть і не повинні замінювати повноцінну родину та брати на себе повну відповідальність за формування моральних якостей учнів. Така ситуація призвела до того, що в останні роки спостерігається зростання злочинності, зокрема серед дітей і підлітків. На сьогодні існує значний відсоток громадян з досить глибокими знаннями та низькими моральними якостями.

Згідно з визначенням словника педагогічних термінів, «мораль (від лат. *moralis* – моральний, від *moris* – звичай) – одна з форм суспільної свідомості; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей». [104, с. 323]. За визначенням А. Василюк, «моральне виховання – сукупність

свідомих виховних діянь та власної діяльності вихованця, метою яких є формування психічних позицій, що зумовлюють моральну поведінку особи як соціальної істоти. Сюди належать чутливість на моральні цінності, пов'язані з нею моральні постоли та мотивації як чинники, що зумовлюють розвиток особистості з виконанням нею соціальних ролей, а також такі риси характеру, як чемність, справедливість, дійовість (активність), емпатія. Важливу роль у моральному вихованні відіграють моральні переконання, оцінки та ідеали» [17, с. 35]. Виховний процес необмежений у часі, оскільки він триває все життя людини. Дитину недостатньо виховувати тільки з 3 до 17 років, адже процес становлення особистості є важливим та довготривалим. Упродовж життя людини під впливом соціуму, політичного стану в країні, власного досвіду, переживань можуть змінюватися моральні переконання, оцінки, ідеали. Як показує практика, ці зміни можуть бути і позитивні, і негативні.

Згідно з Наказом Кабінету Міністрів України «Про основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України», молодший шкільний вік є важливим у становленні особистості дитини, бо в цей час закладаються основи її розвитку.

У цьому документі наголошено на вікових особливостях дітей 1–4-х класів, а саме: «незначний соціальний та моральний досвід, підвищену емоційність, вразливість і одночасно пластичність до морально-етичних впливів, імпульсивність та безпосередність поведінки дитини, бажання постійно розширювати коло спілкування. Тому узгодження поведінки та усвідомлення моральних явищ життя характеризуються емоційними узагальненнями, аналізом ситуацій та вчинків, які відповідають загальнолюдським етичним цінностям. Розрив між знаннями моральних принципів і відповідною поведінкою – найхарактерніша властивість дитини цього віку. Подальшого розвитку набуватимуть такі моральні почуття: провини, сорому, обов'язку, відповідальності, справедливості, власної гідності, сумління» [232].

Відтак, акцентується, що «основними потребами дитини в початкових класах є потреби у спілкуванні з людьми, в емоційному контакті, визнанні, оцінці своїх дій та вчинків, виявленні власних позицій у ставленні до інших, світу, у дружбі, товариській, повазі до особистості, самоповазі, набутті нових знань та вмінь для пізнання довкілля» [232]. Відповідно має вибудовуватися процес виховання учнів початкової школи.

Наприклад, для створення комфортного перебування молодших школярів у школі рекомендується «навчальний день у 1–2 класах розпочинати ранковими зустрічами, метою яких є створення психологічно комфортної атмосфери в класному колективі та формування в учнів мотивації до навчальної діяльності» [114].

Розвиток початкової освіти не є сталим процесом. Це постійний рух, в ході якого вчителі експериментують з уже відомими ідеями, вишукують нові «родзинки» педагогічної майстерності і впроваджують власний передовий досвід в освітній процес. Такі вчителі виступають новаторами свого часу.

Для початкової освіти досліджуваного періоду важливими стали здобутки та ідеї Я. Коменського, Т. Лубенеця, В. Сухомлинського та інших відомих педагогів.

Я. Коменський, спираючись на власний педагогічний досвід, зазначив, що кожна людина від народження має індивідуальні природні особливості (талант і різні здібності). Вони вдосконалюються і розвиваються в процесі виховання та навчання. Він писав, що від народження в людині існують чотири задатки: воля; здатність рухатися і мова; розум, з судженням і пам'яттю. Для цих задатків є органи, які допомагають дитині в розвитку: рука і мова, мозок, серце, які й необхідно насамперед удосконалювати [74, с. 169].

Чеський учений ще в XVII ст. дійшов висновку, що навчання та освіти треба починати якомога раніше, й виділив 4 вікові групи: 1) материнська школа для дітей до 6 років – в ній дитина має отримати наочні уявлення про навколишній світ; 2) школа рідної мови для дітей від 6 до 12 років незалежно

від стану, статі, національності та віросповідання; 3) гімназія для дітей від 12 до 18 років, де вивчають іноземні та стародавні мови, природознавство, історію, а також «вільні мистецтва» – філософію, риторику, музику і тощо; 4) академія для молодих людей від 18 до 24 років – дає вищу освіту [31].

Аналізуючи цю вікову періодизацію, Ю. Кузьминська звертає увагу на таке: якщо «в материнській школі особливу увагу слід звертати на розвиток зовнішніх відчуттів, у школі рідної мови – тренувати їх виконавчими органами – руками, язиком. У гімназії – намагатися зрозуміти і міркувати над цим, зібраними відчуттями, матеріалом з допомогою питань: що? Чому? А в академії все акцентується на волі. Перші дві школи мають бути обов'язковими для всіх, а наступні – відкриті для бажаючих» [94, с. 8].

Як і в XVII ст., так і нині, початкове навчання відіграє неоціненну роль у становленні будь-якої людини. Вчений-реформатор Я. Коменський уніс свої пропозиції щодо реформування тогочасної початкової освіти. А саме, школа рідної мови стала загальнодоступною для всіх верств населення, а не лише для спроможних оплачувати навчання. Ця ідея знайшла документальне відображення у Постанові Наркомосу від 14.08.1930 р. «Про загальне обов'язкове початкове навчання». У пункті 1 даної постанови наголошено на необхідності «ввести з 1930 – 1931 р. повсюдно загальне обов'язкове навчання дітей (хлопчиків та дівчат) у віці 8, 9 та 10 років у обов'язку не менше чотирирічного курсу початкової школи» [156, с. 110]. Після введення цієї Постанови в дію почала викорінюватися проблема загальної безграмотності та неписьменності. Як результат, наголосив М. Гриценко, «у 1940/41 навчальному році письменність населення в Українській РСР досягла 97,7 %. Було завершено здійснення загальної початкової освіти, розпочалась робота по здійсненню загального семирічного навчання в селах і середнього – десятирічного навчання в містах, одночасно розширювалась мережа середніх шкіл і в селах» [42, с. 119].

Одним з найцінніших нововведень Я. Коменського стало обґрунтування уроку як основної форми організації навчання в школі. Він

здійснив справжній переворот у світі педагогіки, розробивши класно-урочну систему. Як зазначила М. Голубєва, «виникнення елементів класно-урочної системи в XVI – XVII ст. пояснюється тим, що попереднє індивідуальне та побудоване на зазубрюванні навчання не відповідало духу епохи. Я. А. Коменський елементи для обґрунтування класно-урочної системи почерпнув із досвіду діяльності братських шкіл, які існували тоді в Україні та Білорусії» [37].

Для запровадження класно-урочної системи Я. Коменський, як відомо, виділив найважливіші її елементи: групу осіб для навчання (клас) з незмінним складом учнів одного віку і приблизно однаковим рівнем розвитку; сталий (утверджений) розклад занять; послідовне чергування занять і перерв; роботу учителя з усім класом водночас.

Ці елементи відображено в Постанові Наркомосу «Про організацію учбової роботи та внутрішнього розпорядку в початковій, неповній середній і середній школі» (03.09.1935 р.). Згідно п. 1 Постанови в усіх школах було встановлено початок занять з 1 вересня й їх закінчення в червні та визначені терміни проведення зимових і весняних канікул. Зафіксовано також тривалість уроків й перерв між ними.

Я. Коменський рекомендував викладати учням давні мови, різні види мистецтв, природознавство, медицину, географію, історію та хімію. Його рекомендації знайшли відображення у Постанові Наркомосу «Про викладання географії в початковій і середній школі» (15.05.1934 р.), відповідно якої навчальний предмет «Географія» викладався починаючи з 3-го класу.

Намагаючись викликати у дітей інтерес до навчання, Я. Коменський вносив у викладання елементи гри. Педагог написав декілька п'єс, які увійшли до його книги «Школа – гра». У «Великій дидактиці» він узагальнив все краще з досвіду роботи шкіл свого часу [111, с. 187].

У своїх працях чеський учений акцентує увагу на загальних принципах навчання. Він першим в історії розвитку освіти та дидактики вказав на необхідність керуватися принципами в навчанні, та розкрив їхню сутність:

1) принцип свідомості і активності: головною умовою успішного навчання є розуміння сутності предметів і явищ. Я. Коменський зазначав, що «правильно навчати – не значить забивати в голови юнацтва зібрану з авторів суміш фраз, слів, висловів, думок, а значить – розкривати здатність розуміти речі, щоб саме з цієї здатності, потекли струмочки (знання), точно з живого джерела»;

2) принцип наочності: засвоєння учнями знань під час безпосереднього спостереження за предметами і явищами. Для наочності Я. Коменський уважав за необхідне використовувати: реальні предмети і спостереження над ними; коли це неможливо, то картинки як зображення предмета або явища або моделі і копію предмета;

3) принцип поступовості і систематичності знань: повинен бути встановлений точний порядок навчання в часі, оскільки «порядок – душа всього»; навчання має відповідати рівню знань учнів, а «вся сукупність уроків мусить бути старанно розділена на класи»; матеріал повинен вивчатися «послідовно з початку і до завершення»; «не тільки показувати, за яким принципом відбувається щось в природі, але також показувати, чому воно не може бути інакше»;

4) принцип вправ і міцного оволодіння знань і навичок пов'язаний з пам'яттю. Досліджуваний матеріал повинен бути добре зрозумілий, а не просто механічно заучений [31].

Я. Коменський стверджував, що «для ефективного сприйняття та, як результат навчання, потрібно, щоб в учня не було хибного сприйняття оточуючого світу, перед ним були поставлені об'єкти для спостережень, школяр повинен бути уважним, об'єкти повинні бути представлені у належному порядку [162, с. 94].

Аналіз педагогічної спадщини Я. Коменського та історії розвитку освіти в Україні дозволяє стверджувати, що в навчально-виховному процесі початкової школи 1932–1958 рр. знайшли безпосереднє відображення

дидактичні погляди великого чеського вченого та педагога. Вони також упроваджені в сучасний освітній процес початкової школи.

Розглянемо досвід та ідеї Т. Лубенця, діяльність якого неабияк впливала на розвиток початкової освіти у досліджуваній період.

Це український педагог, викладач та громадський діяч, «послідовник ідей К. Ушинського, автор наукових праць і посібників з питань початкового та дошкільного виховання, навчання рідною мовою. Посідаючи відповідальні державні посади в різні періоди свого життя (народного учителя, викладача гімназії, інспектора, а згодом і директора народних училищ Київського учбового округу), Т. Лубенець проводив велику громадсько-педагогічну роботу» [179, с. 2].

О. Венгловська пише, що «весь життєвий і творчий шлях Т. Лубенця був пов'язаний з освітою, від дошкільної до освіти дорослих. Він добре розумів та неодноразово підкреслював, що майбутнє держави залежить від рівня освіти народу. Окрім педагогічної праці, він був активним громадським діячем (головою правління Київського товариства допомоги нужденним учням початкових шкіл; ініціатором і засновником одного з перших в Україні Товариства народних дитячих садків, що опікувалося відкриттям перших дошкільних закладів для дітей робітників м. Києва; членом Київської секції наукових працівників» [20].

Т. Лубенець чітко бачив усі хиби в роботі системи освіти та стверджував, що перед школою стоїть головне завдання – отримання освіти в цілому та підготовка учнів до реального життя в процесі навчання. В центрі освітнього процесу Т. Лубенець ставив дитину. Провідною ідеєю в працях педагога стала думка, що грамотність стане «мертвим капіталом» без розвитку свідомості та знань, які будуть сприяти розкриттю потенціалу дитини. Тимофій Григорович був упевнений, що юна особистість потребує освіти в широкому значенні, й головним завданням школи постає проблема всебічного її розвитку. Досвідчений педагог був активним прихильником ідеї рівної можливості отримання освіти для міських і сільських жителів. Він

уважав, що школа стане справжнім світочем істинної просвіти тільки за умови вільного доступу всіх дітей до отримання освіти [100, с. 270].

Для виконання поставлених завдань Т. Лубенець проводив відповідну роботу з учителями. Він вимагав від вчителів дотримання певних вимог в процесі підготовки до уроків. Так, у сімнадцятій бесіді «Завдання вчителя при проведенні уроків» педагог подає для вчителів методичні поради стосовно проектування і проведення уроків. Він був упевнений у необхідності щоденної підготовки до уроків та складанні планів, як для юних педагогів, так і для досвідчених. У плані уроку обов'язково мали бути відображені основні компоненти: зв'язок нового матеріалу з попереднім досвідом дитини; підбір методів навчання та виготовлення наочності; умови, за яких підвищиться активність дитини на уроці. Т. Лубенець наголошував на цінності кожного уроку для дитини та спрямування його на розвиток в учнів пам'яті, уваги, інтересу [100, с. 263].

Роки педагогічної активності вченого припали на час, коли всі дії та життя громадян знаходилися під пильною увагою та тиском з боку влади. Звичайно, це певним чином позначилося на комфорті та педагогічному кліматі в процесі роботи з дітьми. Однак, незважаючи на всі перепони та негаразди, Т. Лубенець був упевнений, що в його силах перетворити школу, в якій панували контроль та страх, на місце «життя, радості та щастя для дітей», в якому «б'є живе джерело знань і де дитячу душу зігрівають краса, ласка та любов» [101, с. 18, 25]. Як досвідчений педагог, він знав, що провідною діяльністю молодших школярів є гра.

Як слушно зауважив Пітер Грей, протягом сотен тисяч років діти вчилися самостійно, шляхом гри та дослідження навколишнього світу [319].

Т. Лубенець був упевнений в тому, що саме під час гри у дітей відбувається активний розвиток, що гра виступає одним з головних засобів розвитку, навчання та виховання школярів. З цього приводу він писав: «Граючись, діти виховуються та вправляються в здатності фантазії і винахідництва... У грі підкреслюються, розвиваються та вдосконалюються

всі індивідуальні здібності, що закладені в дитині»... «Наслідуючи, дитина вчиться. Дайте їй можливість вчитися. Вчитися жити, наслідуючи саме життя» [100, с. 62, 77]. Ці висловлювання є актуальними в сучасних реаліях освіти. Одним з основних напрямів реформування початкової освіти сьогодні є збільшення часу на ігри та інтегровані заняття та зменшення простої «передачі інформації», адже ця схема є недієвою [311]. .

Тобто, Т. Лубенець був надзвичайно прогресивним педагогом свого часу. Він – автор понад 30 підручників та посібників, які «відіграли значну роль у становленні національної освіти» [105, с. 165].

Однак, за свої прогресивні ідеї, зокрема, при складанні підручників для дітей, що проживають у сільській місцевості, Т. Лубенець зазнавав переслідування влади. Він уважав, що підручники для сільських і міських дітей не можуть бути однакові за змістовим наповненням. На думку педагога, зміст підручників повинен бути максимально наближеним до сільського або міського життя. Та його погляди не співпадали з поглядами керівників освіти. Тому він був вимушений видавати свої підручники під псевдонімами (Норець, Хуторний).

Нині першокласники навчаються у Новій українській школі. Освітній процес цієї школи базується на ідеях та поглядах кращих педагогів України та зарубіжжя, зокрема Т. Лубенця. Серед яких: усебічний розвиток дитини; зв'язок навчання з життям (із трудовою діяльністю); якісна підготовка вчителів до уроків; переважання ігрової та проектної діяльності; створення замість «нудної» школи – школи «радості».

У досліджуваній період значний внесок у розвиток українського шкільництва та педагогічної думки вніс також В. Сухомлинський.

Василь Олександрович не був прихильником чинної на той час радянської системи освіти. Як зазначає його донька Ольга Василівна, «рушієм творчого процесу для Сухомлинського стає невдоволеність існуючим на той час у педагогіці і практиці роботи школи авторитарно-догматичними структурами виховання і схоластичним, відірваним від життя

змістом освіти» [273, с. 34]. Він творчо обробляв отриману інформацію та обирав найкращі ідеї та постулати, які можна було б практикувати та адаптувати до реалій школи.

Як пише Ю. Руденко, В. Сухомлинський глибоко усвідомлював, що радянська школа страждає від дефіциту знань про людину, народ, націю. Й він попереджував, що це неминуче призведе до відчутних втрат у духовному житті суспільства [258, с. 103-104].

У його творах чітко простежується думка про те, що покликання школи полягає не тільки в навчанні і вихованні дітей, а в формуванні історичної спільноти – народу.

Хоча в своїй діяльності В. Сухомлинський спирався на здобутки вже відомих педагогів, він сам зробив вагомий практичний внесок у розвиток української школи і виховання загалом.

О. Сухомлинська виділила такі прогресивні ідеї, отримані педагогом шляхом експериментування і власного досвіду: 1) любов до дитини, вона в центрі педагогічної системи; 2) гуманістична сутність педагогічних поглядів, включення загальнолюдських цінностей у навчально-виховний процес; 3) опора на народні традиції, народність педагогіки; 4) розвиток творчих сил кожної окремої особистості в умовах колективної співдружності на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб, який спрямований у кінцевому підсумку на творчу працю; 5) культ природи, природа як найважливіший засіб виховання почуття прекрасного і гармонії; 6) розробка демократичних педагогічних засобів і методів навчання і виховання (повага, заохочення, опора на позитивне, моральне покарання); 7) звернення до внутрішнього світу дитини, опора на її сили, внутрішні потенції, підтримка і розвиток того здорового, що є в кожній особистості; 8) розв'язання проблеми біологічного і соціального з урахуванням біологічного фактору (фізичного стану, статі, обстановки в сім'ї, рівня розвитку здібностей); 9) розвиток ідеї «радості пізнання»; 10) включення статевого виховання в структуру навчально-виховного процесу; 11) зміна структури управління навчально-

виховним процесом у школі (психологічний і педагогічний семінари, школа для батьків тощо). [273, с. 34].

Концептуально важливі відмінності від спадщини відомих педагогів та новаторські нововведення в діяльності В. Сухомлинського виділив М. Мухін. До них віднесено: 1) всеосяжне охоплення дослідженням усіх найбільш суттєвих сторін навчально-виховного процесу школи. За змінну одиницю дослідження Василь Олександрович вибрав показники успішності і вихованості учнів (включаючи досвід випускників після закінчення навчання в школі); 2) здійснення поступової роботи методом колективного експерименту. Припущення педагогічний колектив перевіряє експериментальним шляхом. Право на експеримент надавали найбільш досвідченим вчителям. Після отримання результатів найбільш вдалі та дієві методи навчання впроваджували в практичну діяльність інші вчителі; 3) унікальна можливість відстежити долю своїх вихованців. З моменту, коли вони тільки готувались вступати до школи, до того часу, коли її закінчували їхні діти. Керуючи однією школою впродовж багатьох років, він мав змогу спостерігати, як діють ті чи інші методи на дітей, і які наслідки будуть мати в майбутньому [117, с. 92-97].

Творчість В. Сухомлинського можна назвати новаторською не лише за часів його життя, а й для сучасності. У своїх працях педагог намагався привернути увагу до істинної природи маленької дитини. Не підганяти дитину під систему, а будувати систему освіти так, щоб здібності і таланти дитини розкривалися природно, спільними зусиллями родини та школи.

Отже, в умовах сучасної початкової освіти доцільно впроваджувати творчі ідеї видатних педагогів (Т. Лубенця, В. Сухомлинського та ін.), які були обґрунтовані та (або) апробовані в 1932–1958 рр. Вищеназвані педагоги були «новаторами» свого часу, їхні думки та погляди не збігалися із баченням радянських чиновників, а були зорієнтовані на дитину, її природний, гармонійний розвиток.

Упровадження творчих ідей минулого в сучасну систему початкової освіти України, насамперед, сприятиме розвитку особистості школяра та його адаптації до реалій сьогодення. Поміж таких ідей відзначимо наступне: реалізація ідей дитиноцентризму; зменшення відриву навчання від життя та підготовка учнів до практичної діяльності; організація змістовного дозвілля дітей; концентрація уваги на виховній та позакласній роботі зі школярами та роботі з їхніми батьками.

Висновки до третього розділу

Узагальнення результатів, отриманих у процесі дослідження, дало змогу довести, що в 1946–1958 рр. вітчизняні науковці зосереджували першочергову увагу на дослідженні таких проблем: взаємовідношення навчання і розвитку (Г. Костюк); гуманізація освітнього процесу, дитиноцентризм (В. Сухомлинський); усебічний розвиток дитини (Г. Ващенко).

Головною метою системи освіти України було відновлення й відбудова освітнього процесу та мережі шкіл, їхня політехнізація та зміцнення зв'язку школи з життям.

У 1946 р. відбулося оновлення змісту початкової освіти. У програмах для початкової школи зроблено деяке скорочення та перерозподіл матеріалу за роками навчання. Учні початкової школи вивчали українську та російську мови, арифметику, природознавство, історію, географію, каліграфію, співи, малювання, фізичну підготовку.

Друга половина 40-х рр. ХХ ст. відзначилася посиленням політико-ідеологічної складової освітнього процесу, де культовими особистостями були, як правило, В. Ленін та Й. Сталін.

У 1949 р. задля підвищення рівня грамотності населення запроваджено обов'язкове семирічне навчання. Як наслідок, розпочалися масова реорганізація та укрупнення закладів загальної освіти, що призвело до

зникнення початкових шкіл як окремих структур та перетворення їх на складові частини семирічних шкіл.

50-ті рр. ХХ ст. ознаменувалися переходом від семирічної до десятирічної освіти, а також упровадженням у школах політехнічного навчання. У 1954–1955 н. р. в 1–4 класах до навчального плану ввели дисципліну «Ручна праця». З 1954 р. в школах України введено спільне навчання хлопців і дівчат.

У 1958 р. прийнято Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної системи СРСР». Ця подія вплинула на подальший розвиток початкової освіти в Україні.

До головних здобутків та нововведень даного періоду віднесено: відкриття груп подовженого дня, скорочення навантаження на учнів початкової школи, а також посилення виховної й трудової складової з метою запровадження політехнічного навчання і зменшення відриву школи від життя. Проте освітній процес пронизувався ідеологічною пропагандою.

У 1946–1958 рр., як і раніше, основною формою організації навчальної роботи в початковій школі був урок (змішаний, викладу нових знань, закріплення знань і навиків, повторення, перевірки знань, розбору робіт учнів).

Учителі початкової школи почали застосовувати такі методи навчання, як-от: евристичний та катехізисний, навчальна праця, лабораторні та практичні роботи.

Значно розширився арсенал засобів навчання. До них відносили: підручники, різноманітні зображення предметів і явищ, об'ємні макети, прилади для демонстраційних експериментів, муляжі тощо. Масового розповсюдження набуло застосування технічних засобів навчання (діафільмів, навчальних фільмів).

У цей час використовувалися такі підручники: Л. Деполович «Буквар», С. Чавдаров «Українська мова», Т. Горбунцова «Читанка», В. Нікітін «Збірник арифметичних задач», Є. Тимченко «Українська мова для шкіл з

російською мовою навчання», Н. Корнієнко «Російська мова», З. Цветкова «Англійська мова», А. Монігетті «Німецька мова», Н. Федотова і С. Маркова «Французька мова», Л. Терехова «Географія», А. Шестаков «Історія СРСР» та ін.

Вирізняльною особливістю навчального плану початкової школи стало введення в 3–4 класах іноземної мови. З 1947 р. на її вивчення щотижня відводилося по 2 год. Учні мали змогу опанувати одну іноземну мову (англійську, німецьку, французьку чи іспанську). Однак через низький рівень засвоєння ними навчального матеріалу в 1953 р. викладання іноземної мови скасували.

У досліджуваній період значну увагу приділяли організації дозвілля дітей, які мали змогу відвідувати різноманітні гуртки (на безкоштовній основі), клуби за інтересами, спортивні секції, школи молодого лектора тощо. Улітку діти зазвичай відпочивали в оздоровчих таборах, санаторіях на платній основі (пільгами користувалися переважно учні з малозабезпечених сімей, які потребували підтримки).

Для періоду 1946 – 1958 рр. характерні такі *позитивні тенденції* розвитку початкової освіти: на відновлювально-організаційному етапі (1946–1953 рр.) – оновлення змісту навчання та програм початкової школи, розширення сітки гуртків та закладів позашкільної освіти для молодших школярів, активне залучення дітей до виховної роботи в класі, загоні, школі; на практико зорієнтованому етапі (1954–1958 рр.) – упровадження політехнічної освіти та виробничого навчання, відновлення викладання навчального предмета «Ручна праця» в початкових класах, започаткування функціонування груп подовженого дня для молодших школярів, налагодження співпраці з батьками учнів.

До *негативних тенденцій* віднесено: на відновлювально-організаційному етапі – надмірна заполітизованість освітнього процесу, тоталітарний контроль за організацією навчання і виховання; на практико зорієнтованому етапі – ліквідація початкових шкіл як самостійної

структурної одиниці, нестача кваліфікованих педагогів, навчально-методичного та матеріально-технічного забезпечення діяльності початкових шкіл, особливо в сільській місцевості.

Проведений аналіз історико-педагогічного досвіду роботи початкових шкіл в досліджуваний період і спадщини видатних вітчизняних педагогів дав змогу виявити перспективи використання творчих ідей минулого в Новій українській школі: реалізація ідей дитиноцентризму; зменшення відриву навчання від життя та підготовка учнів до практичної діяльності; організація змістовного дозвілля дітей; концентрація уваги на виховній та позакласній роботі зі школярами та роботі з їхніми батьками.

Матеріали та висновки третього розділу висвітлено у наукових публікаціях автора [291; 293–295; 297; 298; 300; 303–308; 311].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми розвитку початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці в 1932–1958 рр., що дало підстави одержати такі **основні результати**:

1. Проведений аналіз та систематизація джерельної бази дослідження дали змогу розподілити її на такі групи: нормативно-правові документи; архівні матеріали; нарративні джерела; електронні ресурси; візуальні матеріали. У процесі їхнього опрацювання з'ясовано, що теоретичні аспекти та практика організації початкової освіти в Україні (1932–1958 рр.) представлені достатньо широко.

До понятійного апарату дослідження віднесено терміни: дитинство, розвиток, розвиток початкової освіти, розвиток початкової освіти у вітчизняній теорії та практиці, квінтесенції яких уточнено в процесі дослідження.

Розвиток початкової освіти у вітчизняній теорії та практиці розглядається як цілеспрямований процес переходу системи початкової освіти на вищий рівень її організації під впливом посилення державних вимог до результатів навчання учнів, досліджень вітчизняних учених, а також прогресивних ідей, апробованих у шкільній практиці певного періоду.

2. Виявлено особливості розвитку початкової освіти в Україні в 1932–1958 рр.: організація шкільної освіти на основі використання новітніх досягнень психології, фізіології, педагогіки; трансформація змісту, форм і методів початкової освіти відповідно до суспільно-політичних чинників та педагогічних ідей; надмірна заідеологізованість навчально-виховного процесу початкової школи; стратегічне спрямування державної політики на охоплення обов'язковою початковою освітою всіх дітей шкільного віку.

Виокремлено основні етапи розвитку початкової освіти в Україні в досліджуваний період: I-й (1932–1938 рр.) – стандартизаційно-уніфікаційний; II-й (1939–1945 рр.) – реформаційно-авторитарний; III-й (1946–1953 рр.) – відновлювально-організаційний; IV-й (1954–1958 рр.) – практико зорієнтований.

Позитивними тенденціями розвитку початкової освіти визначено: на стандартизаційно-уніфікаційному етапі – упровадження предметного навчання та стабільних підручників, введення загального обов'язкового початкового навчання, посилення виховної складової в освітньому процесі молодших школярів (популяризація спорту, активного відпочинку в позашкільний час, зайнятість дітей у гуртках); на реформаційно-авторитарному етапі – подальше розширення мережі шкіл, введення бального оцінювання навчальних досягнень учнів, залучення дітей до суспільно-корисної праці; на відновлювально-організаційному етапі – оновлення змісту навчання та програм початкової школи, розширення сітки гуртків та закладів позашкільної освіти для молодших школярів, активне залучення дітей до виховної роботи в класі, загоні, школі; на практико зорієнтованому етапі – упровадження політехнічної освіти та виробничого навчання, відновлення викладання навчального предмета «Ручна праця» в початкових класах, започаткування функціонування груп подовженого дня для молодших школярів, налагодження співпраці з батьками учнів.

3. Досліджено генезу вітчизняної педагогічної теорії у визначених хронологічних межах та акцентовано, що основна увага вчених спрямовувалася на визнання комплексної системи навчання малодієвою та неефективною й обґрунтування доцільності введення класно-урочної системи; відхід від педологічної псевдонауки в бік класичної педагогіки; висування концепції «нової школи», де навчання мало відбуватися рідною мовою; доведення необхідності всебічного розвитку дитини, дитиноцентризму, виховання в колективі, поєднання навчання з

продуктивною працею, гуманізації освітнього процесу; розробку теорії і методики початкового навчання та ін.

4. Схарактеризовано зміст та організацію навчання в початкових школах України у визначених хронологічних межах та виявлено, що вони зазнавали неодноразових трансформацій. Відбувся перехід від комплексної до класно-урочної системи навчання. Змінювався час, який відводився на вивчення навчальних дисциплін (зокрема, збільшено час на вивчення російської мови через скорочення кількості годин на опанування української мови); запроваджувалися нові предмети (іноземна мова, ручна праця); вилучалися ті, які учні засвоювали на низькому рівні (іноземна мова).

Якщо в 1932–1945 рр. найбільш розповсюдженими серед методів навчання були бесіда, розповідь, робота за книгою, ілюстрування, демонстрування, то в 1946–1958 рр. значну увагу приділяли евристичному та катехізисному методам.

Упродовж 1932–1958 рр. удосконалювалися засоби навчання, особливо підручники. Збільшилося виробництво фабричних наочних посібників, хоча досить часто учасники освітнього процесу самотужки виготовляли наочність для використання на уроках (натуральні наочні посібники, колекції, роздатковий природний та інший матеріал, ілюстрації, навчальні картини, портрети, таблиці, альбоми, дидактичний матеріал, моделі, муляжі, макети, діорами, умовні наочні посібники, карти, діаграми, картограми, картодіаграми, схеми, схематичні рисунки тощо). Масового розповсюдження набуло використання в освітньому процесі технічних засобів навчання: діафільмів та навчальних фільмів.

5. Визначено позитивні ідеї початкової освіти минулого, які можна творчо реалізувати в Новій українській школі: реалізація ідей дитиноцентризму; зменшення відриву навчання від життя та підготовка учнів до практичної діяльності; організація змістовного дозвілля дітей; концентрація уваги на виховній та позакласній роботі зі школярами та роботі з їхніми батьками.

Дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми і засвідчує необхідність подальшої розробки таких питань: забезпечення початкових шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами в різні історичні періоди; розвиток освітніх технологій, методів і засобів навчання учнів молодших класів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березівська Л. Д. Наслідки та досвід реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. *Рідна школа*. 2010. № 1/2. С. 45–49.
2. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. 505 с.
3. Березівська Л. Д. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991). *Історико-педагогічний альманах*. 2011. № 1. С. 44–48.
4. Березівська Л. Д. Прихована реформа шкільної освіти в УРСР: причини, напрями, наслідки (30-ті роки ХХ ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2007. № 36. С. 52–57.
5. Березняк Е. С. Пути развития всеобщего образования на Украине. Київ : Радянська школа, 1964. 126 с.
6. Березюк О. С., Власенко О. М. Дидактика: теорія і практика : навчально-методичний посібник для студентів гуманітарних факультетів. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 212 с.
7. Богатирчук К. О. Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 332 с.
8. Боголюбов Н. Н. Методика чистописання. Москва : Учпедгиз, 1955. 216 с.
9. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 226 с.
10. Бондар Л. С. Розвиток змісту початкової освіти (40–80-ті роки ХХ століття). *Рідна школа*. 2013. № 6. С. 64–68.

11. Бондар О. В. Проблема шкільного підручника у періодичних фахових вітчизняних виданнях (50-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 ; Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2011. 23 с.
12. Брадис В. М. Методика преподавания математики в средней школе : учебное пособие для педагогических институтов и университетов. Москва : Учпедгиз, 1954. 505 с.
13. Бричок С. Б. Комплексна система навчання в початковій освіті України (1920–1932 рр.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : науковий збірник Уманського Державного педагогічного університету. Умань, 2009. № 28. С. 132–138.
14. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь : Перун, 2005. 1720 с.
15. Бюлетень Народного Комісаріату освіти УСРР. Харків : НКО, 1932–1958. 20 с.
16. Вихрущ А. В. Трудова підготовка в загальноосвітніх школах України (історико-педагогічний альянс та перспективи) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 1994. 473 с.
17. Василюк А. Педагогічний словник-лексикон : англійсько-український, українсько-англійський. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2004. 155 с.
18. Васильєва С. А. Діахронічний метод як засіб обґрунтування періодизації розвитку дошкільних навчальних закладів різних типів у системі освіти України (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2015. Вип. 1. С. 168–174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2015_1_35 (дата звернення 15.11.2018).
19. Вдовенко В. В. Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2005. 19 с.

20. Венгловська О. А. Педагогічне просвітництво Тимофея Лубенця (кінець XIX – перша третина XX століття). *Освітологічний дискурс* : електронне наукове фахове видання. 2015. URL: <http://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/252> (дата звернення 7.09.2018).

21. Вислови відомих людей про навчання. URL: <http://myknowledge2013.blogspot.com/> (дата звернення 04.12.2018).

22. Висновки сектору освіти культпропу ЦК КП(б)У в справі перегляду програм для семирічної політехнічної школи, резолюції IV Всеукраїнського з'їзду робітників освіти про звітну доповідь, про стан освіти на Україні, реконструкцію країни й перебудову школи та тези доповіді Всеукраїнської Академії наук про її діяльність. *ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України)*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 949. Арк. 259.

23. Вихрущ А. В. Трудова підготовка в загальноосвітніх школах України (історико-педагогічний альянс та перспективи : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Київ, 1994. 473 с.

24. Відомості про кількість учнів, класів, стан забезпечення шкіл приміщенням та про основні показники виконання плану масової освіти УРСР за 1934–1940 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 457. Арк. 1, 2, 14.

25. Вікова психологія : навч. посібник / Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

26. Вказівки і розпорядження завідувача міських і районних відділів народної освіти з 04.01.1957 – 31.12.1957 р. *Держархів Запорізької обл. (Державний архів Запорізької області)*. Ф. Р-2505. Оп. 2. Спр. 21. 287 арк.

27. Вказівки і розпорядження обласного відділу народної освіти 03.01.1955 – 31.12.1955 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 72. 303 арк.

28. Вожегова Т. В. Проблема індивідуалізації і диференціації початкового навчання у вітчизняній дидактиці 50–90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2008. 20 с.
29. Волковский Д. Л. Методика арифметики в начальной школе : пособие для учителей. Москва: Учпедгиз, 1937. 294 с.
30. Воскресенская А. И., Закожурникова М. Л., Ткаченко Н. И. Прописи для учащихся 1-го и 2-го класса начальной школы : указания для учителей о применении прописей при обучении письму в начальной школе. Москва : Учпедгиз, 1935. 32 с.
31. Воспитать человека. 2010. URL: <http://vp-ch.ru> (дата звернення 11.12.2017).
32. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1960. 500 с.
33. Гавриленко Т. В. Тенденції розвитку початкової освіти в УСРР у 1920-х роках. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. № 2. С. 133–136.
34. Гавриленко Т. Л. Проблеми дидактики початкової школи в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2004. 236 с.
35. Голант Е. Я. К характеристике отдельных этапов развития советской школы. *Педагогика*. 1958. № 2. С. 107–111.
36. Голодомор 1946–1947 років. *Територія терору* : меморіальний музей тоталітарних режимів. 2013. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1945-1953/1946-1947> (дата звернення 16.03.2018).
37. Голубєва М. О., Борисов Є. В., Чуканова С. О. Ян Амос Коменський – видатний дидакт Нового часу (XVII ст.). 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/277067109_An_Amos_Komenskij_-_vidatnij_didakt_Novogo_casu_XVII_st (дата звернення 23.10.2018).

38. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження : методологічні поради молодим науковцям. Київ ; Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.
39. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 366 с.
40. Горбунов Н. А. Методика преподавания естествознания в начальной школе: пособие для учителей начальной школы и учащихся педагогических училищ. Москва: Учпедгиз, 1947. 250 с.
41. Горбунов Н. А. Практическое руководство по методике преподавания естествознания в начальной школе. Москва: Учпедгиз, 1954. 166 с.
42. Гриценко М. С. Нариси з історії школи. Київ : Радянська школа, 1966. 260 с.
43. Грищенко М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР. *Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957)* : наук. записки. Серія педагогічна. Київ, 1957. Т. 6. С. 24–47 с.
44. Груздев В. П. Народное образование в РСФСР (1917–1967 гг.). Москва : Просвещение, 1967. 25 с.
45. Гупан Н. М. Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень. *Рідна школа*. 2013. № 4. С. 53–56.
46. Гупан Н. М. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації. *Рідна школа*. 2013. № 8/9. С. 67–70.
47. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т пед. АПН України. Київ, 2001. 545 с.
48. Гуцал Л. Критерії періодизації та основні етапи розвитку шкільної природничої освіти в правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття). *Молодь і ринок*. 2012. № 4. С. 104–107. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2012_4_25 (дата звернення 28.07.2018).

49. Данев А. М. Народное образование. Основные постановления, приказы и инструкции. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1948. 480 с.
50. Данилов М. А. Первая учебная четверть в школе. 2-е изд. Москва : Академия педагогических наук РСФСР, 1955. 72 с.
51. Денисюк Т. Ф. Історіографічний аналіз розвитку змісту початкової освіти України у 50–90-х роках ХХ ст. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1110/1/06dtfpou.pdf> (дата звернення 17.09.2018).
52. Дзвінчук Д. І. Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство. Київ: Нічлава, 2003. 240 с.
53. Директивні накази Міністерства освіти УРСР № 468–589. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1079. Арк. 468.
54. Довідки про підсумки навчально-виховної роботи в школах за 1958/1959 навчальний рік. Держархів Запорізької обл. Ф. Р-1327. Оп. 2. Спр. 100. 30 арк.
55. Жабенко О. В., Майборода С. В. Галузеве управління освітньої політики (1945–1950 рр.). Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. Київ, 2001. № 4. С. 187–195.
56. Жорова І. Я. Теорія і практика розвитку професіоналізму вчителів природничих дисциплін у системі післядипломної освіти України (1940-і рр. ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. 448 с.
57. Зайченко І. В. Історія педагогіки : у 2 кн. Київ : Слово, 2010. Кн. 2. Школа, освіта і педагогічна думка в Україні. 1030 с.
58. Зайченко І. В. Педагогіка : підручник. Київ : Ліра-К, 2016. 608 с.
59. Зашкільняк Л. О. Періодизація в історії. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2011. Т. 8 : Па–Прик. С. 152.
60. Звіт Дніпропетровського облвідділу наросвіти про роботу в І кварталі 1932/33 навчального року та виконання постанови ЦК ВКп (б) від 25

серпня 1932 р. про навчальні програми і режим у початковій та середній школі. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1178. Арк. 53.

61. Звіт облВНО за 1946–1947 навчальний рік. *Держархів Херсонської обл. (Державний архів Херсонської області)*. Ф. Р-2239. Оп. 1. Спр. 116. 565 арк.

62. Звіт Херсонського обласного інституту вдосконалення вчителів за 1947–1948 н.р. *Держархів Херсонської обл.* Ф. Р-2239. Оп. 1. Спр. 181. 152 арк.

63. Звіти облвно за початкові, неповні середні і середні школи на початок 1944–1945 н.р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 24. 94 арк..

64. Иванов М. И. Об учете успеваемости в начальной школе. *Советская педагогика*. 1958. № 7. С. 104–105.

65. Іванюк Г. І. Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні (друга половина 50-х - 90-ті рр. ХХ століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / НАПН України, Ін-т педагогіки. Київ, 2014. 590 с.

66. Інструкція про підготовку та проведення перевірочних іспитів у початковій, неповній середній та середній школі від 17.03.1937 р. *Збірник наказів Народного Комісаріату освіти*. 1937. № 6. С. 3–7.

67. Кавун И. Н., Попова Н. С. Методика преподавания арифметики : для учителей начальной школы и студентов педтехникумов. Москва : Учпедгиз, 1934. 415 с.

68. Квіт С. М. Потрібні зміни: зміст і завдання освітніх реформ. *Українська правда*. 2015. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/01/27/7056516> (дата звернення 11.04. 2018).

69. Кикилик А. М. Українська мова як навчальний предмет в історії розвитку початкової школи в Україні (1917 - 1941 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2014. 200 с.

70. Клочко Н. Л. Вступ до школи як загальнопедагогічна проблема в історії розвитку початкового навчання в Україні (ХХ століття) : автореф. дис.

... канд. пед. наук : 13.00.01 / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2011. 22 с.

71. Кодлюк Я. П. Підручник для початкової школи: теорія і практика. Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. 288 с.

72. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2005. 38 с.

73. Колмакова М. Н., Суворов Н. П. Народное образование в СССР. Москва : Академия педагогических наук, 1957. 783 с.

74. Коменский Я. А. Великая дидактика. *Избранные педагогические сочинения*. Москва : Учпедгиз, 1955. С. 164–391.

75. Конвенція про права дитини. *Виховна робота в закладах освіти*. Київ, 1995. С. 3–24.

76. Константинов Н. А. К вопросу о периодизации истории школы и педагогики. *Педагогика*. Москва, 1949. № 10. С. 101–106.

77. Константинов Н. А. Советская педагогическая наука за 30 лет. *Советская педагогика*. 1948. № 7. С. 41–62.

78. Контрольні числа ліквідації неписьменності і малописьменності на Україні на 1932 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1014.

79. Контрольні числа проведення загального навчання по районах України на 1931/1932, 1932/19101433 н.р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 138.

80. Королев Ф. Ф. К решению вопроса о периодизации истории советской школы и педагогики. *Советская педагогика*. 1958. № 12. С. 107–116.

81. Корольов Ф. Ф. Школьная система СССР в историческом освещении. *Советская педагогика*. 1957. № 7. С. 51–73.

82. Короткий курс лекцій з дисципліни «Вікова психологія». URL: https://studme.com.ua/149903145274/psihologiya/mladshiy_shkolnyy_vozrast.htm (дата звернення 12.10.2018).

83. Костюк Г. С. Вікова психологія. Київ : Радянська школа, 1976. 269 с.
84. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 1999. 239 с.
85. Кравчук Л. В. Навчання іноземних мов у загальноосвітній школі України (друга половина XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 21 с.
86. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2002. 210 с.
87. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 17 с.
88. Кремень В. Г. Енциклопедія освіти. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
89. Кринко Е. Ф. Советская школа в условиях нацистской оккупации (1941–1944). *Отечественная и зарубежная педагогика*. 2015. № 2. С. 40–50.
90. Кудла М. В. Організаційно-педагогічні засади управління початковою школою в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2017. 20 с.
91. Кузьменко В. В. Теоретичні і методичні засади формування в учнів наукової картини світу в історії розвитку шкільної освіти (XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2009. 44 с.

92. Кузьменко В. В. Формування наукової картини світу учнів: від витоків до сьогодення: монографія. 2-ге вид., переробл. і допов. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2014. 720 с.

93. Кузьменко Ю. В. Джерельна база з проблеми формування освітньої складової фахівців із трудової підготовки (50-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. № 30. С. 292–297.*

94. Кузьмінська Ю. Ян Амос Коменський – основоположник нової прогресивної педагогічної системи, великий гуманіст і мислитель. *Педагогічний часопис Волині / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки). Луцьк, 2016. № 3. С. 5–10.*

95. Кузьмінський А. І. Педагогіка у запитаннях і відповідях : навчальний посібник для вузів. Київ : Знання, 2006. 311 с. URL: https://pidruchniki.com/pedagogika/z_rozvitok_formuvannya_osobistosti (дата звернення 5.11.2017).

96. Кулагина И. Ю., Коллюцкий В. Н. Возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Сфера, 2001. 464 с.

97. Листування з обласними відділами народної освіти України про проведення виховної роботи серед дітей, видання підручників і забезпечення ними шкіл, підвищення кваліфікації вчителів, прийом учнів та комплектування шкіл України, 1933 р. *ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 152.*

98. Литньова Т. В. Періодизація історії розвитку змісту загальної середньої освіти (30-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Історико-педагогічний альманах. 2010. Вип. 2. С. 68–72.*

99. Лихачев Б. Т. Педагогіка : курс лекцій. Москва : Владос, 2010. 648 с.

100. Лубенець Т. Г. Педагогическія беседы. Изд. 2-е, доп. и перераб. Санкт-Петербург : Изд. кн. магазина П. В. Луковникова, 1913. 580 с.
101. Лубенець Т. О наглядном преподавании. Київ : Кушнерев И. Н. и К., 1911. 26 с.
102. Лупаренко С. Є. Сутність поняття «дитинство» в науковій літературі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 4. С. 286–294.
103. Мадзігон В. В., Макарчук В. В. Продуктивна праця в українській школі: історія, перспективи розвитку : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2005. 169 с.
104. Максимюк С. П. Педагогіка : підручник. Київ : Кондор, 2005. 670 с.
105. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): хрестоматія / Березівська Л. Д., Дічек Н. П., Пироженко Л. В. та ін. Київ : Науковий світ, 2003. 418 с.
106. Матеріали (протоколи, стенограми, постанови, доповідні записки та довідки) засідання колегії Міністерства освіти УРСР, 13.01.1956 – 27.01.1956 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1790. Арк. 1278.
107. Матеріали доповіді Дніпропетровського Облвідділу Наросвіти про реалізацію: Постанови ЦК ВКП (б) з 25 серпня 1932 року «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі». *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 931. Арк. 43–44.
108. Матеріали про видання підручників і забезпечення шкіл. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1229. Арк. 6.
109. Матеріали з політехнізації шкіл з 12.10.1955 – 10.12.1956 рр. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 2. Спр. 6. 32 арк.
110. Медынский Е. Н. Народное образование в СССР. Москва : Издательство академии педагогических наук РСФСР, 1952. 260 с.
111. Медынский Е. Н., Константинов Н. А., Шабаетова М. Ф. История педагогики. Москва : АПН РСФСР, 1955. 602 с.

112. Мельников М. А. Начальная школа : настольная книга учителя. Москва : Академия педагогических наук РСФСР, 1950. 944 с.
113. Методичний поради́ник: організа́ція та змі́ст осві́тнього процесу у 2016/2017 навчальному році : інформаційно-методичний збірник / за заг. ред. І. Г. Осадчого, О. В. Чубарук. Біла Церква : КВНЗ КОР «Академія неперервної освіти», 2016.
114. Методичні рекомендації щодо викладання в початковій школі у 2019/2020 навчальному році : додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 01.07.2019. № 1/11-5966. URL: <https://www.schoollife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo-vykladannya-v-pochatkovij-shkoli-u-2019-2020-navchalnomu-rotsi> (дата звернення: 05.07.2019).
115. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. 5-те вид., доп. і перероб. Київ, 2007. 656 с. URL: https://pidruchniki.com/16180409/pedagogika/formi_organizatsiyi_navchannya (дата звернення 28.02.2019).
116. Москаленко А. М. Історія вітчизняної педагогіки : навч. посіб. Київ : Київський університет, 2015. 303 с. URL: https://pidruchniki.com/81975/pedagogika/pedologiya_nauka_predstavniki_napryami_rozvitku_vitchiznyanoyi_pedologiyi (дата звернення 2.11.2018).
117. Мухин М. И. Развитие педагогических методов в трудах и опыте В. А. Сухомлинского. *Советская педагогика*. 1991. № 2. С. 92–97.
118. Навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої школи на 1935/36 навчальний рік від 15.08.1935 р. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти*. 1935. № 23. С. 7–10.
119. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1951–1952 н. р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1951. № 20. С. 5–6.
120. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1952–1953 н. р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1344. Арк. 2.

121. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1954–1955 н. р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 15. С. 14–15.

122. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1955–1956 н. р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1955. № 15. С. 9–10.

123. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1956–1957 н. р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 17. С. 11–12.

124. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР, розроблені управлінням та затверджені Міністерством освіти УРСР на 1957–1958 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2348. Арк. 7.

125. Наказ Міністерства освіти УРСР № 525 про скасування викладання іноземної мови в III і IV класах семирічних і середніх шкіл Української РСР від 06. 10. 1953 р. *Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти УРСР*. 1953. № 20. С. 18.

126. Наказ заступника Міністра освіти УРСР П. Миргородського про перевідні і випускні екзамени та екзамени на атестат зрілості в школах УРСР в 1956 році. 10 квітня 1956 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1784. С. 15–17.

127. Наказ Міністра освіти УРСР Г. Пінчука про організацію груп подовженого перебування учнів у школі. 12 березня 1956 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1783. С. 210–214.

128. Наказ Народного Комісара освіти УРСР П. Г. Тичини, 04 липня 1944 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 10. Арк. 131.

129. Накази відділу народної освіти з 03.01.1956 – 29.12.1956 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 2. Спр. 9. 237 арк.

130. Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності. 05.05. – 31.05.1950 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 773. Арк. 230.

131. Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності. 01.08. – 31.10.1950 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 775. Арк. 368.
132. Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності. 02.01. – 31.03.1951 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 901. Арк. 514.
133. Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності. 03.04. – 04.05.1951 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 902. Арк. 251.
134. Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності. 05.05. – 31.05. 1951 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 903. Арк. 184.
135. Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності. 01.06. – 28.07. 1951 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 904. Арк. 214.
136. Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності. 01.08. – 29.09.1951 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 905. Арк. 219.
137. Накази Міністерства просвіти УРСР з 15.03.1948 – 21.10.1948 рр. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 11. 27 арк.
138. Накази Міністерства просвіти УРСР з 18.02.1958 – 27.02.1959 рр. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р - 2505 Оп. 2. Спр. 29. 82 арк.
139. Накази Міністра освіти УРСР та його заступників з питань основної діяльності. 03.09.1956 – 29.09.1956 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1786. Арк. 145.
140. Накази Міністра освіти УРСР та його заступників з питань основної діяльності. 01.10.1956 – 31.10.1956 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1787. Арк. 181.
141. Накази Міністра освіти УРСР та його заступників з питань основної діяльності. 01.11.1956 – 30.12.1956 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1788. Арк. 233.
142. Накази Народного Комісаріату УРСР з питань основної діяльності. 02.08.1944 р. – 25.12.1944 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 158.
143. Накази обласного відділу народної освіти 03.01.1950 – 30.12.1950 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 29. 313 арк.

144. Накази обласного відділу народної освіти 04.01.1954 – 28.12.1954 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 62. 274 арк.
145. Накази обласного відділу народної освіти 04.01.1955 – 20.12.1955 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 71. 206 арк.
146. Накази обласного відділу народної освіти 08.01.1953 – 31.12.1954 рр. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 54. 370 арк.
147. Накази обласного відділу народної освіти 10.01.1952 – 31.12.1952 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 46. 467 арк.
148. Накази обласного відділу народної освіти 1947 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 9. 72 арк.
149. Накази обласного відділу народної освіти 1951 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 38. 365 арк.
150. Накази обласного відділу народної освіти з 04.01.1958 – 26.12.1958 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 2. Спр. 29. 324 арк.
151. Накази обласного відділу народної освіти з 06.01.1948 – 21.12.1948 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 13. 189 арк.
152. Нариси з історії розвитку авторських навчально-виховних закладів в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.) : навч.-метод. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила, Л. Д.Березівської та ін. Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. 444 с.
153. Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. XX ст.) : посібник / Сухомлинська О. В., Дічек Н. П., Березівська Л. Д. та ін. Київ : Педагогічна думка, 2017. 768 с.
154. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР : стат. зб. Київ : Цент. стат. упр. при Раді Міністрів УРСР, 1973. 315 с.
155. Народное образование в СССР / И. А. Каиров и др. Москва : Академия педагогических наук, 1957. 784 с.

156. Народное образование в СССР : сборник документов 1917–1973 гг. / Абакумов А. А., Кузин Н. П., Пузырев Ф. И., Литвинов Л. Ф. Москва : Педагогика, 1974. 559 с.

157. Ніколіна І. І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2008. 20 с.

158. Нова українська школа: основи Стандарту освіти / Л. М. Гриневич, В. Бриндза, Н. Дементієвська та ін. Львів, 2016. 64 с.

159. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / під заг. ред. Бібік Н. М. Київ : Плеяди, 2017. 206 с.

160. Носко И. В. Психология развития и возрастная психология: учебное пособие для студентов психологических факультетов / Дальневосточный государственный университет. Владивосток, 2003, 125 с. URL: https://www.studmed.ru/nosko-iv-psihologiya-razvitiya-i-vozzrastnaya-psihologiya_d482f57b0e8.html (дата звернення 6.08.2018).

161. Організація навчального процесу в історії вітчизняної школи: від уніфікації до диференціації (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.) : звіт про науково-дослідну роботу / Антонєць Н. Б., Дічек Н. П., Заліток Л. М. та ін. Київ, 2015. 75 с.

162. Остапйовська І. Витоки технологічного підходу в освіті у педагогічній спадщині Яна Амоса Коменського. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2013. № 8. С. 91–96.

163. Оськин С. А. Тернии на путях новой школы. *Советская педагогика*. 1991. № 7. С. 82–88.

164. Паляниця Г. Вчителі пілотних шкіл — про радощі та труднощі нової освіти. *Medio Освіторія*. 2017. — URL: <https://osvitoria.media/experience/vchyteli-pilotnyh-shkil-pro-radoshhi-ta-trudnoshhi-novoyi-osvity/> (дата звернення 16.05.2018).

165. Пальчевський С. С. Педагогіка : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2008. 496 с.
166. Паніотов І. І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931–1941 рр.). Харків, 1973. 155 с.
167. Панкратова Е. В. Развитие системы народного образования в СССР в 1930-е гг. (на материалах Среднего Поволжья). *Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского*. Пенза, 2007. № 4. С. 102–104.
168. Педагогическая энциклопедия : у 4 т. / за ред. И. А. Каирова. Москва : Советская энциклопедия, 1966. Т. 3 : Н–См. 879 с.
169. Періодизація історії та її критерії. URL: <https://knigi.studio/lektsii-filosofii-knigi/periodizatsiya-istoriji-jiji-113250.html> (дата звернення 3.02.2018).
170. Періодизація. *Vseslova*. URL: <http://vseslova.com.ua/word/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-79640u> (дата звернення 18.11.2017).
171. Петренко О. Б. Становлення гендерної освіти та виховання учнів у радянській школі (1918–1954 рр.). *Педагогічні науки*: зб. наук. праць. Херсон : ХДУ, 2005. Вип. 40. С. 334–340.
172. Петренко О. Б. Проблема періодизації розвитку гендерних підходів до вітчизняної освіти й виховання у радянський період. *Історико-педагогічний альманах*. Умань, 2011. Вип. 1. С.16–19.
173. Піроженко Л. Генеза підходів до побудови навчальних планів вітчизняної загальноосвітньої школи (30-ті – початок 50-х рр. ХХ ст.). *Рідна школа*. 2006. № 4. С. 61–64.
174. Піроженко Л.В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття): монографія. Київ : Педагогічна думка, 2013. 304 с.
175. План роботи Будинку вчителя на 1958 рік. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2860. Оп. 1. Спр. 21. 14 арк.

176. Плани, звіти та інші матеріали по фізичному вихованню учнів в школах області за 1956–1957 рр. Херсонського обласного відділу народної освіти виконкому Херсонської обласної ради депутатів трудящих. *Держархів Херсонської обл.* Ф. 2239. Оп. 1. Спр. 859. 19 арк.

177. Поліщук Г. П. Методи навчання в українській школі (20 – 30-ті роки ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2010. 20 с.

178. Полянский С. Н. Хрестоматия по педагогике. Москва : Просвещение, 1967. 716 с.

179. Попиченко С. Сутність гуманістичних педагогічних концепцій Я. Корчака та українського педагога і діяча освіти кінця ХІХ – початку ХХ століття Т. Лубенця. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи.* 2013. № 44. С. 295–300. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2013_44_48 (дата звернення 14.02.2019).

180. Постанова Ради Міністрів СРСР о введеніи совместного обучения в школах Москвы, Ленинграда и других городов, 01 липня 1954 р. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1413. Арк. 18.

181. Постанова Ради Міністрів СРСР о сокращении количества экзаменов в школах, 15 квітня 1954 р. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1413. Арк. 16–17.

182. Постанова Ради міністрів Української РСР о мерах по ликвидации детской беспризорности и безнадзорности, 10 березня 1948 р. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 380. Арк. 118–131.

183. Постанова Ради Міністрів Української РСР про перевідні і випускні экзамени та экзамени на атестат зрілості в школах Української РСР, 11 березня 1950 року. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 764. Арк. 36–45.

184. Постанова Ради Міністрів Української РСР про поліпшення обліку дітей і підлітків шкільного віку, 08 травня 1950 року. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 764. Арк. 146–147.

185. Постанова Ради Міністрів Української РСР про скорочення другої зміни навчання в школах УРСР у 1950–1951 навчальному році, 28 січня 1950 року. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 764. Арк. 19–22.

186. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР о введеннии цифровой пятибалльной системы оценок успеваемости и поведения учащихся начальной, семилетней и средней школы, 10 січня 1944 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6. Арк. 6.

187. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР о военно-физической подготовке учащихся начальных и 1–4 классов неполных средних и средних школ, 24 жовтня 1942 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1. Арк. 25.

188. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР о приеме детей 7-летнего возраста в школы, 08 вересня 1943 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 3. Арк. 68.

189. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР об улучшении военного обучения и физической подготовки в школах, 28 лютого 1945 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 53. Арк. 11.

190. Постанова Ради Народних Комісарів СССР о возложении на учителей начальных школ проведение физической подготовки учащихся, 25 жовтня 1945 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 53. Арк. 76–77.

191. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального комітету ЦК КП(б) від про заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР, 30 липня 1944 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 7. Арк. 82.

192. Постанова ЦК КП(б)У з 11 березня 1933 року про підручники для початкової і середньої школи від 29.03.1933 р. *Бюлетень Народного Комісаріату освіти*. 1933. № 15. С. 1–7.

193. Постанови і рішення бюро обкому КП(б)У й облісполкому з 31.01.1948 – 31.12.1948 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-2505 Оп. 1. Спр. 12. 199 арк.

194. Постанови партії та уряду про школу. Харків : Радянська школа, 1947. 152 с.
195. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти, 1946 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 127. Арк. 131.
196. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти, 1949 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 558. Арк. 350.
197. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти, 1950 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 764.
198. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності, 04.01 – 21.12.1952 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1070. Арк. 169.
199. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. Т. 1, 1948 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 380. Арк. 303.
200. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. Т. 2, 1948 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 381. Арк. 220.
201. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. Т. 3, 1948 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 382. Арк. 234.
202. Постанови Ради Народних Комісарів СРСР з питань народної освіти в УРСР, 1945 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 53. Арк. 115.
203. Постанови Ради Народних Комісарів СРСР з питань народної освіти в УРСР, 1943 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 3. Арк. 125.
204. Постанови Ради Народних Комісарів СРСР з питань народної освіти в УРСР, 1942 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1. Арк. 31.
205. Постанови Ради Народних Комісарів УРСР з питань народної освіти в УРСР, 09.01.1944 – 28.12.1944 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 7.
206. Постанови РНК СРСР, 1944 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6.
207. Постанови РНК УРСР про стан готування педагогічних кадрів для масової школи на 1932/33 н.р., запровадження загального навчання,

політехнізацію шкіл та з інших питань шкільного будівництва, 1932 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 994. Арк. 103.

208. Постанови та протоколи засідань колегії Наркомосу УРСР, матеріали до них, 29.03.1933 р. – 09.08.1933 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 63. Арк. 57.

209. Початкова середня освіта. *Національний інформаційний центр академічної мобільності ENIC UKRAINE* / Державне підприємство Міністерства освіти й науки України. URL: <http://enic.in.ua/index.php/ua/systema-osvity/serednia-osvita/pochatkova-osvita> (дата звернення 4.12.2018).

210. Предик А. А. Проблема оцінювання навчальної діяльності учнів початкової школи в Україні (50-ті – 90-ті роки ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Київ. міс. пед. ун-т ім. Б. Д. Грінченка. Київ, 2009. 20 с.

211. Примакова В. В. Розвиток післядипломної освіти вчителів початкових класів в Україні (1948–2012 рр.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / КВНЗ «Херсонська акад. неперервної освіти». Херсон, 2016. 487 с.

212. Присяжнюк К. Ф. Новий етап у розвитку радянської школи на Україні. Київ : Радянська школа, 1966. 135 с.

213. Про введення в учбових закладах фізкультхвилинки та гімнастичних занять. *ЦДАВО України*. Ф. 11. Оп. 10. Спр. 916. Арк. 22–23.

214. Про відміну викладання труда в школі № 309 від 23.02.1937 р. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти*. 1937. № 5. С. 6.

215. Про внесення змін до Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 серпня 2015 р. № 855. URL: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4312> (дата звернення 11.02.2019).

216. Про доповнення постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 року «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах

України» від 09.10.1938 р. *Збірник наказів Народного Комісаріату освіти*. 1938. № 33. С. 8.

217. Про загальне обов'язкове початкове навчання : постанова ЦК ВКП(б) від 25 липня 1930 р. *За загальне навчання* : зб. директив та інструкцій. Харків : Держ. вид-во України, 1930. Вип. 1. 56 с.

218. Про закупівлю в 1941 році вживаних стабільних підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи : наказ Народного Комісаріату освіти УРСР від 01.03.1941 р. № 487. *Збірник наказів та розпоряджень Народного Комісаріату освіти Української РСР*. 1941. № 7. С. 3.

219. Про запровадження в учбових закладах «Фізкультхвилинки» та гімнастики до занять» : Постанова заст. Наркома Освіти т. Карпеко від 23.01.1933 р. № 240. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1933. № 2. С. 25.

220. Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. № 462. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/462-2011> (дата звернення 12.02.2019).

221. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 р. № 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF> (дата звернення 11.02.2019).

222. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 2015 р. № 641. URL: <http://old.mon.gov.ua/ru/about-ministry/normative/4263> (дата звернення 11.02.2019).

223. Про затвердження стабільних підручників на 1933–1934 н. р. від 1–2.06.1933р. *Бюлетень Народного Комісаріату освіти*. 1933. Додаток до бюлетеня № 20/21. С. 3–5.

224. Про затвердження типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти I ступеня : наказ Міністерства освіти, молоді й спорту України від 20.04.2018 р. № 407. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0407729-18> (дата звернення 20.03.2019).

225. Про навчальні плани в початкових і середніх політехнічних школах від 11.12.1932 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР*. 1933. № 1. С. 2–5.

226. Про навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої школи УСРР від 04.10.1935 р. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти*. 1935. Додатки № 5–6. С. 3–19.

227. Про навчальні плани міської та сільської політехшколи від 13.08.1933 р. *Бюлетень Народного Комісаріату освіти*. 1933. № 33. С. 5–10.

228. Про національно-патріотичне виховання в системі освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 липня 2015 р. № 768. URL: <http://old.mon.gov.ua/ru/about-ministry/normative/4263> (дата звернення 11.02.2019).

229. Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України від 20.04.1938 р. *Збірник наказів Народного Комісаріату освіти*. 1938. № 33. С. 5–7.

230. Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі від 03.09.1935 р. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти*. 1935. № 25. С. 2–4.

231. Про освіту : Закон України від 05. 09. 2017 р. № 2145–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 23.07.2019).

232. Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України : Наказ Кабінету Міністрів

України від 31 жовтня 2011 р. № 1243. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565/ (дата звернення 11.02.2019).

233. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402–III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення 20.03.2019).

234. Про підсумки роботи початкових, неповних середніх і середніх шкіл УРСР в I півріччі 1940–1941 навчального року: наказ Народного Комісаріату освіти від 04.03.1941 р. № 504. *Збірник наказів та розпоряджень Народного Комісаріату освіти Української РСР*. 1941. № 7. С. 4.

235. Про планування роботи в початковій, неповній середній і середній школі від 15.08.1935 р. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти*. 1935. № 23. С. 4–7.

236. Про поліпшення фізичного виховання учнів шкіл Херсонської області: наказ Херсонського обласного відділу народної освіти та обласного комітету у справах фізкультури і спорту при Херсон. облвиконкомі № 264 від 27.05.1950 р. *Держархів Херсонської обл.* Ф. 3706. Оп. 53. Спр. 2. 191 арк.

237. Про порядок виготовлення й затвердження підручників політехнічної школи від 03.03.1933 р. *Бюлетень Народного Комісаріату освіти*. 1933. № 12. С. 10.

238. Про проведення іспитів в школах від 21.04.1933 р. № 301-03. *Бюлетень Народного Комісаріату освіти*. 1933. № 15. С. 11.

239. Про проведення пушкінських днів у початкових, неповних середніх та середніх школах від 05.09.1936 р. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти*. 1936. № 25. С. 3–8.

240. Про реорганізацію початкових і середніх шкіл на території західних областей України № 316 від 04.03.1940 р. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти*. 1940. № 10. С. 2–3.

241. Про стан навчально-виховної роботи в школах Херсонської області в I півріччі 1950–1951 н. р. : наказ № 85 від 16 лютого 1951 року

Херсонського обласного відділу народної освіти. *Держархів Херсонської обл.* Ф. 3706. Оп. 1. Спр. 72. 163 арк.

242. Про структуру початкової і середньої школи в СРСР від 01.06.1934 р. *Бюлетень Народного Комісаріату освіти.* 1934. № 21. С. 2.

243. Про трудове навчання в початкових, неповних середніх та середніх школах УСРР № 636 від 03.09.1936 р. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти.* 1936. № 26. С. 3–4.

244. Протоколи засідання педагогічних рад з 13.01.1946 р. по 11.06.1946 р. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-5137. Оп. 1. Спр. 1. 27 арк.

245. Пчелко А. С. Методика преподавания арифметики в начальной школе : методическое пособие для учителей. Москва : Учпедгиз Наркомпроса РСФСР, 1945. 432 с.

246. Пчелко А. С. Методическое руководство к стабильным учебникам арифметики для начальной школы. Москва : Учпедгиз, 1934. 79 с.

247. Річний звіт про роботу МІСЬКОНО за 1957/1958 навчальний рік. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-1327. Оп. 2. Спр. 84. 157 арк.

248. Річний звіт про роботу школи за 1948 – 1949 навчальний рік. ДАЗО України. Р - 5137 Оп. 1. Спр. 3. 12 арк.

249. Річний звіт про роботу школи за 1949–1950 навчальний рік. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-5137. Оп. 1. Спр. 6. 22 арк.

250. Річний план навчально-виховної роботи школи № 46 м. Запоріжжя на 1957/1958 навчальний рік. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-5137. Оп. 1. Спр. 34. 33 арк.

251. Річний план навчально-виховної роботи школи № 46 м. Запоріжжя на 1954/1955 навчальний рік. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-5137. Оп. 1. Спр. 21. 44 арк.

252. Річний план навчально-виховної роботи школи № 46 м. Запоріжжя на 1955/1956 навчальний рік. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-5137. Оп. 1. Спр. 26. 15 арк.

253. Річний план навчально-виховної роботи школи № 46 м. Запоріжжя на 1956/1957 навчальний рік. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-5137. Оп. 1. Спр. 30. 24 арк.

254. Річний статистичний звіт за 1958–1959 навчальний рік. *Держархів Запорізької обл.* Ф. Р-5137. Оп. 1. Спр. 42. 3 арк.

255. Розвиток народної освіти за 30 років Радянської влади (доповідь) 1948–1949 н.р. (травень 1948р.). *Держархів Херсонської обл.* Ф. Р-2239. Оп. 1. Спр. 254. 54 арк.

256. Розпорядження Ради Міністрів ССРСР, 17 листопада 1951 р. *ЦДАВО України.* Ф. 166. Оп. 15. Спр. 895. С. 16.

257. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2010. 20 с.

258. Руденко Ю. Д. Народная педагогика и В. А. Сухомлинский. *Советская педагогика.* 1991. № 2. С. 103–104.

259. Система освітніх установ. Початкова освіта. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Освіта#Початкова_освіта (дата звернення 12.02.2019).

260. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01. 2002 р. № 2947–III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14> (дата звернення 19.03.2019).

261. Скляренко І. Ю. Періодизація розвитку навчальних закладів Міністерства шляхів сполучення у 20–60-ті рр. ХХ століття. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки.* Бердянск, 2016. Вип. 1. С. 218–227. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbdpu_2016_1_38 (дата звернення 24.02.2019).

262. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.

263. Слюсаренко Н. В. Становлення та розвиток трудової підготовки дівчат в школах України кінця ХІХ–ХХ століття : монографія. Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. 456 с.
264. Слюсаренко Н. В. Теорія і практика трудової підготовки дівчат у школах України (кінець ХІХ – ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2010. 40 с.
265. Слюсаренко Н. В., Шугай Я. М. Развитие начального обучения в Украине в контексте общественно-политических событий (30–40-е гг. ХХ ст.). *Доклады Казахской академии образования*. Астана, 2018. № 4. С. 138–143.
266. Смолянчук Н. М. Організація природничої освіти молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах України (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2010. 20 с.
267. Советская педагогика : журнал. Москва, 1946–1958.
268. Список книжок для учителів початкової школи від 17.04.1936 р. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти*. 1936. № 12. С. 3–5.
269. Список підручників, що визнано стабільними в 1932 році. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 152. Арк. 74–75.
270. Статистичні відомості про забезпечення шкіл України учбовими приладдями та устаткуванням. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 165. Арк. 42, 56, 57, 94.
271. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
272. Степашко Л. А. Вопросы теории содержания общего образования в советской педагогике (1917–1937 гг.). Челябинск : ЧГПИ, 1980. 74 с.
273. Сухомлинська О. В. Біографія В. О. Сухомлинського у світлі наукового аналізу. *Рідна школа*. 1993. № 8. С. 33–36.
274. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ : А.П.Н., 2003. 68 с.

275. Сухомлинська О. В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. № 1. С. 4–24.
276. Типовий розпорядок шкільних занять і режим для учнів початкової, неповної середньої і середньої школи. *Збірник наказів народного Комісаріату освіти*. 1934. № 2. С. 3–5.
277. Ткаченко Л. В. Психолого-педагогічні особливості учнів молодших класів у процесі навчальної діяльності. *Педагогічні науки: зб. наук. праць*. Херсон : ХДУ, 2015. Вип. 67. С. 148–152.
278. Указания и распоряжения заведующих городских и районных отделов народного образования. *Держархів Запорізької обл.* Ф. 2505. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 256.
279. Филиппова Е. В. Детская и подростковая психотерапия : учебник для бакалавриата и магистратуры. Москва : Юрайт, 2016. 430 с.
280. Философский энциклопедический словарь / редкол.: Губский Е. Ф., Кораблев Г. В., Лутченко В. А. Москва : Инфра-М, 2002. 576 с.
281. Фізеші О. Й. Початкові школи Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини ХІХ – початку ХХІ століття : дис. д-ра пед. наук : 13.00.01/ Нац. пед. ун- ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 587 с.
282. Філософський енциклопедичний словник / наук. ред. Озадовська Л. В., Поліщук Н. П. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
283. Флегонтова Н. М. Короткий словник актуальних педагогічних термінів. Київ : КНУТД, 2013. 55 с.
284. Цитати українських поетів та письменників. URL: <https://onlyart.org.ua/tsytaty-ukrayinskyh-poetiv-ta-pysmen> (дата звернення 17.01.2019).
285. Чайка В. М. Основи дидактики : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2011. 238 с.

286. Черненко Г. М. Соціально-педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні (1917–1933 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2005. 20 с.
287. Чижик Т. Г. Організаційно-педагогічні засади фізичної підготовки молодших школярів (1947–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2018. 20 с.
288. Чичигин В. Г. Методика преподавания арифметики : пособие для учительских институтов. Москва : Учпедгиз, 1952. 312 с.
289. Шевченко С. М. Організація навчального процесу у школах національних меншин в УРСР (кінець 30-х–40-і рр XX ст.). URL: http://sconference.org/publ/nauchno_prakticheskie_konferencii/pedagogicheskie_nauki/obshhaja_pedagogika_i_istorija_pedagogiki/12-1-0-1588 (дата звернення 24.11.2018).
290. Школа О. В. Принципи періодизації та основні періоди розвитку дидактики фізики в Україні. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки.* Бердянськ, 2009. № 1. С. 45–52.
291. Шугай Я. М. Вплив вітчизняної педагогічної теорії і практики на розвиток початкової освіти в 1932–1958 рр. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 42. С. 264–269.*
292. Шугай Я. М. Джерельна база дослідження розвитку початкової освіти в Україні (1932–1958 рр.). *Педагогічні науки: зб. наук. праць.* Херсон : ХДУ, 2019. № 86. С. 87–90.
293. Шугай Я. М. Інтегроване навчання предмету і мови. *Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 14–21 травня 2018 р.). Запоріжжя : ДВНЗ «Запорізький інститут післядипломної освіти, 2018. URL: https://drive.google.com/file/d/18cFijgY-9sMwDjmACRj5yjnpuZ_YTIJk/view

294. Шугай Я. М. Інтегровані уроки як засіб розвитку ключових компетентностей учнів початкової школи України початку XXI століття. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті* : матеріали III-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (Ченстохова – Ужгород – Дрогобич), 29–30 березня 2018 р.) / [ред.-упоряд.: І. Зиморя, В. Ільницький, Г. Бурунова та ін.. Ченстохова; Ужгород; Дрогобич, 2018. С. 388–390.

295. Шугай Я. М. Моральне виховання учнів початкової школи (1932–1958 рр.). *II Дунайські наукові читання: духовно-творча константа особистості* : матеріали Міжнар. науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, 23 вересня 2016 р.) : в 2 т. Ізмаїл: РВВ ІДГУ ; СМІЛ, 2016. Т. 2. С. 90–93.

296. Шугай Я. М. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл в Україні (30-ті роки XX ст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Вип. 32. С. 309–314.

297. Шугай Я. М. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл в Україні (50-ті роки XX століття). *Інноваційна педагогіка*. 2018. № 8. С. 51–54.

298. Шугай Я. М. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл в Україні (40-ві роки XX століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 39. С. 304–310.

299. Шугай Я. М. Періодизація розвитку початкової освіти в Україні в 1932–1958 рр. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін.. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Вип. 36. С. 297–304.

300. Шугай Я. М. Перспективи впровадження творчих ідей минулого в сучасну систему початкової освіти України. *Науковий пошук молодих* :

збірник статей аспірантів та магістрантів. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. № 3. С. 173–176.

301. Шугай Я. М. Понятійний апарат проблеми розвитку початкової освіти. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін..* Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 41. С. 64–69.

302. Шугай Я. М. Понятійний апарат проблеми розвитку початкової освіти в Україні. *Світові наукові тенденції XXI сторіччя : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Київ – Карлови Вари, 30 листопада 2017 р.).* Київ ; Карлови Вари, 2017. С. 348–353.

303. Шугай Я. М. Реализация принципов дидактики в обучении младших школьников в 1932–1958 годах. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук : материалы Междунар. науч.-практ. конф. / под общей редакцией А. К. Кусаинова (Астана, 7 декабря 2018 г.).* Астана : Евразийский гуманитарный институт, 2018. С. 122–125.

304. Шугай Я. М. Реалізація основних завдань освітньо-виховної роботи з молодшими школярами в літній період 40-х рр. ХХ ст. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності : матеріали IV Всеукр. наук.-метод. конф. (Херсон, 13–14 листопада 2018 р.) : у 2-х ч. / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В.* Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Ч. 2. С. 132–135.

305. Шугай Я. М. Розвиток початкової ланки освіти: історія та сьогодення. *Нові стратегії розвитку початкової освіти в умовах євроінтеграції : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (Івано-Франківськ, 16 травня 2018 р.).* Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. С. 100–103.

306. Шугай Я. М. Розвиток початкової освіти в Україні (1932–1958 рр.) : методичні рекомендації. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. 95 с.

307. Шугай Я. М. Розвиток початкової освіти у 1932–1958 роках. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами* : матеріали II Всеукр. (з міжнарод. уч.) наук.-метод. конф. (Херсон, 18 листопада 2016 р.) : в 2 ч. / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Ч. 2. С. 217–221.

308. Шугай Я. М. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти в Україні (1945–1958 рр.). *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін.. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 38. С. 301–308.

309. Шугай Я. М. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти в Україні (1932–1945 рр.) *Науковий пошук молодих* : збірник статей аспірантів та магістрантів. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. № 2. С. 216–221.

310. Шугай Я. М. Труднощі та суперечності функціонування початкових шкіл в Україні (30-ті – середина 40-х рр. ХХ ст.). *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами* : матеріали III Всеукр. (з міжнародною участю) наук.-метод. конф. (Херсон, 5 грудня 2017 р.) : у 3 ч. / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» 2017. Ч. 3. С. 298–301.

311. Шугай Я. М. Упровадження дидактичних поглядів Я. Коменського в навчально-виховний процес початкової школи в 1932–1958 рр. *Я. А. Коменський – видатний педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)* : матеріали II Всеукр. пед. читань (Херсон, 24 березня 2017 р.) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 309–314.

312. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1989. 560 с.

313. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник. Київ : Либідь, 2002. 560 с.

314. Янкович О. І. Розвиток освітніх технологій у теорії та практиці вищої педагогічної освіти України (1957–2005) : автореф. дис. ... д-ра ... пед. наук : 13.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2009. 42 с.

315. Янченко Т. В. Витоки та засади наукового розвитку і практичного втілення педології в Україні : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Інститут педагогіки НАПН України. Київ, 2017. 529 с.

316. Ярош Н. В. Становлення суспільствознавчої освіти у школах України. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : збірник наукових праць / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2012. № 12. С. 190–195.

317. Яструб О. О. Етапи становлення та розвитку професійної підготовки вчителів початкової школи в Україні. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки*. Луцьк, 2013. № 7. С. 14–19.

318. Goloscharova Olga. Nature, structure and content of the «Junior schoolchild's aesthetic position» concept. *European Journal of Humanities and Social Sciences*: Vienna. 2018. Vol. 1. P. 38–40.

319. Peter Gray, Ph.D. A Brief History of Education. To understand schools, we must view them in historical perspective. *Psychology today, US*. 2008. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/freedom-learn/200808/brief-history-education> (дата звернення 21.11.2018).

320. Suleimanova Rima. Protection of motherhood and childhood in the USSR during the Great Patriotic War: a regional aspect. *European Journal of Humanities and Social Sciences*: Vienna. 2016. Vol. 4. P. 14–15.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Шугай Я. М. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл в Україні (30-ті роки ХХ ст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Вип. 32. С. 309–314.

2. Шугай Я. М. Періодизація розвитку початкової освіти в Україні в 1932–1958 рр. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Вип. 36. С. 297–304.

3. Шугай Я. М. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл в Україні (50-ті роки ХХ століття). *Інноваційна педагогіка*. 2018. № 8. С. 51–54.

4. Шугай Я. М. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти в Україні (1945-1958 рр.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 38. С. 301–308.

5. Слюсаренко Н. В., Шугай Я. М. Развитие начального обучения в Украине в контексте общественно-политических событий (30-40-е гг. ХХ ст.). *Доклады Казахской академии образования*. Астана, 2018. № 4. С. 138–143.

6. Шугай Я. М. Нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл в Україні (40-ві роки ХХ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 39. С. 304–310.

7. Шугай Я. М. Джерельна база дослідження розвитку початкової освіти в Україні (1932–1958 рр.). *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. 2019. № 86. С. 87–90.

8. Шугай Я. М. Понятійний апарат проблеми розвитку початкової освіти. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 41. С. 64–69.

9. Шугай Я. М. Вплив вітчизняної педагогічної теорії і практики на розвиток початкової освіти в 1932 – 1958 рр. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 42. С. 283–289.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

10. Шугай Я. М. Моральне виховання учнів початкової школи (1932-1958 рр.). *II Дунайські наукові читання: духовно-творча константа особистості: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 60-річчю педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, 23 вересня 2016 р.): в 2 т.* Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2016. Т. 2. С. 90–93.

11. Шугай Я. М. Розвиток початкової освіти у 1932 – 1958 роках. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами: матеріали II Всеукр. (з міжнарод. уч.) наук.-метод. конф. (Херсон, 18 листопада 2016 р.): в 2 ч. / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Ч. 2. С. 217–221.

12. Шугай Я. М. Упровадження дидактичних поглядів Я. Коменського в навчально-виховний процес початкової школи в 1932 – 1958 рр. *Я. А. Коменський – видатний педагог минулого (до 425-річчя від дня народження): матеріали II Всеукр. пед. читань (Херсон, 24 березня 2017 р.) /*

за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 309–314.

13. Шугай Я. М. Понятійний апарат проблеми розвитку початкової освіти в Україні. *Світові наукові тенденції XXI сторіччя*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Київ – Карлови Вари, 30 листопада 2017 р.). Київ – Карлови Вари, 2017. С. 348–353.

14. Шугай Я. М. Труднощі та суперечності функціонування початкових шкіл в Україні (30-ті – середина 40-х рр. XX ст.). *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами*: матеріали III Всеукр. (з міжнародною участю) наук.-метод. конф. (Херсон, 5 грудня 2017 р.) / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В.: у 3 ч. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Ч. 3. С. 298–301.

15. Шугай Я. М. Інтегровані уроки як засіб розвитку ключових компетентностей учнів початкової школи України початку XXI століття. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті*: матеріали III-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород – Івано-Франківськ – Ченстохова, 29–30 березня 2018 р.) / [редактори-упорядники: І. Зимомря, В. Ільницький, Г. Бурунова, Д. Романюк, А. Сохал]. Ченстохова – Ужгород – Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 388–390.

16. Шугай Я. М. Розвиток початкової ланки освіти: історія та сьогодення. *Нові стратегії розвитку початкової освіти в умовах євроінтеграції*: матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (Івано-Франківськ, 16 травня 2018 р.). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. С. 100–103.

17. Шугай Я. М. Інтегроване навчання предмету і мови. *Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 14-21 травня 2018 р.). Запоріжжя:

ДВНЗ «Запорізький інститут післядипломної освіти, 2018. URL: https://drive.google.com/file/d/18cFijgY-9sMwDjmACRj5yjnpuZ_YTIJk/view

18. Шугай Я. М. Реалізація основних завдань освітньо-виховної роботи з молодшими школярами в літній період 40-х рр. ХХ ст. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності*: матеріали IV Всеукр. наук.-метод. конф. (Херсон, 13-14 листопада 2018 р.): у 2 ч. / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Ч. 2. С. 132–135.

19. Шугай Я. М. Реализация принципов дидактики в обучении младших школьников в 1932-1958 годах. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук*: матеріали Междунар. науч.-практ. конф. / под общей редакцией А. К. Кусаинова (Астана, 7 декабря 2018 г.). Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2018. С. 122–125.

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження

20. Шугай Я. М. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти в Україні (1932-1945 рр.). *Науковий пошук молодих*: збірник статей аспірантів та магістрантів. 2018. № 2. С. 216–221.

21. Шугай Я. М. Перспективи впровадження творчих ідей минулого в сучасну систему початкової освіти України. *Науковий пошук молодих*: збірник статей аспірантів та магістрантів. 2019. № 3. С. 173–176.

22. Шугай Я. М. Розвиток початкової освіти в Україні (1932-1958 рр.): методичні рекомендації. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. 95 с.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом їх оприлюднення на 17 науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема:

Міжнародних науково-практичних конференціях

1. «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2017), форма участі – усна доповідь «Особливості розвитку початкової освіти в Україні 1932-1958 рр.».

2. «Світові наукові тенденції ХХІ сторіччя» (Київ – Карлови Вари, 2017), форма участі – публікація тез «Понятійний апарат проблеми розвитку початкової освіти в Україні».

3. «ІІ Дунайські наукові читання: духовно-творча константа особистості» (Ізмаїл, 2016), форма участі – публікація тез «Моральне виховання учнів початкової школи (1932-1958 рр.)».

4. «Етнодизайн: пошуки українського національного стилю (Полтава – Петриківка)» (Полтава, 2017), форма участі – усна доповідь «Використання народознавчого матеріалу при навчанні учнів початкових класів»

5. «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Ужгород – Івано-Франківськ – Ченстохова, 2018), форма участі – публікація тез «Інтегровані уроки як засіб розвитку ключових компетентностей учнів початкової школи України початку ХХІ століття».

6. «Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи» (Запоріжжя, 2018), форма участі – публікація тез «Інтегроване навчання предмету та мови».

7. «Сучасні проблеми гуманітарних і соціальних наук» (Астана, Казахстан, 2018), форма участі – публікація тез «Реалізація принципів дидактики в обучении младших школьников в 1932-1958 годах».

Всеукраїнських науково-практичних конференціях

8. «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (Херсон, 2016), форма участі – публікація тез «Розвиток початкової освіти у 1932 – 1958 роках».

9. «Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід» (Херсон, 2016), форма участі – усна доповідь «Державно-громадське регулювання початкової освіти у 1932-1958 роках».

10. «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика» (Івано-Франківськ, 2016), форма участі – усна доповідь «Освітня діяльність Софії Русової».

11. «Я. А. Коменський – видатний педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» (Херсон, 2017), форма участі – публікація тез «Упровадження дидактичних поглядів Я. Коменського в навчально-виховний процес початкової школи в 1932 – 1958 рр.».

12. «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (Херсон, 2017), форма участі – публікація тез «Труднощі та суперечності функціонування початкових шкіл в Україні (30-ті – середина 40-х рр. ХХ ст.)».

13. «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності» (Херсон, 2018), форма участі – публікація тез «Реалізація основних завдань освітньо-виховної роботи з молодшими школярами в літній період 40-х рр. ХХ ст.».

14. «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика» (Івано-Франківськ, 2018), форма участі – усна доповідь «Впровадження творчих ідей та переконань Т. Лубенця в навчально-виховний процес початкової школи».

15. «Нові стратегії розвитку початкової освіти в умовах євроінтеграції» (Івано-Франківськ, 2018), форма участі – публікація тез «Розвиток початкової ланки освіти: історія та сьогодення».

16. «Стратегії інноваційного розвитку природничих дисциплін: досвід, проблеми та перспективи» (Кропивницький, 2018), форма участі – усна доповідь «Формування світогляду учнів в освітньому процесі молодшої школи».

Регіональних науково-практичних конференціях

17. «Підготовка вчителя нової української школи: проблеми та шляхи їх вирішення» (Хмельницький, 2017), форма участі – усна доповідь «Розвиток початкової освіти в 1932-1958 рр.».

Довідки про впровадження результатів дослідження

**ЗАПОРІЗЬКА МІСЬКА РАДА
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ВІДДІЛ ОСВІТИ ДНІПРОВСЬКОГО РАЙОНУ
ЗАПОРІЗЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА
I-III СТУПЕНІВ № 81**

Запорізької міської ради Запорізької області

вул. Істоміна, 18, м. Запоріжжя, 69089, тел.: (061)223-62-88, E-mail: znz81@ukr.net Код ЄДРПОУ 20517515

від 21.06.2019 № 116

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Яни Максимівни Шугай «Розвиток початкової освіти
у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)»
на здобуття наукового ступеня кандидат педагогічних наук
(спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки)

В освітньому процесі Запорізької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 81 Запорізької міської ради Запорізької області впроваджувалися результати дисертаційного дослідження Я. М. Шугай «Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)».

Обговорення основних теоретичних положень та практичних рекомендацій дисертаційного дослідження Шугай Я. М. здійснювалась під час її виступів на методичних об'єднаннях педагогів, педагогічних радах, практичних семінарах, педагогічних читаннях. Зокрема, під час проведення практичних семінарів успішно використовувалася розроблена дисертанткою програма «Розвиток початкової освіти в Україні в 1932 – 1958 роках» та методичні рекомендації до неї.

Отримані в процесі історико-педагогічного дослідження результати мають наукове і практичне значення та можуть бути використані при організації методичної роботи з педагогами початкової школи, а також в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Директор

Р. М. Крук

Херсонська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 28 ім. О.С.Пушкіна
Херсонської міської ради
пров. Маяковського, 1, м. Херсон, 73000, тел. (0552) 22-42-85, 26-29-86,
e-mail: school28ks@ukr.net Код ЄДРПОУ 24115742

від 24.06.2019 р. № 01-18/213

ДОВІДКА

про впровадження матеріалів і висновків дисертаційної роботи
Шугай Яни Максимівни з теми «Розвиток початкової освіти у вітчизняній
педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидат педагогічних наук
за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Наукові здобутки Шугай Я. М., представлені в дисертаційній роботі
«Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці
(1932 – 1958 рр.)», впроваджені в освітній процес Херсонської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 28 ім. О.С. Пушкіна
Херсонської міської ради у 2016-2019 рр.

Розроблені автором матеріали і рекомендації спрямовані на
реактуалізацію педагогічних надбань з історичного досвіду функціонування
початкових шкіл на території України 1932 – 1958 років.

Використання в освітньому процесі результатів дисертаційної роботи
Шугай Я. М. сприяло підвищенню якості професійної підготовки вчителів
початкових класів, усвідомленню ними значення основних засобів навчання,
ефективному використанню форм і методів початкової освіти учнів.

Актуальність та практична значущість проведеного дослідження
дозволяють рекомендувати його результати до використання в державній
системі надання освітніх послуг учням початкових класів в сучасних
закладах освіти України.

Директор школи

Т.В.Надточій

Міністерство освіти і науки України

**ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА**

82100, м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24; тел. (03244) 1-04-74, факс: (03244) 1-04-74
р/р 35224001000379 у ВДК м. Дрогобича, МФО-825014, код ЄДРПОУ 02125438
e-mail: dspu@dspu.edu.ua

Від 27.06.2019 № 756

ДОВІДКА

про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
Яни Максимівни Шугайна тему «**Розвиток початкової освіти у вітчизняній
педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)**»

представленого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
(спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки)

Результати дисертаційного дослідження «Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)» у 2016-2019 рр. упроваджувалися в освітній процес Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

На основі співпраці професорсько-викладацького складу нашого університету зі здобувачем було зроблено висновки, що актуальність виконаного дослідження визначається необхідністю вдосконалення сучасної системи освіти України, зокрема розвитку початкової освіти в умовах навчальних загальноосвітніх закладів різних типів. Вагомим чинником покращення сучасної початкової освіти може стати історико-педагогічний досвід.

Основні положення дослідження, розкриті в теоретичних напрацюваннях Шугай Я.М., ґрунтовно доповнили зміст дисциплін педагогічного напрямку, які використовують викладачі кафедри педагогіки та методики початкової освіти: «Історія педагогіки початкової освіти», «Педагогіка початкової освіти», «Актуальні проблеми початкової освіти». Запропоновані автором матеріали мають наукове та практичне значення та можуть бути використані як у процесі підготовки майбутніх педагогів, так і в системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

Довідка про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження Я.М. Шугай «Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)» обговорена і затверджена на засіданні кафедри педагогіки та методики початкової освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка 03 червня 2019 року, протокол № 7.

Завідувач кафедри

Проректор з наукової роботи,
доктор педагогічних наук, професор

Стахів Л.Г.

Пантюк М. П.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ

вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013,
 тел./факс: (0382) 72-09-23, 65-65-52, тел.: 79-53-55, 79-59-45
 E-mail: kgpa@ukr.net Код ЄДРПОУ 02138872

27.06.2019 №_336_ На № _____ від _____

ДОВІДКА

про апробацію та впровадження результатів дисертаційного дослідження
 здобувача наукового ступеня кандидата педагогічних наук

**Яни Максимівни Шугай з теми «Розвиток початкової освіти
 у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)»**

(спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки)

Викладачі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії впродовж 2016-2019 років здійснювали апробацію та впровадження результатів дисертаційного дослідження Я. М. Шугай з теми «Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)».

Матеріали дослідження використовувалися під час лекційних та практичних занять з історії педагогіки та основ педагогіки, підготовки студентами наукових робіт з дотичної проблематики. Викладачі академії мали можливість ознайомитися з матеріалами дисертаційного дослідження Я. М. Шугай під час виступів на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, із публікацій у фахових виданнях.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що дисертаційне дослідження **Я. М. Шугай з теми «Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)»** є важливим і актуальним, а його результати потребують широкого впровадження у систему вищої та післядипломної освіти України.

Ректор Хмельницької
 гуманітарно-педагогічної
 академії, професор

І.М.Шоробура

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, МСП-41, 69600, Україна
тел.: (061) 764-45-46, факс: (061) 228-75-08, e-mail: znu@znu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 02125243

№ 010-13/02 від 14.08.2019 На № _____ від _____

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження Шугай Яни Максимівни «Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження Шугай Яни Максимівни «Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 – 1958 рр.)» упроваджувалися у навчальному процесі Запорізького національного університету у 2015-2019 роках.

Актуальність виконаного автором дослідження визначається необхідністю вдосконалення сучасної системи початкової освіти в Україні щодо забезпечення науково-методичного супроводу професійного розвитку вчителів початкових класів. Вагомим чинником покращення якості освітніх послуг може стати історико-педагогічний досвід.

Науково-педагогічні працівники та студенти університету мали можливість ознайомитися з матеріалами дисертаційного дослідження Шугай Я. М. під час її виступів на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, із публікацій у фахових виданнях.

У науковому дослідженні обґрунтовано зміст, форми, методи та засоби, які використовувалися в початковій освіті учнів молодших класів у досліджуваній період, визначено перспективи впровадження історико- педагогічного досвіду в реалії модерної початкової школи.

Запропоновані автором матеріали мають наукове та практичне значення та можуть бути використані в умовах трансформації вітчизняного освітнього простору, а також у системі підвищення кваліфікації вчителів.

Проректор з наукової роботи

Г. М. Васильчук

Остапенко +38 096 37 92 616

Додаток Б

Кандидатські та докторські дисертації

дотичні до проблеми дослідження*

Автор	Рік	Тема дисертації	Значення роботи
1	2	3	4
Історія освіти			
Кандидатські дисертації			
Красножон Н. Г.	2002	Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.)	Висвітлено становище, наслідки руйнувань та особливості відновлення матеріально-виробничої бази школи за умов повоєнної розрухи та залишкового принципу фінансування освіти.
Ніколіна І. І.	2008	Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х - початку 30-х рр. ХХ ст.	Розглянуто особливості відновлення матеріально-технічної бази школи. Висвітлено кадрову політику наркомату освіти, форми та методи партійно-державного тиску щодо працівників загальноосвітньої школи та учнів.
Кравченко Т. В.	2009	Статеве виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-30 років ХХ століття	Узагальнено теоретичні надбання і практичний досвід статевого виховання школярів 20-30 рр. ХХ століття задля формування статевої культури дітей та молоді в сучасних умовах.
Поліщук Г.П.	2010	Методи навчання в українській школі (20 - 30-ті роки ХХ століття)	Проаналізовано особливості розвитку й становлення вітчизняної системи освіти 1920-1930 рр., нормативно-правові, науково-теоретичні й практичні особливості використання методів навчання в українських професійно-трудовай та політехнічній школах.
Романець Л. М.	2010	Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя	Розкрито вплив і наслідки Великої Вітчизняної та Другої світової війни на зміни в складі вчительства, кадрове та матеріально-технічне забезпечення загальноосвітніх шкіл.

1	2	3	4
Бондар О. В.	2011	Проблема шкільного підручника у періодичних фахових вітчизняних виданнях (50-ті рр. XX ст. – поч. XXI століття)	Виявлено особливості та загальні тенденції висвітлення проблеми шкільного підручника в періодичних фахових вітчизняних виданнях 50-х років XX ст. – початку XXI ст.
Кравчук Л. В.	2013	Навчання іноземних мов у загальноосвітній школі України (друга половина XX століття)	Розкрито організаційно-педагогічні аспекти іншомовної підготовки учнів загальноосвітньої школи України другої половини XX ст.
Дереш В. С.	2015	Соціалізаційний вплив сім'ї на формування дитини в соціокультурному вимірі (друга половина XX століття)	Узагальнено досвід соціалізаційного впливу сім'ї на формування дитини в соціокультурному вимірі другої половини XX століття задля представлення його в сучасному соціально-педагогічному та історико-педагогічному дискурсах.
Терлецька Л. П.	2015	Формування пізнавальної активності учнів у навчальній діяльності загальноосвітніх шкіл України (друга половина XX – початок XXI ст.)	Розкрито сутність і шляхи формування пізнавальної активності учнів у навчальній діяльності загальноосвітніх шкіл України у другій половині XX – на початку XXI ст. задля використання педагогічного досвіду активізації навчальної діяльності учнів у сучасних умовах.
Мусієнко В. С.	2018	Формування почуття патріотизму в дітей у дошкільних навчальних закладах України (1930 – 1991 рр.)	Виявлено специфіку змісту, методів, форм і засобів педагогічної роботи з дітьми щодо формування почуття патріотизму у визначених хронологічних межах.
Докторські дисертації			
Кузьменко В. В.	2009	Теоретичні і методичні засади формування в учнів наукової картини світу в історії розвитку шкільної освіти (XX століття)	Визначено позитивний та негативний вплив зовнішніх умов на формування в учнів наукової картини світу в навчально-виховному процесі ЗОШ України в різні історичні етапи.

1	2	3	4
Лавріненко О. А.	2009	Тенденції розвитку ідей педагогічної майстерності вчителя: теорія і практика (середина XVI – кінець XX ст.)	Здійснено науково-теоретичний аналіз розвитку ідей педагогічної майстерності вчителя в історії вітчизняної педагогічної думки середини XVI – кінця XX ст., розкрито її сутнісний зміст і його використання в сучасних освітніх парадигмах інформаційного суспільства XXI ст.
Янкович О. І.	2009	Розвиток освітніх технологій у теорії та практиці вищої педагогічної освіти України (1957–2005)	Обґрунтовано теоретичні засади розвитку освітніх технологій, узагальнено досвід їх реалізації у закладах вищої освіти України другої половини XX – початку XXI ст., визначено напрями творчого використання ідей минулого в умовах переходу України на міжнародні стандарти підготовки педагогів
Слюсаренко Н. В.	2010	Теорія і практика трудової підготовки дівчат у школах України (кінець XIX - XX ст.)	Розширено історико-педагогічні відомості про мету, зміст, форми, методи та засоби трудової підготовки дівчат у школах України.
Ткачов С. І.	2013	Становлення і розвиток ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі (друга половина XIX – початок XX ст.).	Здійснено ретроспективний системний аналіз ідей та досвід громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст.
Іванюк Г. І.	2014	Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні (друга половина 50-х – 90-ті рр. XX століття)	Висвітлено розвиток сільської школи в Україні як соціокультурний феномен, детермінованого змінами освітніх парадигм.
Жорова І. Я.	2015	Розвиток професіоналізму вчителів природничих дисциплін у системі післядипломної освіти України (1940-і рр. XX – початок XXI ст.)	Розкрито генезу розвитку професіоналізму вчителів природничих дисциплін у системі післядипломної педагогічної освіти України в 1940-х рр. XX – на початку XXI ст.

1	2	3	4
Васильєва С. О.	2017	Розвиток професійного статусу вчителя у вітчизняній педагогічній теорії та практиці (друга половина XX ст. – початок XXI ст.)	Відтворено генезу ідеї розвитку професійного статусу вчителя; із урахуванням соціально-політичних умов життя в країні, урядової політики в галузі середньої та вищої педагогічної освіти.
Пантюк Т. Г.	2018	Суспільно-педагогічні детермінанти підготовки дітей до школи в Україні: теорія і практика (1945 – 2017 рр.)	Висвітлено теоретико-методологічні та практичні засади підготовки дітей до школи з огляду на суспільно-педагогічні детермінанти другої половини XX – початку XXI ст.
Історія початкової освіти			
Кандидатські дисертації			
Кравченко Т. М.	1999	Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.	Проаналізована система початкової освіти, яка склалася на Харківщині, включаючи навчальні заклади, органи управління, учительський та учнівський контингент, методику навчальної роботи.
Гавриленко Т. Л.	2004	Проблеми дидактики початкової школи в Україні кінця XIX – початку XX ст.	Розкрито соціально-економічні, суспільно-політичні та педагогічні чинники, що сприяли розвитку дидактики початкової школи зазначеного періоду.
Вдовенко В. В.	2005	Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861 - 1920)	Досліджено зміст, форми, принципи та методи педагогічних з'їздів. Досліджено вплив освітянських з'їздів на народну освіту України. Виявлено основні тогочасні проблеми початкової ланки освіти, які були висвітлені на з'їздах.
Черненко Г. М.	2005	Соціально-педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні (1917 - 1933 рр.)	Розглянуто питання розбудови освітніх початкових закладів в Україні, реформування національного змісту, організації та структури навчального року, методи навчання в початкових закладах.

1	2	3	4
Мінц М. О.	2007	Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861-1917 рр.)	Проаналізовано розвиток початкової освіти на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст.
Вожегова Т. В.	2008	Проблема індивідуалізації і диференціації початкового навчання у вітчизняній дидактиці 50 - 90-х рр. XX ст.	Здійснено дослідження проблеми індивідуалізації та диференціації початкового навчання у вітчизняній дидактиці другої половини XX ст., визначено специфіку, стан і загальні тенденції її розробки.
Предик А. А.	2009	Проблема оцінювання навчальної діяльності учнів початкової школи в Україні (50-ті - 90-ті роки XX століття)	Визначено і розкрито характерні особливості структури, змісту, форм, методів і засобів педагогічного оцінювання навчальної діяльності молодших школярів.
Смолянук Н. М.	2010	Організація природничої освіти молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах України (друга половина XX століття)	Проаналізовано погляди та внесок учених даного періоду в організацію початкової природничої освіти. Обґрунтовано етапи організації природничої освіти молодших учнів в Україні.
Клочко Н. Л.	2011	Вступ до школи як загальнопедагогічна проблема в історії розвитку початкового навчання в Україні (XX століття)	Розглянуто проблему вступу дитини до школи в історії розвитку початкового навчання в Україні у XX ст.
Кикилик А. М.	2014	Українська мова як навчальний предмет в історії розвитку початкової школи в Україні (1917–1941 рр.)	Висвітлено та проаналізовано особливості становлення і розвитку української мови як навчального предмета в історії початкової школи України у 1917–1941 рр.
Кудла М. В.	2017	Організаційно-педагогічні засади управління початковою школою в Україні в другій половині XIX - на початку XX століття	Розкрито нормативно-правові, організаційнопроцесуальні та педагогічні засади управління початковою школою в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.
Чижик Т. Г.	2018	Організаційно-педагогічні засади фізичної підготовки молодших школярів (1947-1991 рр.)	Обґрунтовано засади фізичної підготовки учнів молодших класів у період 1947-1991 рр. та з'ясовано можливості використання історико-педагогічного досвіду в освітньому процесі сучасної початкової школи.

1	2	3	4
Докторські дисертації			
Кодлюк Я. П.	2005	Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960 - 2000 рр.)	Здійснено комплексний історико-педагогічний аналіз проблеми теорії та практики підручникотворення у галузі початкової освіти України з 1960 р. до 2000 р.
Примакова В. В.	2016	Розвиток післядипломної освіти вчителів початкових класів в Україні (1948 – 2012 рр.)	Обґрунтовано теоретико-методичні засади розвитку вітчизняної післядипломної освіти вчителів початкових класів (1948-2012 рр.).

* Розроблено автором.

Додаток В

Трактування вченими поняття «розвиток»

Контент поняття	Джерело
1	2
<p>Розвиток – безперервний процес, що виявляється у кількісних змінах людини, тобто збільшення одних і зменшення інших ознак (фізичних, фізіологічних, психічних тощо). Однак він не зводиться до кількісних змін, до зростання того, що вже є, а включає «перерви безперервності», тобто якісні зміни. Кількісні зміни зумовлюють виникнення нових якостей, тобто ознак, властивостей, які утворюються в ході самого розвитку і зникнення старих.</p>	<p>Костюк Г. С. Вікова психологія. Київ : Радянська школа, 1976. С. 79.</p>
<p>Це процес кількісних і якісних змін в організмі під впливом різноманітних детермінанту зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих. Результат розвитку людини – це її становлення як біологічного виду і як соціальної істоти. Біологічне в людині характеризується фізичним розвитком і включає в себе морфологічні, біохімічні та фізіологічні зміни. Соціальні зміни в людині передбачають її активне опанування соціальним досвідом і перехід його у внутрішній світ, усвідомлену активну участь людини в суспільно корисній діяльності та виконання певних соціальних ролей.</p>	<p>Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник. Київ : Либідь, 2002. С. 36.</p>
<p>Розвиток – дія; процес, унаслідок якого відбувається зміна якості статі, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого. Розвиток – ступінь освіченості, культурності, розумової, духовної зрілості.</p>	<p>Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь : Перун, 2005. С. 873.</p>
<p>Розвиток – незворотня, спрямована, закономірна зміна матеріальних і ідеальних об'єктів. Тільки одночасна наявність всіх трьох зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед інших змін: оборотність змін характеризує процеси функціонування (циклічне відтворення постійної системи функцій); відсутність закономірності характерно для випадкових процесів катастрофічного типу; при відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися, і тому процес втрачає характерної для розвитку єдиної, внутрішньо взаємозалежної лінії. У результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкта, що виступає як зміна його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів або зв'язків).</p>	<p>Філософський енциклопедичний словник / наук. ред. Озадовська Л. В., Поліщук Н. П. Київ : Абрис, 2002. С. 555.</p>

1	2
<p>Розвиток людини – дуже складний, тривалий і суперечливий процес. Зміни у нашому організмі відбуваються на протязі всього життя, але особливо інтенсивно змінюються фізичний і духовний світ людини у дитячому і юнацькому віці. Розвиток не обмежується тільки простим накопиченням кількісних змін та поступовим рухом від нижчого до вищого. Характерна особливість цього процесу – перехід кількісних змін у якісні перетворення фізичних, психічних і духовних властивостей особистості.</p>	<p>Лихачев Б. Т. Педагогика : курс лекцій. Москва : Владос, 2010. С. 134.</p>
<p>Розвиток, перш за все, характеризується якісними змінами, появою новоутворень, нових механізмів, процесів, структур.</p>	<p>Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник. Київ : Просвіта, 2001. С. 37.</p>
<p>Розвиток – це складний інволюційно-еволюційний поступальний рух, в ході якого відбуваються прогресивні і регресивні інтелектуальні, особистісні, поведінкові, діяльнісні зміни в самій людині.</p>	<p>Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1960. С. 342.</p>

Додаток Д

**Матеріали щодо розвитку початкової освіти в Україні в 1932 – 1938 рр.
(стандартизаційно-уніфікаційний етап)**

Додаток Д.1

Динаміка контингенту учнів по регіонам (1934 – 1939 рр.)

м. Одеса

Рік	Клас											
	Підготов. класи		I		II		III		IV		Всього в I-IV кл.	
	кл.	уч.	кл.	уч.	кл.	уч.	кл.	уч.	кл.	уч.	кл.	уч.
1934/35	34	1166	244	10346	249	10371	251	10232	216	8466	999	40581
1935/36	34	1166	244	10346	244	10346	249	10371	251	10232	1022	42161
1936/37	34	1166	244	10346	244	10346	244	10346	249	10371	1016	42575
1937/38	34	1166	244	10346	244	10346	244	10346	244	10346	1010	42550
1938/39	34	1166	244	10346	244	10346	244	10346	244	10346	1010	42550

м. Херсон

Рік	Клас											
	Підготов. класи		I		II		III		IV		Всього в I-IV кл.	
	кл.	уч.	кл.	уч.	кл.	уч.	кл.	уч.	кл.	уч.	кл.	уч.
1934/35	6	203	54	2296	49	1954	45	1907	36	1574	190	7934
1935/36	6	203	54	2296	54	2296	49	1954	45	1907	208	8656
1936/37	6	203	54	2296	54	2296	54	2296	49	1954	217	9045
1937/38	6	203	54	2296	54	2296	54	2296	54	2296	222	9387
1938/39	6	203	54	2296	54	2296	54	2296	54	2296	222	9387

м. Миколаїв

Рік	Прийом			Випуск			
	В I кл.	В VIII кл.	Всього	За VII кл.	За X кл.	Всього	Приріст
	кл./ уч.	кл./ уч.	кл./ уч.	кл./ уч.	кл./ уч.	кл./ уч.	кл./ уч.
1934/35	79/ 3170	24/ 416	93/ 3586	29/ 929	1/ 23	30/ 952	-
1935/36	80/ 3170	15/ 465	95/ 3635	43/ 1424	10/ 239	53/ 1663	65/ 2683
1936/37	75/ 3170	24/ 712	99/ 3882	51/ 1991	12/ 416	63/ 2407	46/ 2219
1937/38	75/ 3170	33/ 995	108/ 4165	58/ 2269	15/ 465	73/ 2734	45/ 1758
1938/39	75/ 3170	37/ 1135	113/ 4305	71/ 2762	24/ 712	95/ 3464	40/ 1571

Джерело: [24, арк. 1, 2, 14].

Додаток Д.2

Навчальна сітка молодшого концентру (1932–1933 н. р.)

Сільська політехнічна школа (7-денний робочий тиждень)

№ п/п	Назва дисциплін	1 група		2 група		3 група		4 група	
		На рік	На тиждень	На рік	На тиждень	На рік	На тиждень	На рік	На тиждень
1	Рідна мова	245	7	245	7	210	6	210	6
2	Російська мова	-	-	-	-	35	1	70	2
3	Математика	210	6	210	6	210	6	210	6
4	Природознав.	70	2	70	2	88	3(2)	105	3
5	Суспільствознав.	70	2	70	2	87	2(3)	105	3
6	Географія	-	-	-	-	70	2	105	3
7	Політех. праця	105	3	105	3	105	3	105	3
8	Фізкультура	35	1	35	1	35	1	35	1
9	Малювання і креслення	70	2	70	2	35	1	70	2
10	Муз. виховання	35	1	35	1	35	1	35	1
	Разом	840	24	840	24	910	26	1050	30

Міська політехнічна школа (6-денний робочий тиждень)

№ п/п	Назва дисциплін	1 група		2 група		3 група		4 група	
		На рік	На тиждень	На рік	На тиждень	На рік	На тиждень	На рік	На тиждень
1	Рідна мова	228	6	228	6	190	5	190	5
2	Російська мова	-	-	-	-	38	1	76	2
3	Математика	190	5	190	5	190	5	190	5
4	Природознав.	76	2	76	2	76	2	95	3(2)
5	Суспільствознав.	76	2	76	2	76	2	95	2(3)
6	Географія	-	-	-	-	76	2	76	2
7	Політех. праця	76	2	76	2	76	2	114	3
8	Фізкультура	38	1	38	1	38	1	38	1
9	Малювання і креслення	38	1	38	1	38	1	38	1
10	Муз. виховання	38	1	38	1	38	1	38	1
	Разом	760	20	760	20	836	22	950	25

**Навчальний план підготовчої (нульової) групи
(1932–1933 н. р.)**

Сільська політехнічна школа (7-денний робочий тиждень)

№ п/п	Назва дисциплін	Число годин	
		На рік	На тиждень
1	Рідна мова	175	5
2	Математика	175	5
3	Природознав.	105	3
4	Суспільствознав.	70	2
5	Гра	105	3
6	Політех. виховання	140	4
7	Фізкультура	105	3
8	Образотворче мистецтво	105	3
9	Муз. виховання	70	2
	Разом	1050	30

Міська політехнічна школа (6-денний робочий тиждень)

№ п/п	Назва дисциплін	Число годин	
		На рік	На тиждень
1	Рідна мова	152	4
2	Математика	152	4
3	Природознав.	114	3
4	Суспільствознав.	76	2
5	Гра	114	3
6	Політех. виховання	114	3
7	Фізкультура	76	2
8	Образотворче мистецтво	76	2
9	Муз. виховання	76	2
	Разом	950	25

Джерело: [225].

Додаток Д.3

Інформація про підручники для початкової школи*

Інформація про підручники з математики для початкової школи

№ з/п	Назва	Клас	Автор	Рік видання, місто	Кількість сторінок
1	Маленькі математики	1 рік навчання	С. Л. Лекант, С. Т. Михайлова, Н. М. Оглобліна, Л. А. Соколова	1932 Смоленськ	58
2	Маленькі математики	1 рік навчання	Є. Р. Вікторова, Н. А. Іванова	1932	56
3	Підручник з математики «Маленьким ударникам Урала»	1 рік навчання	М. В. Мирмельштейн, Ф. А. Кругляшева, Є. А. Смиренька	1932, Свердловськ	79
4	Підручник з математики для міських шкіл ФЗС	2 рік навчання	А. П. Великославинський	1932, Самара, Москва	127
5	Навчальна книга з математики для сільських шкіл ЦЧО	2 рік навчання	Є. Г. Богатирьова, Т. Ф. Долгополова, П. А. Інцертowa, А. С. Словесова, П. І. Сухорукова, С. С. Тихонова	1932, Воронеж	80
6	Математика в школі	3 рік навчання	Є. І. Отто, Т. А. Данилова, А. Ф. Даєва, А. А. Шебашев	1932, Москва, Ленінград	176
7	Математика	3 рік навчання	І. Бердинов, Х. Буріна, Є. Петров, В. Реп'єв, С. Язиков	1932, Н. Новгород	160
8	Навчальна книга з математики для шкіл ЦЧО (в 2-х частинах)	3-й рік навчання	М. А. Архангельський, І. П. Горностаєв, Є. Б. Євдокимов, Н. Д. Знаменська, Є. А. Кандидева, А. М. Сахарова	1932, Воронеж	80 (I частина), 48 (II частина)
9	Навчальна книга з математики для шкіл ЦЧО (в 2-х частинах)	4-й рік навчання	Г. В. Малигін, Ф. К. Цеплієв, Н. Н. Лунев, С. О. Яковлева	1932, Воронеж	64 (I частина), 56 (II частина)
10	Підручник з математики	4-й рік навчання	Н. Лексін, А. Сломінський	1932, Москва - Самара	88
11	Підручник з арифметики	2-й рік навчання	Н. С. Попова	1933, Москва - Ленінград	70
12	Підручник з арифметики	1-й рік навчання	Н. С. Попова	1937, Москва - Ленінград	63

*Особливості побудови підручників з математики
для початкових класів*

№ з/п	Підручник, клас, автори	Структура підручника	Різноманітні задачі і вправи	Додаткові відомості з математики та історії математики	Задачі на повторення курсу попереднього класу	Перевірені завдання
1	2	3	4	5	6	7
1	Маленькі математики, 1 рік навчання (С. А. Лекант та ін.)	3 розділи, 15 параграфів + методичні рекомендації вчителям	-	-	—	-
2	Маленькі математики, 1 рік навчання (С. Р. Вікторова та ін.)	4 розділи, 12 параграфів	-	-	—	+
3	Підручник з математики «Маленьким ударникам Урала», 1 рік навчання	23 розділи	-	+ (більше виробничого характеру)	—	-
4	Підручник з математики для міських шкіл ФЗС, 2 рік навчання	8 розділів, 54 параграфи	+	+ (подані більш історичні дані)	+	-
5	Навчальна книга з математики для сільських шкіл ЦЧО, 2 рік навчання	30 параграфів	-	-	-	-
6	Математика в школі, 3 рік навчання	28 параграфів	+	-	-	+
7	Математика, 3 рік навчання	3 розділи, 54 параграфи	+	+ (додаткові відомості економічного характеру)	-	-
8	Навчальна книга з математики для шкіл ЦЧО (в 2-х частинах), 3 рік навчання	I четверть – 22 параграфи, 10 параграфів	-	-	-	+
9	Навчальна книга з математики для шкіл ЦЧО (в 2-х частинах), 4 рік навчання	5 розділів, 34 параграфи	+	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7
10	Підручник з математики, 4 рік навчання	25 параграфів	+	+	–	–
11	Підручник з арифметики, 2 рік навчання	2 розділи, 37 параграфів	–	–	+	+
12	Підручник з арифметики, 1 рік навчання	4 розділи, 61 параграф	–	–	–	+

Підручники з російської мови

№ з/п	Предмет	Клас	Автор	Рік видання, місто	Кількість сторінок
1	Буквар	1 рік навчання	А. В. Янковська	1937, Москва	96
2	Підручник з російської мови	1 і 2 класи	П. О. Афанас'єв, І. Н. Шапошніков	1938, Москва	64

* Розроблено автором

Додаток Д.4

Список рекомендованих підручників для шкіл нацменшин

(1933/1934 н. р.)

Для польських шкіл:

1. Арифметика (теорія) – 3-4-й рік навчання. Автор: Попова.
2. Арифметичний задачник – 3-й рік навчання. Автор: Попова.
3. Географія – 3-й рік навчання. Автор: Терехова.

Для німецьких шкіл:

1. Читанка – 1-й рік навчання. Автор: Завадський.
2. Читанка – 2-й рік навчання. Автор: Завадський.
3. Граматика – 3-4-й рік навчання. Автор: Бахман.

Для єврейських шкіл:

1. Арифметика (теорія) – 3-4-й рік навчання. Автор: Попова.
2. Читанка – 1-й рік навчання. Автор: Бурганський.
3. Арифметичний задачник – 3-й рік навчання. Автор: Попова.
4. Читанка – 3-й рік навчання. Автори: Ойслендер та Гольдин.
5. Зоологія – 3-й рік навчання. Автор: Цумзер та Гольден.

Джерело: [223].

Додаток Д.5

**Фрагмент навчального плану міської та сільської політехшколи
(1933–1934 н. р.)**

Міська початкова школа (6-денний робочий тиждень)

№ п/п	Назва дисциплін	1 група	2 група	3 група	4 група
1	Рідна мова	6	6	5	5
2	Російська мова	-	-	2	2
3	Математика	5	5	5(4)	5
4	Природознав.	2	2	2	3(2)
5	Суспільствознав.	2	2	2	2(3)
6	Географія	-	-	2	2
7	Політех. праця	2	2	2(3)	3
8	Фізкультура	1	1	1	1
9	Малювання і креслення	1	1	1	1
10	Муз. виховання	1	1	1	1
	Разом	20	20	23	25

Сільська початкова школа(7-денний робочий тиждень)

№ п/п	Назва дисциплін	1 група	2 група	3 група	4 група
1	Рідна мова	7	7	6	6(5)
2	Російська мова	-	-	2	2(3)
3	Математика	6	6	6(5)	6
4	Природознав.	2	2	3(2)	3
5	Суспільствознав.	2	2	2(3)	3
6	Географія	-	-	2	3
7	Політех. праця	3	3	3	3
8	Фізкультура	1	1	1	1
9	Малювання і креслення	2	2	1(2)	2
10	Муз. виховання	1	1	1	1
	Разом	24	24	27	30

Джерело: [227].

Додаток Д.6

**Фрагмент навчального плану для початкової, неповної середньої
та середньої школи (1935-1936 н. р., серпень)**

Міська початкова школа

№ п/п	Назва дисциплін	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
		Кількість годин на шестиденку			
1.	Рідна мова	9	8	6(5)	6
2.	Друга мова	–	–	2(3)	3(4)
3.	Математика	5	5	5	5(6)
4.	Природознав.	1	2	2(1)	2(1)
5.	Суспільствознав.	–	–	1	1
6.	Географія	–	–	2	3
7.	Труд, малювання та ліплення	3	3	2(1)	2(1)
8.	Фізкультура	1	1	1	1
9.	Історія	–	–	0(2)	2
10.	Співи та музика	1	1	1	1
	Разом	20	20	22	26

Примітка:

1. Цифри в дужках означають години на друге півріччя навчального року.
2. В початкових школах, в яких є можливість забезпечити викладання іноземної мови кваліфікованим викладачем, дозволяється внести викладання іноземної мови за рахунок збільшення навчального плану на дві години в четвертому класі.

Сільська початкова школа

№ п/п	Назва дисциплін	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
		Кількість годин на семиденку			
1.	Рідна мова	11(12)	10(11)	7(6)	8(7)
2.	Друга мова	-	-	4(3)	4
3.	Математика	6	6	5(6)	7
4.	Природознав.	2(1)	3(2)	2	2
5.	Історія	-	-	0(2)	2
6.	Географія	-	-	3(2)	3(4)
7.	Труд, малювання та ліплення	3	3	2	2
8.	Фізкультура	1	1	1	1
9.	Суспільствознав.	-	-	1	1
10.	Співи та музика	1	1	1	1
	Разом	24	24	26	31

Примітка:

1. Цифри в дужках означають години на друге півріччя навчального року.
2. В початкових школах, в яких є можливість забезпечити викладання іноземної мови кваліфікованим викладачем, дозволяється внести викладання іноземної мови за рахунок збільшення навчального плану на дві години в четвертому класі.

Джерело: [118].

Додаток Д.7

Навчальний план для початкових шкіл УРСР (1935–1936 н. р., жовтень)

Міська початкова школа (зі всіма мовами викладання)

№ п/п	Назва дисциплін	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
		Кількість годин на шестиденку			
1	Рідна мова	9	9	5	5
2	Друга мова	-	-	2	3
3	Арифметика	5	5	5	5
4	Природознав.	2	2	2	2
5	Історія	-	-	1	2
6	Географія	-	-	2	2
7	Рукоділья і труд	1	1	-	-
8	Фізкультура	1	1	1	1
9	Малювання*	1	1	1	1
10	Співи	1	1	1	1
	Разом	20	20	20	22

Сільська початкова школа (зі всіма мовами викладання)

№ п/п	Назва дисциплін	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
		Кількість годин на семиденку			
1	Рідна мова	12	12	6	6
2	Друга мова	-	-	3	3
3	Арифметика	6	6	6	6
4	Природознав.	2	2	3	2
5	Історія	-	-	1	3
6	Географія	-	-	2	3
7	Рукоділья і труд	1	1	-	-
8	Фізкультура	1	1	1	1
9	Малювання*	1	1	1	1
10	Співи	1	1	1	1
	Разом	24	24	24	26

*У 1-2 класах викладається, крім малювання, ліплення; у 3-4 класах, крім малювання, ручний труд.

Джерело: [226].

Додаток Д.8

Книги для сільських вчителів початкових шкіл

Список книжок для учителів початкової школи

Кожному вчителеві надсилається бібліотечка вартістю в 50 крб.; з них на 35 крб. методичної літератури, на 5 крб. соцеклітератури і на 10 крб. художньої літератури.

Ленін – Сталин. Однотомник.

Сталін. Питання Ленінізму.

Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про школу.

Загальнопедагогічна література

Шімбірев. Педагогіка. Радшкола (обов'язково).

Затонський. Рішуче піднести грамотність у школі. Радшкола, 1936 р. 30 коп.

Збірка методичних матеріалів для молодого вчителя початкової школи.

Радшкола. 1936 р.

З досвіду планування виховної роботи в школі. Радшкола, 1936 р.

Хаїт. На педагогічні теми.

Збірка. За комуністичне виховання. Радшкола, 1936 р.

Методична література

Методичні матеріали для роботи в 1-му класі. Радшкола, 1936 р. (Учителю 1-го класу).

Методичні матеріали для роботи в 2-му класі. Радшкола, 1936 р. (Учителю 2-го класу).

З мови:

Чавдаров. Методика викладання української мови в початковій школі. Радшкола, 1936 р. (Кожному вчителю початкової школи, української мови викладання).

Христенко. Збірник диктантів з української мови в початковій школі. Радшкола, 1936 р., (кожному вчителю української початкової школи та вчителю 3, 4 класу російської школи).

Музиченко. Як працювати з букварем. Рашкола, 1936 р., (кожному вчителю української початкової школи).

Афанасьєв. Методика русского языка в начальной школе. Учпедгиз, 1936 р., (всім учителям російської початкової школи та учителям 3 – 4 класів української початкової школи).

Кононыкин, Костин, Шарбакова. Методика преподавания русского языка. Учпедгиз. 1936 г. (Всім учителям російської початкової школи та учителям 3 – 4 класів української початкової школи).

Бархин. Развитие речи в начальной школе. Учпедгиз. 1936 г.

Афанасьєв. Сборник диктантов. Радшкола.

Афанасьєв Н., Костин Н. Методические указания к букварю для начальной школы 9для російських шкіл).

З природознавства:

Збірка. Природознавство в початковій школі. Радшкола, 1936 р.

Горбунов. Уроки природознавства в початковій школі. Радшкола, 1936 р.

Хіміч. Методика природознавства в початковій школі. Радшкола, 1936 р.

Ягодовский. Методика преподавания в начальной школе. Учпедгиз. 1936 г.

З математики:

Кавун і Попова. Методика викладання арифметики в початковій школі. Учпедгиз. 1936 г. Бажано, щоб ця книжка попала в кожна школу.

Снегірьов і Чекмарьов. Методика арифметики. Радшкола, 1936 р.

Щербіна, проф. Голденблат. Наочні приладдя з математики в початковій та середній школі. Радшкола, 1936 р.

Волковський. Методика арифметики у початковій школі. Радшкола, 1936 р.

Арженинов. Методика начальной арифметики. Учпедгиз, 1936 г.

Шемяков Н. Самодельные наглядные пособия по математике в начальной школе. Учпедгиз, 1936 г.

Кавун, Снегирев. Методика арифметики. Учпедгиз. 1936 г.

Збірка постанов ЦК про викладання історії.

З географії:

НКО – Географія в початковій і середній школі. Радшкола, 1936 р.

В одну школу дати всі назви:

Терехова і Ерделі. Хрестоматія з географії початкової школи. Радшкола, 1936 р.

Половінкін і Терехов. Методика викладання в початковій школі. Радшкола, 1936 р.

З інших предметів:

Кожухівський. Методичні вказівки до викладання каліграфії в початковій школі. Радшкола, 1936 р.

Ундівfk. Про фізкультуру в початковій школі. Радшкола, 1936 р.

Лабунська. Малювання в початковій школі. Радшкола, 1936 р.

НКО – Досвід позашкільної роботи. Оборонна робота в школі. 1936 р.

*Художня література:**Українською мовою*

Микитенко. Твори.

Головко. Вибрані твори.

Тичина. Однотомник.

Корнійчук. Твори.

Українська народна пісня.

Коцюбинський. Однотомник.

Франко. Однотомник.

Шевченко. Кобзар.

Островський. Як гартувалась сталь.

Бредель. Іспит.

Барбюс. В огні.

Російською мовою

Гоголь. Однотомник.

Горький избранные рассказы.

Некрасов. Однотомник.

Пушкин. Однотомник.

Пушкин. Однотомник.

Тургенев. Однотомник.

Щедрин. Однотомник.

Бедный Д. Избранные произведения.

Маяковский. Избранные произведения.

Авдеенко. Я люблю.

Новиков – Прибой. Цусима. Ч. I, II.

Серафимович. Железный поток.

Толстой А. Петр I, книга I и II.

Фурманов. Чапаев.

Шолохов. Поднятая целина.

Джерело: [268].

Додаток Д.9

Проведення пушкінських днів в школах України

1 клас (8 год.)

У школах з російською мовою викладання

Розповідь учням в живій формі про життя Пушкіна. Прочитати в класі твори: «Сказка о рыбаке и рыбке» й «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях».

Вивчити напам'ять: уривок з «Сказки о мертвой царевне и о семи богатырях» (уривок про «яблочко» від слів «Оно соку спелого полно» до слів «и кусочек проглотила»), уривок з твору «Сказка о царе Салтане...» (уривок від слів «Ветер по морю гуляет» до «города большого»).

В школах з українською, польською, єврейською, німецькою та іншими мовами навчання: розповідь про життя поета Пушкіна та читання в класі творів: «Сказка о рыбаке и рыбке» і «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях». Читання казок можна провести відповідною рідною мовою, а потім російською мовою.

2 клас (9 год.)

У школах з російською мовою викладання

Бесіда про життя і смерть Пушкіна. Прочитати в класі твори: «Сказка о рыбаке и рыбке», «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях».

Вивчити напам'ять уривок з твору «Евгений Онегин» (від слів «Вот бегают дворовой мальчик», до слів «а мать грозит ему в окно...»), перший уривок з твору «Сказка о рыбаке и рыбке».

В школах з українською, польською, єврейською, німецькою та іншими мовами навчання бесіда про життя поета Пушкіна та читання в класі творів: «Сказка о рыбаке и рыбке» і «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях». Читання казок можна провести відповідною рідною мовою, а потім російською мовою.

Вивчення напам'ять уривка про «яблочко» з казки «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях».

3 клас (15 год.)**У школах з російською мовою викладання**

Бесіда з учнями в живій формі про життя та творчість Пушкіна. Прочитати в класі твори: «Сказка о царе Салтане», «Сказка о попе и о работнике его Балде».

Вивчити напам'ять: «Зимний вечер» (уривок перший), «Зимняя дорога», «Вурдалак», «Сказка о рыбаке и рыбке» (уривок перший від слів «Жил старик со своею старухой» до слів «гуляй там себе на просторе»), «Сказка о царе Салтане» (уривки: « В синем небе звезды блещут», «Вот север тучи нагоняя»), «Только на проталинах весенних».

Для шкіл з українською мовою викладання: бесіда про життя Пушкіна; читання в класі твору «Сказка о попе и о работнике его Балде», вивчення напам'ять «Вурдалак» та перший уривок зі «Сказки о рыбаке и рыбке», «Зимний вечер» (перший уривок).

В школах з українською, польською, єврейською, німецькою та іншими мовами, оскільки в 3-х класах російської мови ще не вивчають, - провести бесіду, прочитати рідною мовою, а потім російською мовами.

Крім вивчення творів Пушкіна напам'ять та читання їх у класі, в 3 класі організувати інсценування окремих творів Пушкіна, зокрема читання «Вурдалак», інсценізацію твору «Сказка о рыбаке и рыбке» і «Сказка о попе и о работнике его Балде».

4 клас (13 год.)**У школах з російською мовою викладання**

Короткі біографічні відомості про життя та літературну творчість Пушкіна.

Вивчення напам'ять: «К няне», «Осень» («Уж небо осенью дышало»), «Зима», «Весна», пролог до поеми «Руслан и Людмила».

Читання в ролях і інсценіровка творів «Сказка о рыбаке и рыбке» або «Сказка о попе и о работнике его Балде».

В школах з українською мовою викладання – короткі відомості про життя та літературну творчість Пушкіна. Вивчення напам'ять: уривок з твору «Евгеній Онегин», «Зимний вечер», «Зимняя дорога», «Узник», «Осень», «Зима».

Читання в ролях і інсценівка творів «Сказка о рыбаке и рыбке» або «Сказка о попе и о работнике его Балде».

Вивчення творів Пушкіна напам'ять, читання і інсценівка провадиться російською мовою.

В школах з українською, польською, єврейською, німецькою та іншими мовами, оскільки в 4-х класах російської мови ще не вивчають, - провести бесіду про життя Пушкіна, прочитати рідною мовою, а потім російською мовою зазначені казки та вивчити напам'ять два вірші Пушкіна рідною мовою.

Джерело: [239].

Додаток Д.10

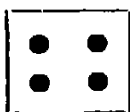
Методика ознайомлення учнів першої групи

з числом «4»

§ 1. ИЗУЧЕНИЕ ЧИСЛА 4.

Приведем пример ознакомления детей с числом 4. Это ознакомление складывается из следующих моментов:

1. **Построение числовой фигуры 4 и счет.** Отложив на классных счетах 3 шарика (на одной проволоке 2, а на другой 1), учитель спрашивает: „Сколько здесь шариков положено?“ Затем учитель кладет четвертый шарик, помещая его под вторым шариком на следующей, пониже, проволоке. Тогда числовая фигура примет такой вид (рис. 1). „Сколько теперь шариков видите?“ (4.) „Сосчитайте и покажите 1, 2, 3, 4 шарика“.

2. **В восприятии предметов участвуют зрение, слух и мускульное чувство.** „Возьмите каждый в руки по 4 палочки или отложите по 4 кубика“.

3. **В восприятии предметов участвуют зрение и слух.** „Смотрите и слушайте, сколько раз я ударю карандашом по столу“.

4. **В восприятии предметов участвует одно зрение.** „Посмотрите на классную комнату и назовите те предметы, которых в ней по 4“. (4 стены.)

5. **Упражнение с картинками.** Дети открывают задачник по математике или картинки на особых листах бумаги и считают те предметы, которые нарисованы по 4.

6. **Работа по воображению.** „Каких частей тела у лошади по 4?“ (4 ноги.) „Сколько крыльев у бабочки?“ „Назовите 4 различных животных, 4 различных птицы“.

7. **Отвлеченный счет.** „Считайте от 1 до 4“. (Один, два, три, четыре.) „Считайте назад от 4 до 1“. (Четыре, три, два, один.)

Примечание. Когда дети познакомятся с прямым счетом, тогда можно познакомить их с порядковым счетом: первый, второй, третий и т. д. Этот счет имеет большое практическое применение. Для детей, овладевших прямым счетом, порядковый счет не представляет затруднений. Во всяком случае, он легче обратного счета.

8. **Место одного числа в ряду других чисел.** „Какое число следует за двумя? за тремя? Какое число стоит перед четырьмя? Перед двумя? Перед тремя? Какое число находится между двумя и четырьмя? Между какими числами находится 3?“

9. **Сравнение числа 4 с предыдущими числами.** „Смотрите первую клеточку (рис. 2). Сколько в ней точек?“ (3.) „В следующей (второй) клеточке сколько точек?“ (4.) „Где больше точек: в первой или второй клеточке? Сколько точек в третьей клеточке?“ (2.) „Где меньше точек: во второй или третьей клеточке?“

„Сколько точек в четвертой клеточке?“ (1.) „В какой клеточке больше всего точек?“ (Во второй.) „Сколько их там?“ (4.) „В какой клеточке меньше всего точек?“ (В четвертой.) „Сколько их там?“ (1.)

Рис. 2.

„Что больше: 4 палочки или 2 палочки? Что меньше: 3 картинки или 4 картинки? Что больше: 2 или 4? Что меньше: 4 или 3? Какое число меньше 4, но больше 2?“

10. Состав числа из меньших чисел. Это упражнение является подготовительным к усвоению арифметических действий сложения и вычитания и облегчит усвоение результатов этих действий. Нет необходимости добиваться запоминания детьми состава каждого числа непременно из всех групп. Достаточно, если дети усвоят состав каждого числа из более легких групп.

Учитель на классных счетах откидывает 3. „Сколько шариков вы видите?“ (3.) „Сколько шариков я прибавил к ним?“ (1.) (Учитель прибавляет 1 шарик так, чтобы получилась знакомая числовая фигура 4.) „Сколько шариков теперь вы видите?“ (4.) „Сколько же будет шариков — к 3 шарикам прибавить 1 шарик?“

Отделив аккуратно карандашом на числовой фигуре 4 три шарика, учитель спрашивает: „Сколько шариков по правую сторону карандаша?“ (1.) „Сколько шариков по левую сторону карандаша?“ (3.) „Сколько всего шариков?“ (4.) „Сколько же будет всего шариков — 1 шарик да 3 шарика?“

„Сколько шариков я закрыл рукой?“ (1.) „Сколько шариков вы видите?“ (3.) „Сколько же будет шариков — 4 шарика без 1 шарика?“

„Сколько теперь шариков закрыл я рукой?“ (3 шарика.) „Сколько шариков вы видите? Сколько же будет шариков — 4 шарика без 3 шариков?“

11. Загадки. Отгадайте загадки: а) „Под одной шляпой 4 брата стоят“. (Стол.) б) „Четыре крыла и не птица, крыльями машет, а ни с места“. (Ветряная мельница.)

Письменные упражнения.

Письмо 4 палочек. Положив на стол 4 кубика, 4 карандаша 4 книги, учитель спрашивает детей: „Сколько у меня здесь кубиков? А сколько карандашей? А сколько книг?“

„А как записать, что вот здесь 4 кубика, а не больше и не меньше; что вот 4 карандаша, а не больше и не меньше; что вот здесь 4 книжки, а не больше и не меньше?“

Дети, обозначавшие раньше числа 1, 2 и 3 палочками, делают это без всякого затруднения.

Рисование числовой фигуры 4. „Мы сейчас отмечали 4 предмета 4 палочками; 4 предмета можно отметить по-другому: их можно отметить 4 точками, расположенными вот так“ (рис. 3).

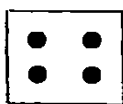

Рис. 3.

„Вместо точек мы будем рисовать кружочки: так удобнее“. (Учитель рисует на доске.) „Нарисуйте по 4 кружочка у себя в тетрадах“.

Рисование числовой фигуры 4 может служить материалом для самостоятельной работы детей.

Знакомство с четырехугольником. Учитель рисует четырехугольник по частям в 4 приема. „Покажите и сочтите, сколько углов у этого рисунка“. (У этого рисунка четыре угла, поэтому он называется четырехугольником.) „Вот один угол. Покажите остальные углы вы“. (У этого рисунка четыре угла, поэтому он называется четырехугольником.) „Вот один угол. Покажите остальные углы вы. А вот стороны у четырехугольника. Сколько сторон у него? Покажите их. Что в классе имеет вид четырехугольника?“ (Потолок, пол, доска, стена, крышка стола.) „Нарисуйте у себя в тетрадке по 4 четырехугольника“.

Рисование четырехугольника может служить материалом для самостоятельной работы детей.

Можно поупражнять детей в рисовании носилок, стола и стакана в простейшем виде, ибо в начертание этих предметов входят те же самые линии, что в цифру 4. Рисование этих предметов может быть материалом для самостоятельного занятия детей.

Далее идет знакомство с письмом цифры 4.

§ 2. ПИСЬМО ЦИФР.

Характер письма цифр.

1. Начертание цифр должно быть простым и четким. Точно так же надо обращать большое внимание на правильное изображение цифр, ибо оно для четкости письма имеет еще большее значение, чем четкое изображение букв: ошибочное чтение в последнем случае легко поправимо, неправильное же чтение чисел ведет к очень неприятным последствиям.

Простое, но правильное, четкое начертание цифр способствует более скорому письму их, а это имеет немалое значение.

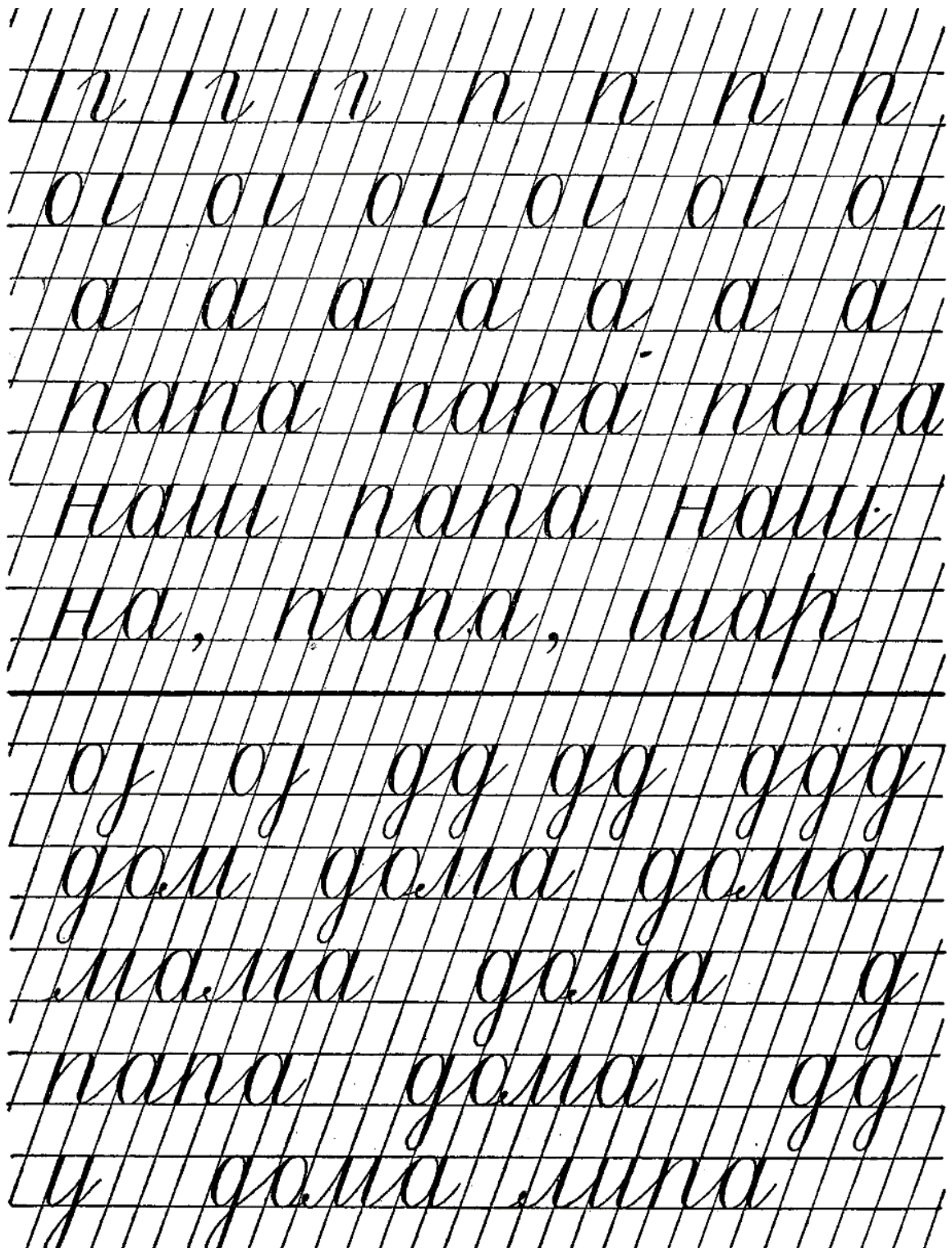
2. Что касается порядка письма цифр, то здесь существуют два мнения: одни из методистов советуют обучать письму цифр в их естественной последовательности, начиная с 1; другие делят цифры на группы по трудности их начертания: к первой группе относят цифры — 1, 4, 7, различно их располагая, или так, как сейчас указано, или же так — 4, 7, 1; ко второй группе — 0, 6, 8, 9 или же 2, 3, 5; к третьей группе — 2, 3, 5 или же 0, 6, 9 и к четвертой группе — 8.

Вторая группировка уместнее в том случае, если проходить цифры после изучения первого десятка, как это делают некоторые методисты. При том же расположении материала, когда

5

Додаток Д.11

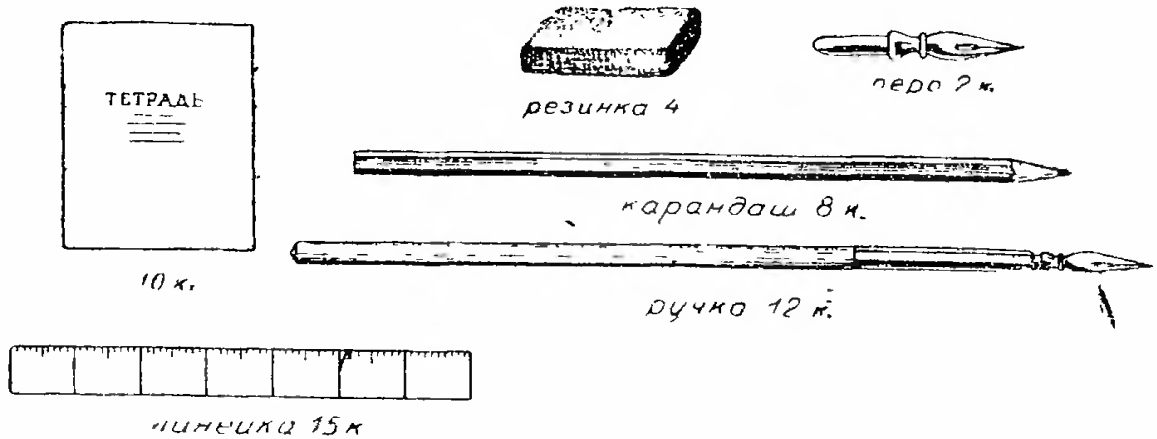
Зразкове написання в прописах (1935 р.)

Додаток Д.12

Засоби навчання арифметиці в початковій школі

Плакати для вирішення задач

Математичні ігри

Лото для 1 класу

2	5	8	13	16
3	6	11	15	20

Карточка лото.

$20 - 12 = 8$	$19 - 15 = 4$
$6 + 7 = 13$	$20 - 4 = 16$
$18 + 2 = 20$	$7 + 7 = 14$
$12 - 6 = 6$	$14 - 9 = 5$

Карточка с примерами.

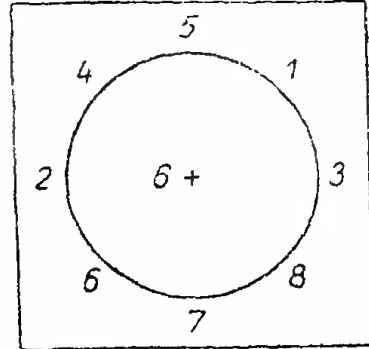
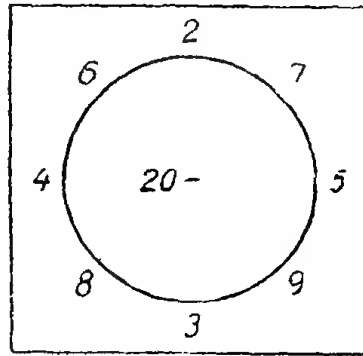
Лото для 2 класу

5	21	36	50	72
6	25	42	54	81
8	28	48	63	36

Карточка лото.

$6 \times 6 = 36$	$84 : 4 = 21$
$25 \times 4 = 100$	$17 \times 2 = 34$
$56 : 2 = 28$	$8 \times 9 = 72$
$25 \times 2 = 50$	$9 \times 9 = 81$
$64 : 8 = 8$	$40 : 8 = 5$

Карточка с примерами

Кола для гри в «мовчанку»

Джерело: [245, с. 35 -37].

Додаток Е

**Матеріали щодо розвитку початкової освіти в Україні в 1939 – 1945 рр.
(реформаційно-авторитарний етап)**

Додаток Е.1

План виготовлення шкільного письмового приладдя (1944–1945 н. р.)

№ з/п	Назва шкільного приладдя	Одиниця виміру	Загальна кількість на 1944/1945 н.р.
1.	Чорнильниці	мл.шт.	3,7
2.	Чорнила	тис.літр.	1200
3.	Олівці	мл.шт.	5,0
4.	Пера учнівські	мл.шт.	5,0
5.	Циркулі учнівські	тис.шт.	400
6.	Наконечники для олівців	тис.шт.	600
7.	Фарба в коробках	тис.шт.	100
8.	Дошки грифельні	тис.шт.	500
9.	Зошити грифельні	тис.шт.	1000
10.	Грифелі	тис.шт.	2000
11.	Пензлі для фарб	мл.шт.	1,0
12.	Лінійки	мл.шт.	1,5
13.	Дитячі рахівниці	тис.шт.	100
14.	Флакони для туші	тис.шт.	70
15.	Туш (у флаконах)	тис.шт.	70
16.	Трикутники	мл.шт.	1,0
17.	Пенали	мл.шт.	0,5
18.	Ручки учнівські	мл.шт.	2,0

Джерело: [205, арк. 73].

Додаток Е.2

План видання підручників на 1945–1946 рр.

Додаток Е.2.1

Тематичний план друку підручників

видавництвом НКО УРСР «Радянська школа» (1945 р.)

№ з/п	Розділ	Назв	Тираж
1.	Підручник для початкових шкіл	28	6380
2.	----- для середніх шкіл	76	3677
3.	----- для шкіл дорослих	6	270
4.	----- для спец. шкіл	24	24
5.	----- для шкіл сліпих	32	10
6.	----- для педагогічних училищ	11	150
7.	Підручники та посібники для вишів	39	650
8.	Підручники для польських шкіл	6	30
9.	Підручники для мадярських шкіл	19	71
Разом по 1–9 розділах		241	11262
10.	Бібліотека учня	11	240
11.	Методична література та методичні посібники	39	555
12.	Програми та інструктивно-методичні матеріали	48	1216
Разом по 10–12 розділах		98	2011
13.	Видання для заочників педагогів	300	600
14.	Бібліотека «Народний університет на дому»	12	900
ВСЬОГО по 1–14 розділах		663	14773
Географічні карти:			
а)	до підручників	85	3625
б)	контурні	17	11600
в)	стінні	2	150
г)	для сліпих	6	3
Наочні посібники		13	410

Джерело: [195, арк. 10].

Додаток Е.2.2

**Тематичний план друку підручників для початкових шкіл
видавництвом НКО УРСР «Радянська школа» (1946 р.)**

№ з/п	Автор	Назва видання	Клас	Тираж
1.	Деполович	Буквар	1	600
		Теж – паралельний	1	100
2.	Чавдаров	Українська мова	1	400
3.	Рейзеров	Прописи	1	100
4.	Забіла і Пригара	Читанка	1	300
		Теж – паралельна	1	100
5.	Нікітін	Збірник арифметичних задач	1	500
6.	Чавдаров	Українська мова	2	350
7.	Горбунцова	Читанка	2	250
		Теж – паралельна	2	50
8.	Рейзеров	Прописи	2	100
9.	Демченко	Українська мова (для російських шкіл)	2	60
10.	Демченко	Русский язык	2	300
11.	Нікітін	Збірник арифметичних задач	2	350
12.	Чавдаров	Українська мова	3	300
13.	Чавдаров	Українська мова (для російських шкіл)	3	50
14.	Чавдаров	Русский язык	3	400
15.	Чавдаров	Читанка	3	400
16.	Нікітін	Збірник арифметичних задач	3	300
17.	Чавдаров	Українська мова	4	200
18.	Чавдаров	Русский язык	4	150
19.	Чавдаров	Українська мова (для російських шкіл)	4	20
20.	Миронов	Читанка	4	200
		Теж – паралельна	4	50
21.	Нікітін	Збірник арифметичних задач	4	150
22.	Нікітін	Природознавство	4	200
23.	Нікітін	Географія	4	200
24.	Нікітін	Книга для читання з історії	4	200
Всього:			288	63948

Джерело: [195, арк. 12].

Додаток Е.3

Свідоцтво учениці початкової школи (1938–1939 н. р.)

ПРИВАТНА ЖІНОЧА 7-класова ВСЕЛЮДНА ШКОЛА С. С. ВАСИЛІЯНОК
В СТАНИСЛАВОВІ.

Ч. 11 . Шкільний рік 1938/39

Шкільне свідоцтво

Гльба Фіка, Елеа (д. ім.)
урожена дня 8 листопада 1928 в Станиславові
повіт: Станиславів, релігії греко-католик, учениця класу ремесничого
одержує за другий піврік шкільного року 1938/39 отці степені:

з поведення	<u>дуже добрий</u>
з науки релігії	<u>дуже добрий</u>
• • української мови	<u>дуже добрий</u>
• • польської мови	<u>добрий</u>
• • арифметики і геометрії	<u>дуже добрий</u>
• • природи, { з живої природи	<u>добрий</u>
а саме: { з фізики і хемії	
{ з гігієни	
• • географії і науки о сучасній Польщі	<u>дуже добрий</u>
• • історії	
• • рисунків	<u>добрий</u>
• • практичних занять	<u>дуже добрий</u>
• • співу	<u>дуже добрий</u>
• • тілесних вправ	<u>дуже добрий</u>

Число опущених шкільних днів 8, з чого не оправдано —.
Число спізень 1, з чого не оправдано —.
Ухвала Педагогічної Ради перезодати до кінця класу

У Станиславові, дня 21 листопада 1939

С. Фіка
Опікунка класу.

С. Васильоник
Управителька школи.

СКАЛЯ СТУПЕНІВ				
з поведення	дуже добрий	добрий	відповідний	невідповідний
з науки предметів	дуже добрий	добрий	достаточний	недостаточний
загальний вислід	дуже добрий	добрий	достаточний	недостаточний

Додаток Е.4

**Групування початкових шкіл за кількістю учителів, класів і учнів
(1943-1944 н. р.)**

Кількість учителів	3 1 класом		3 2 класом		3 3 класом		3 4 класом	
	шкіл	в них учнів	шкіл	в них учнів	шкіл	в них учнів	шкіл	в них учнів
з 1 учителем	5	162	40	1229	40	1385	22	968
з 2 учителями	1	48	25	1091	59	3403	154	10953
з 3 учителями	-	-	3	166	35	2602	91	8154
з 4 учителями	-	-	1	66	3	311	117	12811
з 5 учителями і більше	-	-	-	-	-	-	19	1240
Разом	6	210	69	2552	137	7701	403	34126

Джерело: [205, арк. 18].

Додаток Е.5

**План підготовки вчителів 1-4 класів
(1944–1945 н. р.)**

№ п/п	Назва областей	Загальна кількість учителів	Учителів I–IV класів (3 місяці)
1.	Вінницька	450	150
2.	Кам'янець-Подільська	420	120
3.	Кіровоградська	480	120
4.	Миколаївська	540	180
5.	Херсонська	330	150
6.	Київська	630	480
7.	Тарнопольська	690	510
8.	Волинська	630	480
9.	Чернівецька	330	180
10.	Одеська	600	240
Разом		5100	2610

Джерело: [205, арк. 56].

Додаток Ж

Матеріали щодо розвитку початкової освіти в Україні в 1946–1953 рр.

(відновлювально-організаційний етап)

Додаток Ж.1

План видавництва підручників для початкових шкіл (1948 р.)

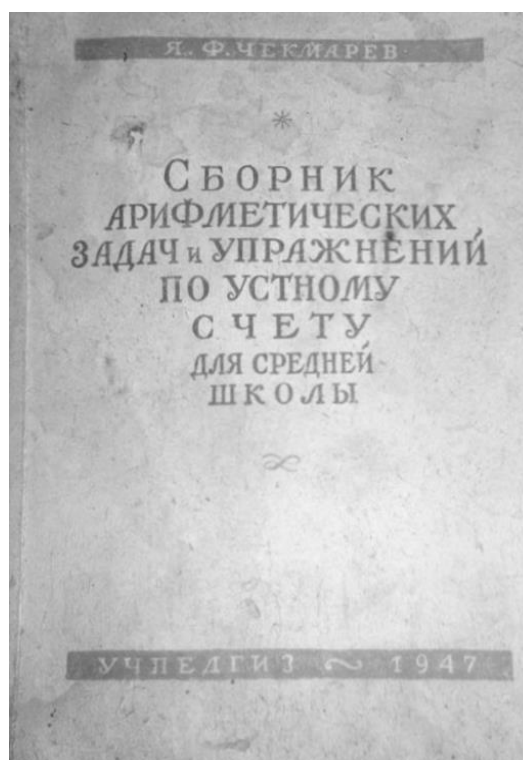
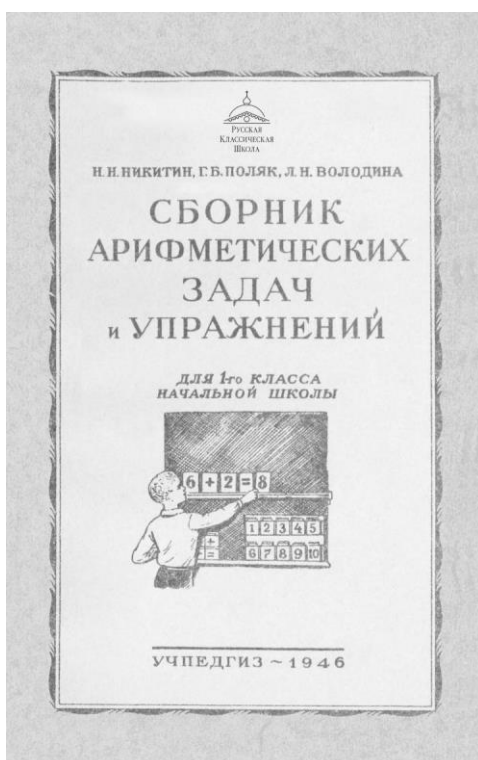
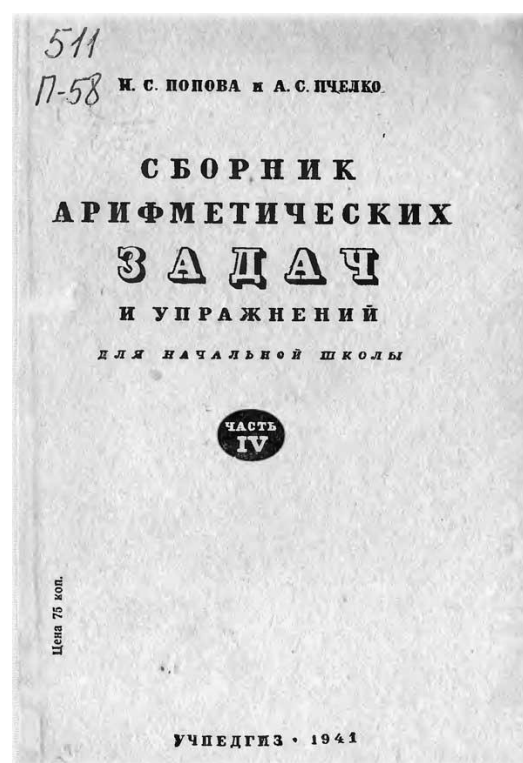
№ з/п	Автор і назва видання	Клас	Тираж (тис.)
1.	Деполович. Буквар	1	4800
2.	Чавдаров. Українська мова	1	1650
3.	Горбунцова і Пригара. Читанка	1	4000
4.	Нікітін. Збірник арифметичних задач	1	2395
5.	Чавдаров. Українська мова	2	2800
6.	Горбунцова і Пригара. Читанка	2	7200
7.	Темченко. Українська мова для шкіл з російською мовою навчання	2	713
8.	Русский язык	2	4950
9.	Нікітін. Збірник арифметичних задач	2	1800
10.	Чавдаров. Українська мова	3	5700
11.	Рурвіч і Темченко. Українська мова для шкіл з російською мовою навчання	3	1200
12.	Корниенко и Христенко. Русский язык	3	8000
13.	Нікітін. Збірник арифметичних задач	3	4900
14.	Цветкова. Англійська мова	3	260
15.	Монігетті. Німецька мова	3	150
16.	Федотов і Маркова. Французька мова	3	70
17.	Чавдаров. Українська мова	4	3150
18.	Снисаренко, Яцимирская. Русский язык	4	8500
19.	Канюка. Українська мова для шкіл з російською мовою навчання	4	1700
20.	Миронов. Читанка	4	6840
21.	Нікітін. Збірник арифметичних задач	4	4500
22.	Скаткін. Нежива природа	4	4000
23.	Терехова і Ерделі. Географія	4	3100
24.	Шестаков. Історія СРСР	4	8500
25.	Цветкова. Англійська мова	4	140
26.	Федотова і Маркова. Французька мова	4	80

Джерело: [199, арк. 204-205].

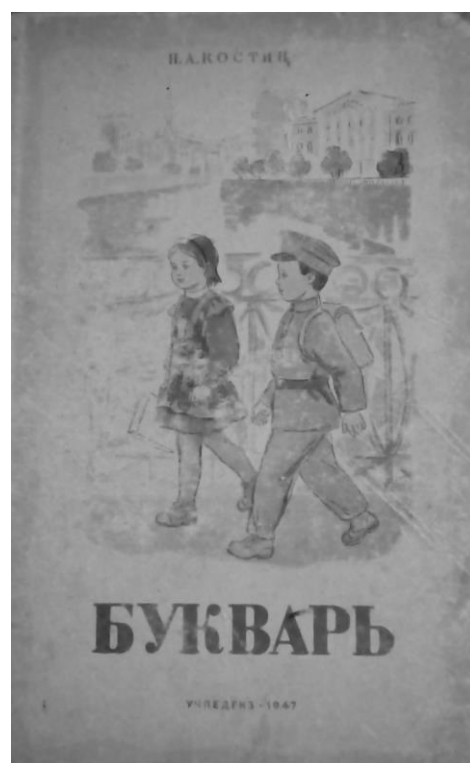
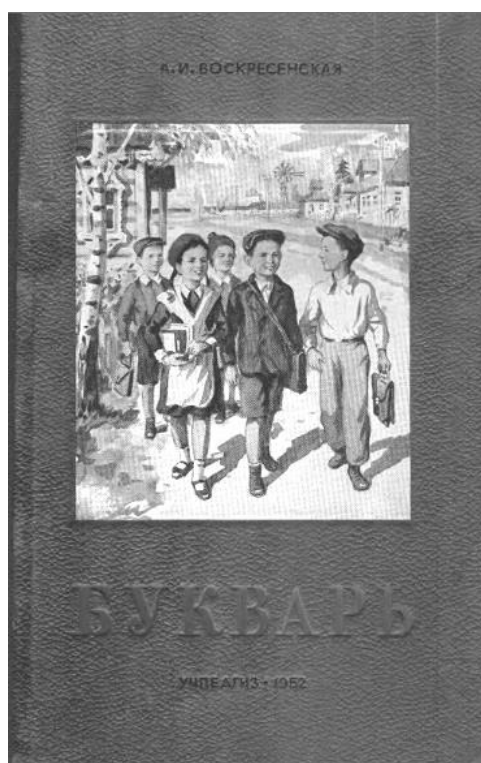
Додаток Ж.2

Титульні аркуші підручників для початкової школи

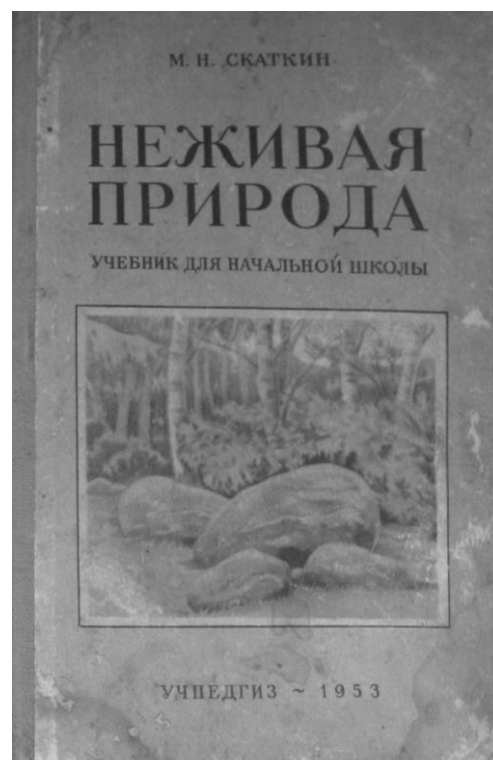
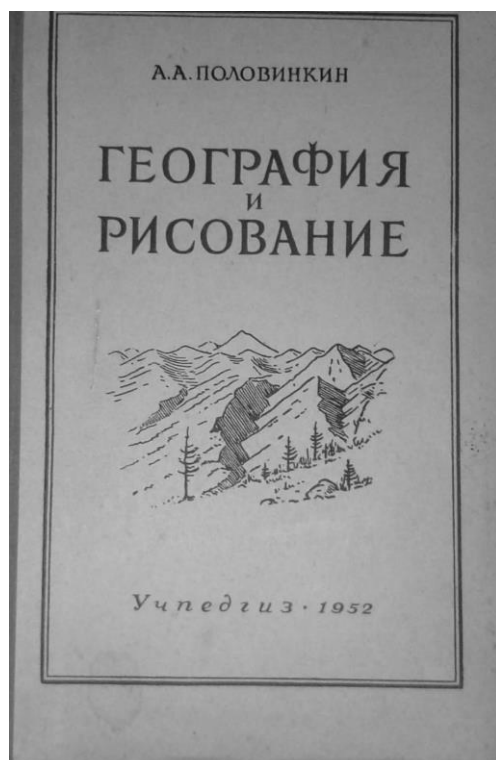
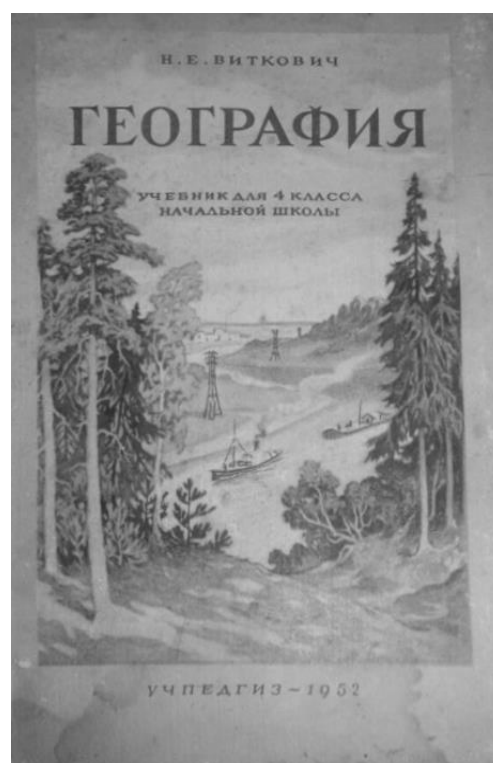
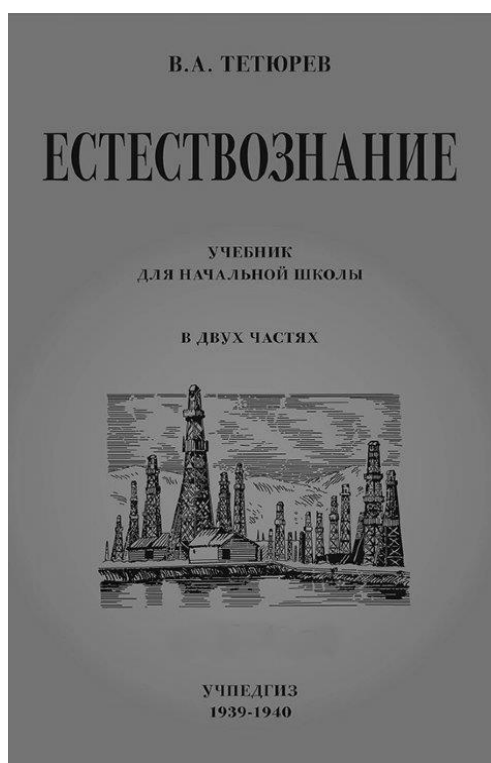
Арифметика

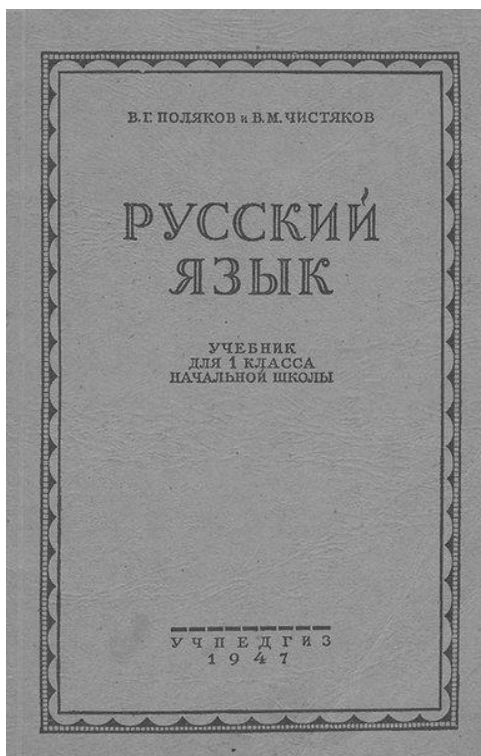
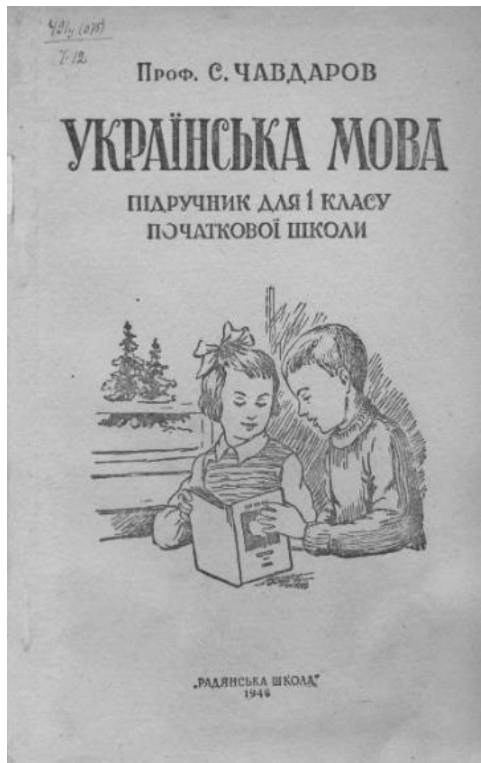
Буквар

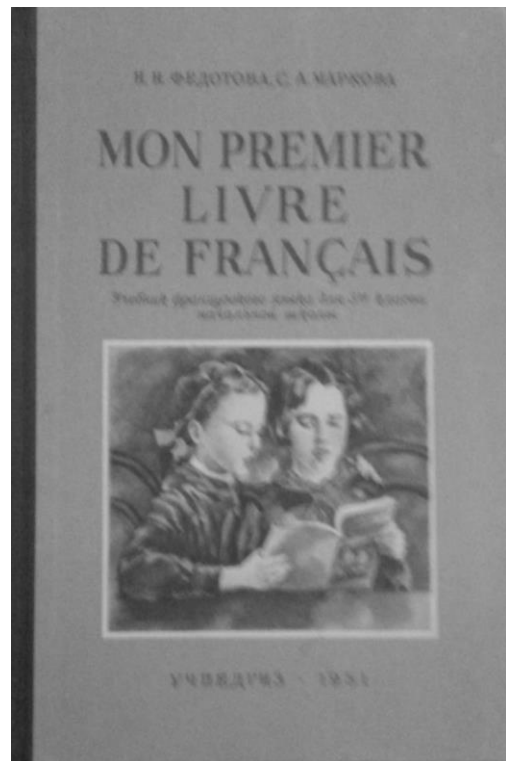
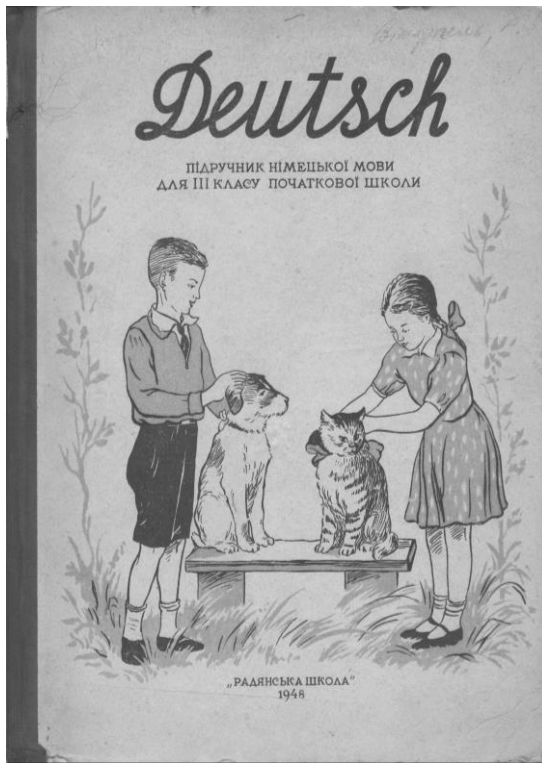
Географія та природознавство

Російська та українська мови

Іноземні мови

Додаток Ж.3

Підручник з англійської мови для 3 класу

(1953 р.)

Ю.И. ГОДЛИННИК и М.Д. КУЗНЕЦ

ENGLISH

УЧЕБНИК
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
ДЛЯ 3 КЛАССА НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

УЧПЕДГИЗ · 1953

Зміст підручника з англійської мови для 3 класу

(1953 р.)

ПЛАН-ОГЛАВЛЕНИЕ УЧЕБНИКА.

№ урока.	Название 1) текста 2) стихов	Буквы и сочетания букв	Звуки	Слова и выражения	Грамматический материал ¹ и служебные слова	№ страницы
1		a, e, k, t, p, l,	[ei]	Kate, a plate	Неопр. артикль	3
2					Повел. накл.*	5
3		h, m, n	[æ]	Ann, map, hat		6
4		e, s, sh	[i:]	Pete	has, he, she	8
5		b, y	[e]	Neil, bell, pen, yes	Вопрос с has	10
6		i, r, d	[ai]	tie, red, kite,		13
7		g, c, f, ck, nk	[k], [ŋk]	flag, cat, cap. black, bag		16
8			[i]	Nick, big	is, his	19
9			[ð]		this, that	23
10		o, v	[ou]	rose, stove	and	25
11		x	[ɔ]	dog, doil, box, clock	the, not; no, it isn't; he hasn't	28
12		u	[ju:], [ʌ]	tube, jug, drum, bus,	in, on	32
		j	[dʒ]	cup		
13	The Clock	q, w, z		ticks, tick-tock, be quick	what	38
14	Long live the Red October	ar ng	[ɑ:], [ŋ]	star, slogan "Long live the Red October"		42
	<i>Review</i>					43
15	Nick and Ann	or, er	[ɔ:], [ə:], [u:]	horse	her, who	45
16	Ann and Kate				Have you? No, I haven't, I, we, you, they are	48
17	In the Room	oo, ch	[u], [u:] [tʃ]	desk, room, book, look, children	Множ. число сущ. Повелит. накл.*, it, too	50
18	The Room	air	[eə]	bed, table, chair, sofa,	my, where	54
19	1. In the Street	ou, ee eer	[au], [i:] [iə]	house, street, green pioneer, left foot	one, two,	56
	2. Pioneers		[θ]		three	

¹ Звёздочкой обозначены те формы, которые проходятся как лексика.

Продолжение

№ урока	Название 1) текста 2) стихов	Буквы и сочетания букв	Звуки	Слова и выражения	Грамматический материал и служебные слова	№ страницы
20	<i>Review</i> The School-room	all our	[ɔ:l] [auə]	schoolroom, wall, at school, school, all	I am, No, I am not our	58 59
21	1. At School			1. nine o'clock, lesson, teacher, good-morning, sit down, stand up, read, good	Повелит. накл.* four, five, your	62
22	2. Good Morning 1. We are Friends	oy ir ss 's 's	[ɔi] [ə:] [ʃ] [s] [z]	1. boy, name, sister, girl, Russian, friend good	Притяжат. падеж its	64
23	2. Not a Dog We are Reading	ur ing	[ə:] [ɪŋ]	2. fur, little is reading, are reading	Утвердит., вопросит. и отриц. форма Present Continuous	68
24	<i>Review</i> 1. At the Lesson			at the lesson, English, go to, blackboard, go back, copy-book, write, give me; where are you going?	an, at, to, six, seven, eight, ten Повелит. накл.	71 73
25	2. One, Two 1. We are drawing			shoe, floor, bricks 1. are drawing, pencil, brown, blue, yellow, white, dress; what colour? what are you doing?	many	77
26	2. Bob's Little Dog In the House of Pioneers			2. such a pretty fellow; is made of wool; painted workroom, now, are working, hammer, nail, hand, right; we are learning to work	but	80

Продолжение

№ урока	Название 1) текста 2) стихов	Буквы и сочетания букв	Звуки	Слова и выражения	Грамматический материал и служебные слова	№ страницы
27	1. In the Morning 2. Wake up			1. in the morning, is getting up, is dressing, is washing, face, knife, fork, spoon, is eating, is drinking, milk, is ready 2. wake up, the morning is bright, birds; to welcome the light		82
28	1. At Home 2. A Riddle <i>Review</i>			1. at home, it is evening, father, mother, brother, is sleeping, is playing, ball riddle, face, hand, I have no feet, can run, what am I?	their, for, with can*	85
29	1. Nina at Home 2. Ding Dong			1. I have time, help, today, nice, dinner, clean, how good, soup, thank you 2. gong, sing, song, long	says*	87 89
30	1. The First of May 2. First of May			1. the first of May, window, people, are marching, are carrying, are singing, band 2. great, happy, holiday, come, give the call	see* we greet*	92
31	We Love Our Mother country <i>Review</i>			Soviet Union, country, Mother country, leader, comrade	we live* we love*	94 95

Приложение

	Стр.
1. A Good Pioneer	97
2. For the New Year	98
3. Our Workroom	99
4. Three Little Kittens	100
Постатейный словарь, правила чтения и грамматические пояснения	103
Постатейный словарь к приложению	117
Алфавитный словарь	119

Рисунки художников: *М. Н. Бутровой, П. М. Кондратьева,
В. И. Чижкова, И. В. Вальтер и А. Л. Карасик.*

Обложка *М. Н. Бутровой.*

Редактор *Н. С. Щукарева.* Технический редактор *А. И. Тосс.* Корректор *Э. Г. Андреева.*

Подписано к печати с матриц 7/VIII 1952 г. М-40901. Бумага 70×92/16. Бумажных л. 4+0,2 л.
вкладки. Печатных л. 9,36+0,4 л. вкладки. Уч.-изд. л. 9,38+0,28 л. вкладки.

Цена без переплёта 1 р. 75 к. Переплёт 50 к.

Отпечатано в тип. III/9/1 с матриц 2-ой типографии „Печатный Двор“ им. А. М. Горького
Главполиграфиздата при Совете Министров СССР. Ленинград.

В 51/3

Додаток Ж.4

Підручник з англійської мови для 4 класу (1946 р.)

З.М. ЦВЕТКОВА

ENGLISH

УЧЕБНИК АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
ДЛЯ ЧЕТВЁРТОГО КЛАССА
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

УЧПЕДГИЗ · 1946

Зміст підручника з англійської мови для 4 класу (1946 р.)

О Г Л А В Л Е Н И Е

<i>Lesson</i>	<i>Page</i>
1. Going to School	3
2. Back to School	5
3. In the School Garden	8
4. At the Lesson	11
5. Night and Day	14
6. Red October Day	16
7. Brave Spot (Part I)	18
8. Brave Spot (Part II)	20
9. There Is and There Are	23
10. There Is and There Are	25
11. Large and Small	27
12. Our Pioneer Room. <i>A Poem</i>	30
13. Our Classroom. <i>A Riddle. A Poem</i>	32
14. Winter (Part I)	35
15. Winter (Part II)	37
16. Review	40
17. In the Morning (Part I)	44
18. In the Morning (Part II). <i>The Clock. A Poem</i>	46
19. The Morning Tea	48
20. Can. <i>Cry-Willie</i>	50
21. We Live Here. <i>Birds</i>	53
22. Our Teacher	55
23. My Day	57
24. My Two Comrades and I	59
25. In the Evening	61
26. The Brave Pilot	62
27. A New Pupil. <i>The New Pinny</i>	64
28. Tom and Bobby at Home	67
29. The Man and the Golden Egg	70
30. The Fox and the Bird	72
31. The Tankman Peter and His Dog (Part I)	73
32. The Tankman Peter and His Dog (Part II)	75
33. At the Lesson (Review)	78
Приложение	83
Словарь к урокам	92
Словарь к приложению	103
Алфавитный словарь	105

Додаток Ж.5

**Завдання, які мали вирішуватися у викладанні навчальних дисциплін
у початкових класах (1952 р.)**

№	Предмет	Завдання
1	Рідна мова	<ol style="list-style-type: none"> 1. Формування міцних навичок правильного, швидкого, свідомого виразного читання і грамотного письма. 2. Ознайомлення учнів з наступними жанрами літератури: байки, вірші, прозові уривки письменників. 3. Розвиток мовлення учнів, уміння усно і письмово викладати думки. 4. Повідомлення учням елементарних знань з граматики, правил і навиків правопису.
2	Арифметика	Курс арифметики включає числення, чотири арифметичні дії над цілими числами будь-якої міри; метричну систему мір і міри часу; поняття про дроби; елементарні дані з наочної геометрії; розв'язування задач.
3	Суспільство-знавство	<p>I клас – вивчається інформація про пори року, воду, повітря, камені, метал, ґрунт.</p> <p>II клас – інформація про листяні і хвойні дерева, чагарники, трави, а також про людське тіло.</p> <p>III клас – вивчаються важливі сільськогосподарські рослини, домашні і дикі тварини, продовжується вивчення людського тіла, розповсюджені хвороби.</p> <p>IV клас – вивчається поглиблено невеликий систематичний курс неживої природи (вода, повітря, корисні копалини, ґрунт).</p>
4	Географія	<p>II, III класи – вивчають початкові поняття про форми земної поверхні, погоду, клімат, план, карту, про життя людей в містах і селах.</p> <p>IV клас – вивчення важливих природних ресурсів, знайомство з промисловістю, природні умови та вплив господарської діяльності людини на природні ресурси країни.</p>
5	Історія	<p>II, III класи – вивчення даних про давніх слов'ян, становлення феодального й капіталістичного суспільства; боротьбу між трудящими та експлуататорами.</p> <p>IV клас – засвоєна попередня інформація поглиблюється, діти вивчають історію створення СРСР у хронологічному порядку.</p>
6	Малювання	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сприяти естетичному розвитку дітей. 2. Розвивати спостережливість. 3. Сприяти розвитку просторових уявлень. <p>Складові курсу малювання в початкових класах: малювання з природи, декоративний розпис (візерунки), тематичне малювання, бесіди про живопис.</p>
7	Співи	<p>Сприяти художньому (музикальному) розвитку дітей, виховувати музичний смак, прищеплювати учням любов до музики, розвивати навички співу.</p> <p>Основну увагу приділяти хоровому співу. Вивчають гімн Радянського Союзу, пісні видатних радянських композиторів, розучування пісень народів СРСР. Знайомство з нотною грамотою, починаючи з I та II класу.</p>
8	Фізична культура	<p>Мета дисципліни: зміцнити здоров'я дітей, сприяти фізичному загартовуванню й підвищенню працездатності організму; виховувати сміливість, самовладання, спритність, організованість; сприяти підвищенню свідомої дисципліни й колективізму.</p> <p>Зміст уроків: рухомі ігри, гімнастичні вправи, крокування, лижня підготовка (з III класу).</p>

Джерело: [110, с. 62-64].

Додаток Ж.6
Фрагмент навчального плану шкіл Української РСР
(1951–1952 н. р.)

з українською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Українська мова і література	13	10	11	6
2	Російська мова і література	–	3	5	5
3	Каліграфія	2	2	–	–
4	Арифметика	6	6	5	6
5	Природознавство	–	–	–	1-2
6	Географія	–	–	–	2
7	Історія	–	–	–	3-2
8	Іноземна мова	–	–	2	2
9	Фізичне виховання	1	1	2	2
10	Малювання	1	1	1	1
11	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	27	29

з російською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Російська мова і література	13	10	11	6
2	Українська мова і література	–	3	5	5
3	Каліграфія	2	2	–	–
4	Арифметика	6	6	5	6
5	Природознавство	–	–	–	1-2
6	Географія	–	–	–	2
7	Історія	–	–	–	3-2
8	Іноземна мова	–	–	2	2
9	Фізичне виховання	1	1	2	2
10	Малювання	1	1	1	1
11	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	27	29

Джерело: [119].

Додаток Ж.7

**Фрагмент навчального плану початкової, семирічної і середньої школи
(1952–1953 н. р.)**

з українською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Українська мова і література	13	10	11	6
2	Російська мова і література	–	3	5	5
3	Каліграфія	2	2	–	–
4	Арифметика	6	6	5	6
5	Природознавство	–	–	–	1-2
6	Географія	–	–	–	2
7	Історія	–	–	–	3-2
8	Іноземна мова	–	–	2	2
9	Фізичне виховання	1	1	2	2
10	Малювання	1	1	1	1
11	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	27	29

з російською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Російська мова і література	13	10	11	6
2	Українська мова і література	–	3	5	5
3	Каліграфія	2	2	–	–
4	Арифметика	6	6	5	6
5	Природознавство	–	–	–	1-2
6	Географія	–	–	–	2
7	Історія	–	–	–	3-2
8	Іноземна мова	–	–	2	2
9	Фізичне виховання	1	1	2	2
10	Малювання	1	1	1	1
11	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	27	29

Джерело: [120, арк. 1–2].

Додаток 3

Матеріали щодо розвитку початкової освіти в Україні в 1954 – 1958 рр.
(практико зорієнтований етап)

Додаток 3.1

Зразок вправ на дошці добукварного періоду

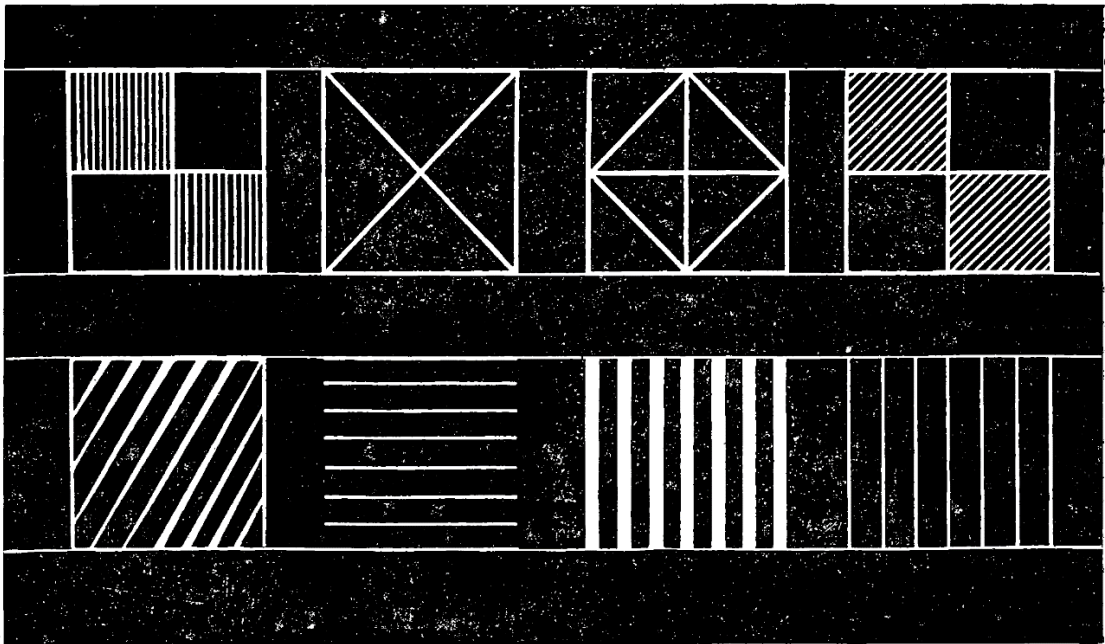

Рис. 21. Первый ряд упражнений в черчении мелом на доске (по В. А. Сагдину).

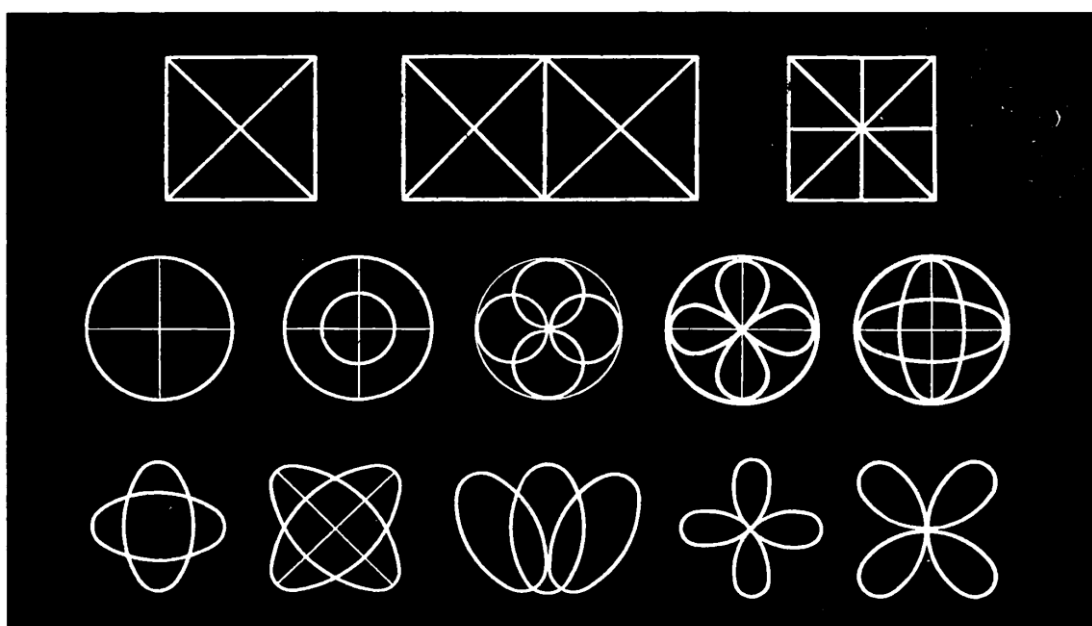

Рис. 22. Второй ряд упражнений в черчении мелом на доске (по В. А. Сагдину).

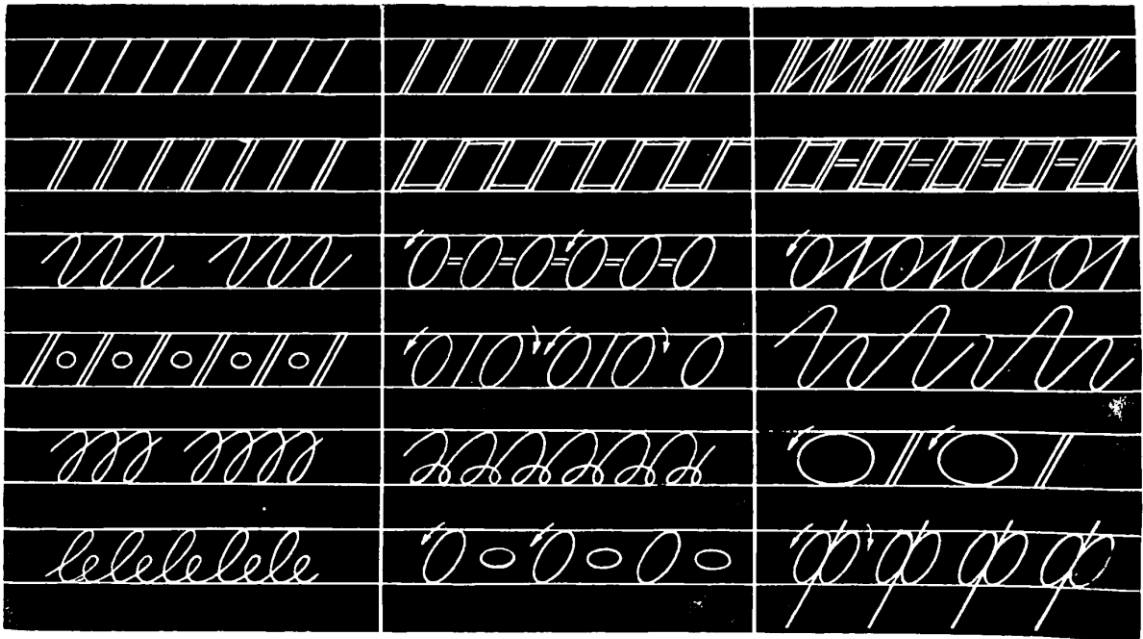

Рис. 23. Третий ряд упражнений в письме мелом на доске (по В. А. Сагину).

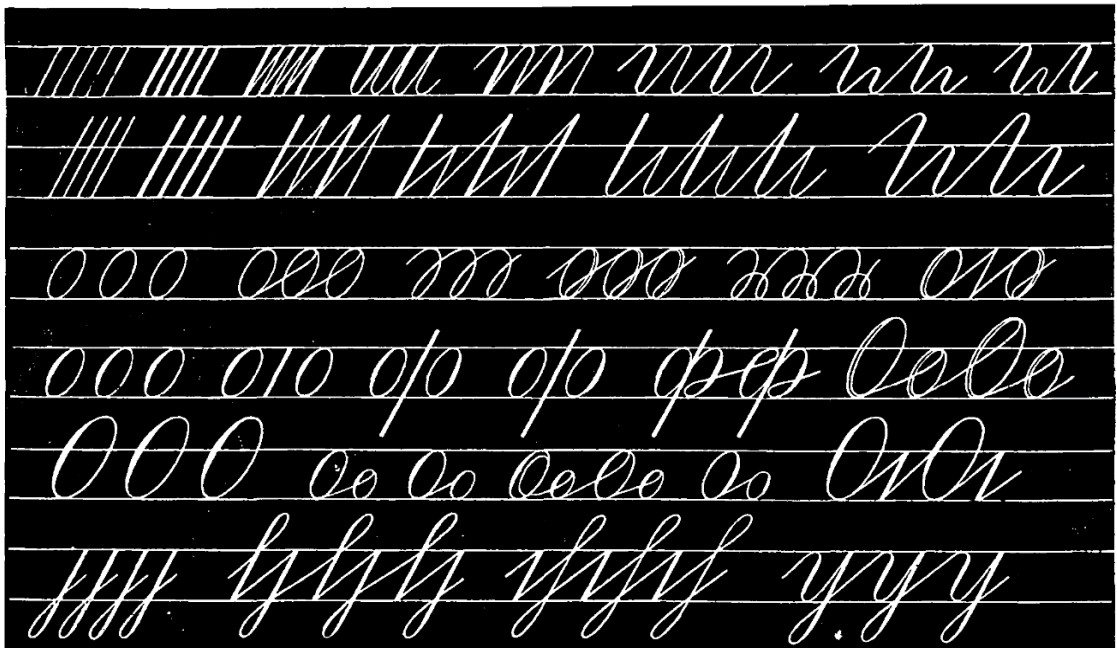

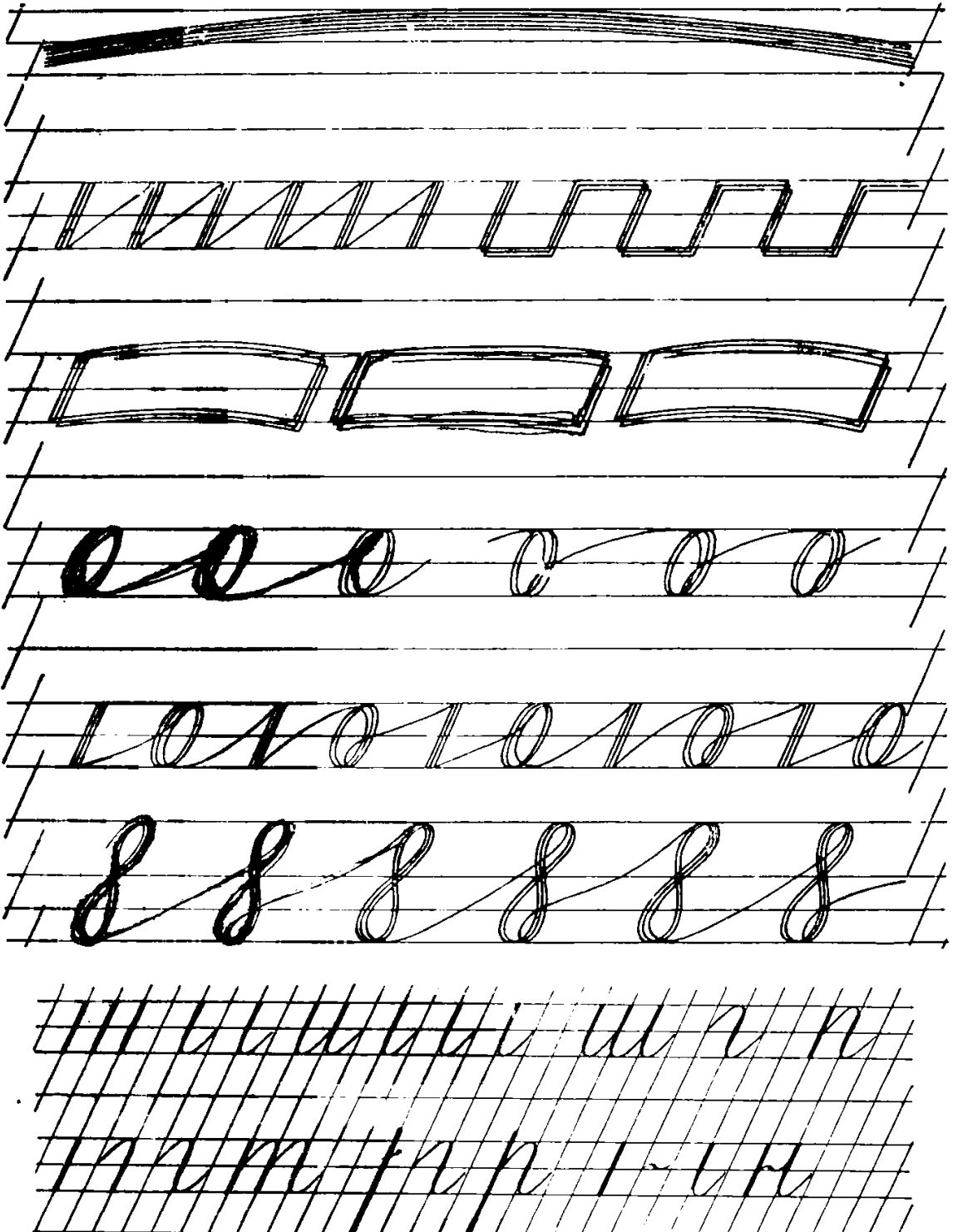
Рис. 24. Четвертый ряд упражнений в письме мелом на доске (по В. А. Сагину).

Джерело: [8, с. 39-40, 42-43].

Додаток 3.2

Зразки прописів для учнів 1, 2, 3 класів (1955 р.)

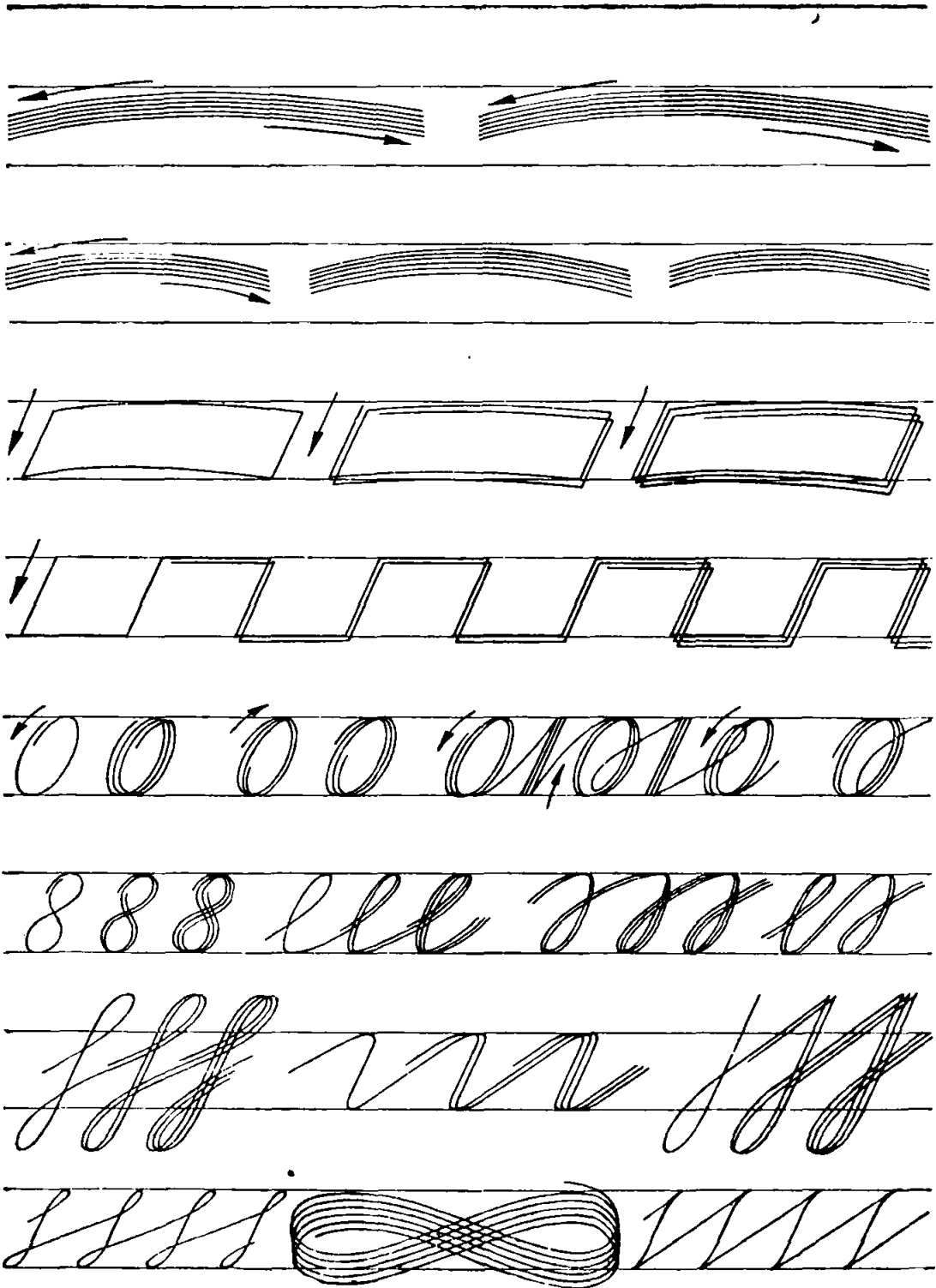
ПЕРВЫЙ КЛАСС

ВТОРОЙ КЛАСС

Неправильно	Правильно
пиши	пиши
пищцын	пишущив
улы	улы
глас	глас
молоко	молоко
стел	стел
свежий	свежий
шля	шля
вьюн	вьюн
балаш	балаш
изобрёл	изобрёл

ТРЕТИЙ КЛАСС

Додаток 3.3

Орієнтовний план проведення уроку чистописання

(1 клас)

ПРИМЕРНЫЙ УРОК ПИСЬМА БУКВЫ В БУКВАРНЫЙ ПЕРИОД

Тема урока: письмо буквы **р**.

План урока

1. Повторение нового звука, усвоенного на уроке обучения грамоте.
2. Сообщение темы урока.
3. Сравнение письменной буквы с печатной при помощи плаката и разрезной азбуки.
4. Разложение буквы **р** на элементы (по плакату).
5. Письмо учителем на доске первого элемента с объяснением.
6. Подготовка детей к письму: повторение правил посадки, положения тетради и держания ручки.
7. Гимнастические упражнения для развития предплечья, пальцев и кисти.
8. Письмо детьми в тетрадях первого элемента.
9. Письмо учителем на доске второго элемента с объяснением.
10. Письмо учащимися в тетрадях второго элемента.
11. Физкультминутка.
12. Письмо буквы в целом.
13. Письмо слов с буквой **р**.
14. Подведение итогов работы.

Джерело: [8, с. 57].

Додаток 3.4

Орієнтовна схема бесіди з учнями при вивченні теми

«Дикі тварини»

Ещё до начала урока, на ближайшей перемене, учитель записывал на доске ряд вопросов, предлагаемых обычно в устной форме. Приём этот применялся чаще при изучении животных.

Например, учитель II класса на своем столе на высокой подставке ставил чучело рыженькой белки с еловой шишкой в лапках, а на классной доске вывешивал красочную таблицу с изображением серенькой белки на ели, опушённой снегом.

На классной доске записывались следующие поручения и вопросы:

- 1) Назовите части тела белки.
- 2) Какого цвета у белки бывает шерсть?
- 3) Какого цвета шерсть у белки бывает зимой?
- 4) Какой величины белка?
- 5) Где живёт белка?
- 6) Что ест белка?

Учащимся предлагалось внимательно ознакомиться с наглядными пособиями, выставленными для демонстрации, а по истечении 5—7 минут приготовиться к ответу. Учащиеся опрашивались не путём поднятия рук, а по вызову учителя. Ответы на поставленные вопросы предлагалось давать в виде связного рассказа. Наиболее удачные рассказы подвергались соответствующей оценке, заносившейся в классный журнал. Этот приём в значительной степени активизировал работу учащихся в классе, пробуждал большой интерес у них и исподволь приучал к связному и последовательному изложению своих мыслей.

Джерело: [41, с. 31].

Додаток 3.5

**Фрагмент навчального плану початкової, семирічної і середньої школи
(1954–1955 н. р.)**

з українською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Українська мова і література	13	10	10	6
2	Російська мова і література	–	3	4	4
3	Арифметика	6	6	5	6
4	Природознавство	–	–	–	1–2
5	Географія	–	–	–	2–1
6	Історія	–	–	–	2
7	Ручна праця	1	1	1	1
8	Фізичне виховання	2	2	2	2
9	Малювання	1	1	1	1
10	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	24	26

з російською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Російська мова і література	13	10	10	6
2	Українська мова і література	–	3	4	4
3	Арифметика	6	6	5	6
4	Природознавство	–	–	–	1–2
5	Географія	–	–	–	2–1
6	Історія	–	–	–	2
7	Ручна праця	1	1	1	1
8	Фізичне виховання	2	2	2	2
9	Малювання	1	1	1	1
10	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	24	26

Джерело: [121].

Додаток 3.6

**Фрагмент навчального плану початкової, семирічної і середньої школи
(1955–1956 н. р.)**

з українською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Українська мова і література	13	10	10	6
2	Російська мова і література	–	3	4	4
3	Арифметика	6	6	5	6
4	Природознавство	–	–	–	1–2
5	Географія	–	–	–	2–1
6	Історія	–	–	–	2
7	Ручна праця	1	1	1	1
8	Фізичне виховання	2	2	2	2
9	Малювання	1	1	1	1
10	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	24	26

з російською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Російська мова і література	13	10	10	6
2	Українська мова і література	–	3	4	4
3	Арифметика	6	6	5	6
4	Природознавство	–	–	–	1–2
5	Географія	–	–	–	2–1
6	Історія	–	–	–	2
7	Ручна праця	1	1	1	1
8	Фізичне виховання	2	2	2	2
9	Малювання	1	1	1	1
10	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	24	26

Джерело: [122].

Додаток 3.7

**Фрагмент навчального плану початкової, семирічної і середньої школи
(1956–1957 н. р.)**

з українською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Українська мова і література	13	10	10	6
2	Російська мова і література	–	3	4	4
3	Арифметика	6	6	5	6
4	Природознавство	–	–	–	1-2
5	Географія	–	–	–	2-1
6	Історія	–	–	–	2
7	Праця і практичні заняття	1	1	2	2
8	Фізичне виховання	2	2	2	2
9	Малювання	1	1	1	1
10	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	25	27

з російською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Російська мова і література	13	10	10	6
2	Українська мова і література	–	3	4	4
3	Арифметика	6	6	5	6
4	Природознавство	–	–	–	1-2
5	Географія	–	–	–	2-1
6	Історія	–	–	–	2
7	Праця і практичні заняття	1	1	2	2
8	Фізичне виховання	2	2	2	2
9	Малювання	1	1	1	1
10	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	25	27

Джерело: [123].

Додаток 3.8

**Фрагмент навчального плану початкової, семирічної і середньої школи
(1957–1958 н. р.)**

з українською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Українська мова і література	13	10	10	6
2	Російська мова і література	–	3	4	4
3	Арифметика	6	6	6	6
4	Природознавство	–	–	–	1-2
5	Географія	–	–	–	2-1
6	Історія	–	–	–	2
7	Праця і практичні заняття	1	1	1	2
8	Фізичне виховання	2	2	2	2
9	Малювання	1	1	1	1
10	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	25	27

з російською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I клас	II клас	III клас	IV клас
1	Російська мова і література	13	10	10	6
2	Українська мова і література	–	3	4	4
3	Арифметика	6	6	6	6
4	Природознавство	–	–	–	1-2
5	Географія	–	–	–	2-1
6	Історія	–	–	–	2
7	Праця і практичні заняття	1	1	1	2
8	Фізичне виховання	2	2	2	2
9	Малювання	1	1	1	1
10	Співи	1	1	1	1
Разом		24	24	25	27

Джерело: [124, арк. 2–3].

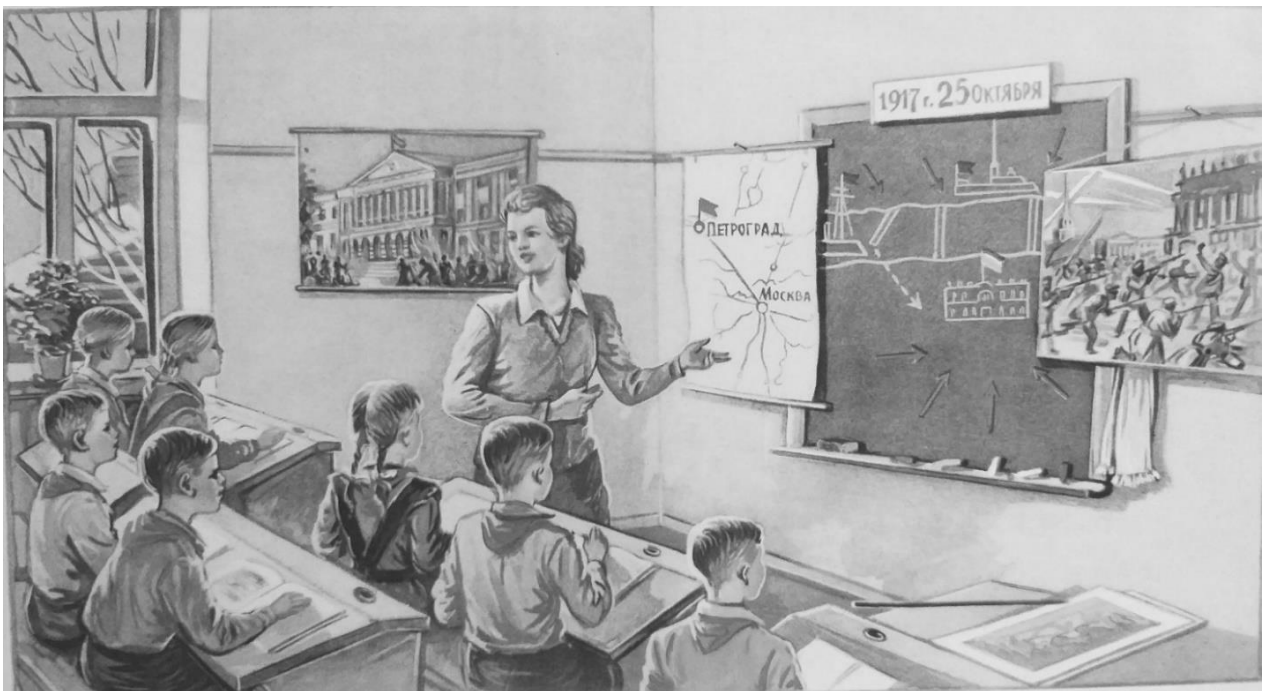
Додаток 3.9

Повсякденне життя молодших учнів у стінах школи (50-ті рр. XX ст.)

Урок грамоти

Урок історії в початковій школі

Велика перерва*Робота на пришкольній ділянці*

Джерело: [112, с. 133, 281, 559, 691].